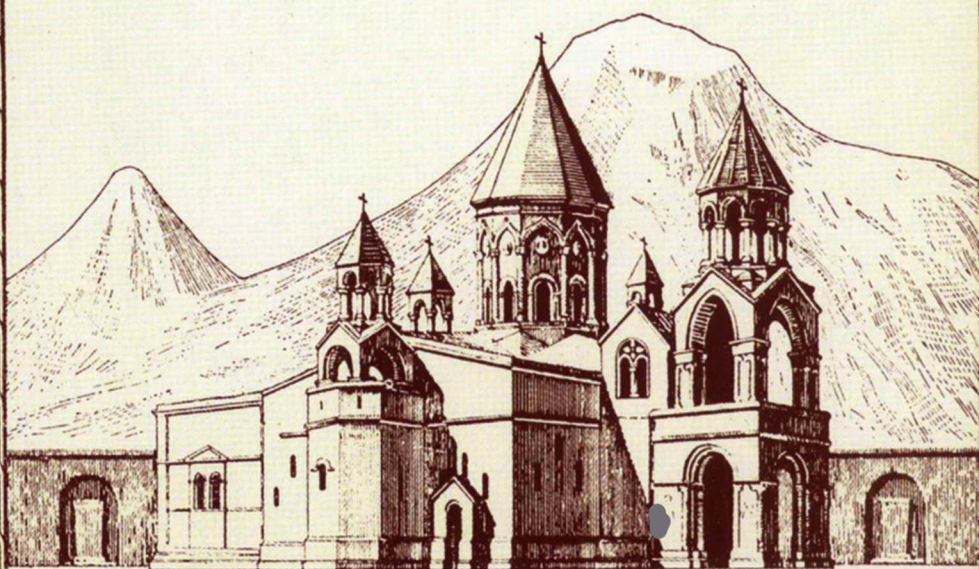

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

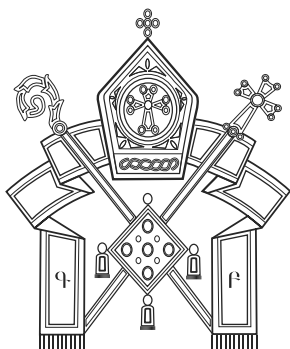
Ժ
2016

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ

Հովհաննիսյան

2016
Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՆՈՒՐԻՆՈՒՄ Է
ՆԱՅԵՐԷՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԳԱԳԻՐ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ
350 ԱՄԵԱԿԻՆ

«Էջմիածին»
կրօնագիտական եւ հայագիտական հանդէս

Խմբագրակազմ
Գլխավոր խմբագիր՝ Արսէն Բոբոխեան

Խմբագիրներ՝
Ռսկան քահանայ Յովհաննիսեան, Արփինէ Չանթիկեան,
Լիլիթ Յակոբեան

Տեխնիկական խմբագիր՝
Անգելինա Ալեքսանեան

Լեզուաոճական խմբագիր՝ Վազգէն Սաֆարեան

Խմբագրական խորհուրդ

Վահան Եպիսկոպոս Յովհաննիսեան (Ֆրանսիա), Անուշաւան Եպիսկոպոս
Ժամկոչեան (Երեւանի պետական համալսարան, Աստրուածաբանութեան
ֆակուլտէտ), Գէորգ Եպիսկոպոս Սարոյեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան
(աստրուածաբանական համալսարան), Շահէ ծայրագոյն վարդապետ
Անանեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական
համալսարան), Դանիէլ վարդապետ Ֆնտրզեան (ԱՄՆ Հայոց Արեւելեան
թեմ), Գարեգին վարդապետ Համբարձումեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան
(աստրուածաբանական համալսարան), Զաքարիա վարդապետ Բաղդումեան
(Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Հրաչ
սարկաւազ Սարգիսեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական
համալսարան), Գէորգ Տէր-Վարդանեան (Մաշտոցի անուան Մարենադարան,
Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան),
Դաւիթ Գիւրջինեան (Երեւանի Վ. Բոյունովի անուան պետական
լեզուահասարակագիտական համալսարան, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան
(աստրուածաբանական համալսարան), Անահիտ Աւագեան (Գէորգեան
հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գոհար Մուրադեան
(Մաշտոցի անուան Մարենադարան), Ազատ Բոզոյեան («Վաչէ եւ Թամար
Մանուկեան Մարենադարան», ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ),
Ալեքսան Յակոբեան (ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ), Մհեր
Նաոյեան (Երեւանի պետական կոնսերւատորիա), Աննա Արեւշատեան
(Երեւանի պետական կոնսերւատորիա), Արամ Մարտիրոսեան (Ֆրանսիա,
Փարիզ-Նանտերի համալսարան), Իգաբէլ Էօծէ (Ֆրանսիա, Մոնպելիէի
համալսարան), Աննա Շիրինեան (Բրալիա, Բոլոնիայի համալսարան)

“Etchmiadzin”

Review of Religious Studies and Armenology

Editorial staff

Editor in chief - **Arsen Bobokhyan**

Editors

Fr. Voskan Hovhannisyan, Arpine Chantikyan, Lilit Hakobyan

Technical editor - **Angelina Aleksanyan**

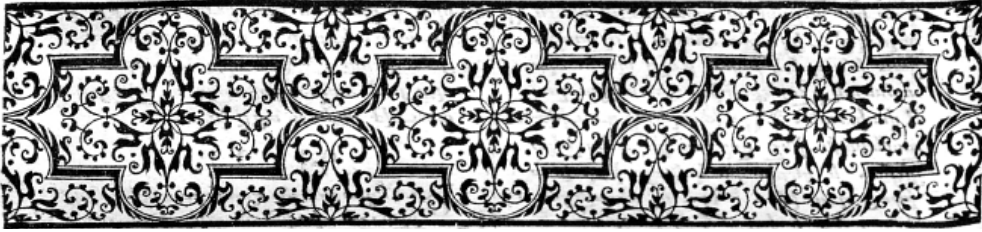
Linguistic-stylistic editor - **Vasken Safaryan**

Editorial Board

Bishop Vahan Hovannisian (*France*), **Bishop Anushavan Zhamkochyan** (*Yerevan State University, Faculty of Theology*), **Bishop Kevork Saroyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Senior Archimandrite Shahe Ananyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Daniel Findikyan** (*USA, Eastern Armenian Diocese*), **Archimandrite Karekin Hambardzumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Zakaria Baghumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Deacon Hratch Sarkissian** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gevorg Ter-Vardanyan** (*Matenadaran, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Davit Gyurjinyan** (*Yerevan Brusov State University of Languages and Social Sciences, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Anahit Avagyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gohar Muradyan** (*Matenadaran, Yerevan*), **Azat Bozoyan** (“*Vatche and Tamar Manoukian Library*”, *Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Alexan Hakobyan** (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Mher Navoyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Anna Arevshatyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Aram Martirosian** (*France, University of Paris-Nanterre (Université Paris-Nanterre)*), **Isabel Augé** (*France, University of Montpellier (Université Paul Valéry-Montpellier)*), **Anna Sirinian** (*Italy, University of Bologna (Università di Bologna)*)

«Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց»,
 յԱմստէրդամ, 1666, տիտղոսաթերթ

ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԸ
350 ՏԱՐԵԿԱՆ Է

«Աղաչեմք զձեզ, եղբայրք,
ճանաչել զվաստակաւորս ձեր»
(Ա. Թեա. Ե. 12):

յս տարի մեր ազգային-եկեղեցական դարաւոր պատմութեան մէջ արձանագրուեց յիշարժան իրադարձութիւն՝ Աստուածաշնչի առաջին կամ ոսկանեան տպագրութեան 350-ամեակը: Ժէ. դարում, երբ Մայր Հայրենիքը գտնուում էր քաղաքական, տնտեսական բարդ ու դժուար կացութեան մէջ, Ամստերդամում, շնորհիւ Հայ Եկեղեցու բազմերախտ սպասաւոր Տ. Ոսկան եպիսկոպոս Երեւանցու, 1666 թուականին տպագրուեց Հայերէն առաջին Աստուածաշունչը: Անջնջելի եւ լուսասփիւռ այս գործը մշտապէս արժանի է փառաբանման, գնահատման ու վերարժեւորման: Ինչպէս Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանն է գրում՝ «Տպագրութեան ձեռնարկին կատարելապէս նահատակ մը եղաւ տպարանի փոշիներուն մէջ թաւալող այդ սրբազան արքեպիսկոպոսը, մինչ շատ դիւրին էր իրեն, իւր ծագումով եւ աստիճանով՝ փառքերու եւ յիշատակութիւններու մէջ անցնել իւր կեանքը, իւր դասակից եկեղեցականներուն նման: Ոսկանի անձնաւորութիւնը արժանի է մեր ազգին մտաւոր զարգացման տեսակետէն՝ մեծ երախտաւորներու կարգը դասուիլ եւ Հայ տպագրութեան իսկապէս մղում տուողը ճանչցուիլ»¹: Արդարեւ, «Բանի Տեառն սպասաւոր»² Ոսկան Երեւանցին եղել եւ շարունակում է մնալ այն պայծառ ու փայլակնացայտ արեգա-

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2544:

² Տե՛ս «Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», յԱմստէրդամ, 1666, տիտղոսաթերթ:

կը, ով իր անմահ գործով լոյս սփռեց հայ ժողովրդի հանուր կեանքին՝ առատացնելով Աստուծոյ կենարար խօսքը հայի սրտում եւ մտքում, քրիստոնէական յուսոյ գանձարանի՝ Աստուածաշնչի փրկութեան շնորհը յեղելով հայ ազգի փառաւոր պատմութեան անդամատանում:

Մեր ժողովրդի լուսամիտ այս եպիսկոպոսը, տեսնելով, որ հոգեվարքի պահն էր ապրում Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութիւնը՝ հայոց գրականութիւնը, Աստուծոյ նախախնամութեամբ, Յակոբ Դ. Զուղայեցի Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ եւ հանձնարարութեամբ, աղօթքով ու ծոմապահութեամբ, Աւետարանի կենսատու խօսքի հանդէպ անյազ ծարաւով երկու տարի եւ եօթ ամիս (1666 մարտից մինչեւ 1668 հոկտեմբերը) տքնեց, պրպտեց, աշխատեց, ամեն ճիշդ ու ջանք դրեց, պայքարեց, յաղթեց եւ հայ հաւատացեալի ներկայացրեց տպագիր Աստուածաշունչը՝ 5000 տպաքանակով: «Արդարեւ մեծ գործ, որ, ինչպէս տեսանք, վաղուց ի վեր պահանջ էր դարձել ազգի մէջ եւ շատերի տեսչանքն էր, բայց մնացել էր երազ»³: «Յուսացեալ ի Հոգին Սուրբ... եւ սրբանուէր աղօթս Քո՝ արկանեմ զանձն իմ ի խորս այսորիկ ձեռնարկութեան»⁴ հաւատամքով՝ փափագելի ու շատ ցանկալի այդ երազն իրականութիւն դարձաւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետի հաւատարիմ հետեւորդի անդուլ աշխատանքի արդիւնքում: Սակայն Ոսկան Երեւանցին իր ինքնակենսագրութեան մէջ յանդիմանում է իրեն՝ ասելով. «Եթէ տակաւին մարդկան հաճոյ լինիմ, ապա Քրիստոսի ծառայ ոչ եմ»⁵: Հաւատարիմ մնալով Ոսկան եպիսկոպոսի պատգամին՝ կարող ենք համարձակօրէն հաստատել, որ երախտաւորի վաստակը՝ ոսկանեան Աստուածաշունչը, նոր թափ, նոր հորիզոններ, նոր երկնող գաղափարներ ու նոր աւետիսներ բերեց Սահակ-Մեսրոպեան մեր հարուստ մշակոյթին՝ բարձրակետին հասցնելով հայ հին տպագրութեան որակն ու նշանակութիւնը: «Տպագրութեան մամուլը առաջին անգամ էր լոյս ընծայում այն փաստը, թէ հայն էլ ընդունակ է երկար եւ դաժան աշխատանքով խոշոր հրատարակութիւններ անել»⁶, - վկայում է Լէօն:

Ի նշանաւորումն եւ ի պանծացումն այս յորեւեանի՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը սրբատառ կոնդակով յորդորում է թեմական ու համայնքային կառոյցներին, կրթական ու գիտական

³ Լէօ, Հայոց պատմութիւն, հտ. Գ., Երեւան, 1946, էջ 448:

⁴ «Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», էջ Գ.:

⁵ «Գիրք Պատմութեանց շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դավիթեացոյ», յԱմսթէլոնաս, 1669, էջ 638:

⁶ Լէօ, նշվ. աշխ., էջ 448:

Հաստատութիւններին «...պատշաճ միջոցառումներով ու տօնախմբութիւններով նշանաւորել Աստուածաշունչ մատեանի տպագրութեան արժանայիշատակ յոբելեանը»⁷:

Նորին Սրբութեան Հայրապետական օրհնութեամբ եւ տնօրինութեամբ՝ 2016 թուականի Հոկտեմբերի 6-8-ը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում տեղի ունեցաւ Հայերէն առաջին տպագիր Աստուածաշնչի 350-ամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողով՝ «Սուրբ Գրքի Հայերէն թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւնը պատմութեան հոլովոյթում» խորագրով, որին իրենց մասնակցութիւնը բերեցին Հայ եւ օտարազգի 32 պատմաբան, ծիսագէտ եւ աստուածաբան Հայաստանից, Ռուսաստանից, Վրաստանից, Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներից ու Կանադայից, Մայր Աթոռի միաբաններ, ճեմարանականներ եւ այլ հրաւիրեալներ: Գիտաժողովի խորհրդանշական փակումը տեղի ունեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց տօնին Օշականի «Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց դպրատուն» գիտամշակութային կենտրոնում. սրբավայր, որտեղ մշտավառ է Հայոց դպրութեան, լեզուի, գրի ու խօսքի յաւերժական լոյսը Հայոց երկնականարի ներքոյ: Իսկ 2016 թուականի Հոկտեմբերի 17-ին Մայր Աթոռի Մատենադարանում տեղի ունեցաւ Հայկական գրադարանների միջազգային չորրորդ համաժողովի հանգիսաւոր բացումը՝ «Անցեալի պահպանութիւն՝ յանուն ապագայի» խորագրով՝ նուիրուած Հայերէն առաջին տպագիր Աստուածաշնչի 350-ամեակին:

Մայր Աթոռի պաշտօնական ամսագիրը՝ «Էջմիածին» հանդէսը, իր գործունեութեան եօթնասուն եւ աւելի տարիներին, մշտապէս արդիական է պահել Ոսկան Երեւանցու ստեղծագործութեան աւիւնը՝ տպագրելով կրօնագիտական, պատմաբանասիրական, լեզուաբանական եւ այլ տարաբնոյթ ուսումնասիրութիւններ՝ նուիրուած թէ՛ ոսկանեան Աստուածաշնչին եւ թէ՛ վաստակաշատ եպիսկոպոսին: Խմբագրութեան ողջ անձնակազմը շնորհաւորում է Հայ ժողովրդին ազգային-եկեղեցական այս յիշարժան յոբելեանի առթիւ ու ամսագրի Հոկտեմբերեան համարը նուիրում Աստուածաշնչի տպագրութեան 350-ամեակին՝ յիշելով Պօղոս առաքեալի պատգամը. «Աղաչեմք զձեզ, եղբա՛րք, ճանաչել զվաստակաւորս ձեր»:

Արդ, Աստուածաշնչի անդրանիկ տպագրութեան 350-ամեակը խթան է ազգի համար՝ ոգեկոչելու եւ վերապրելու մեր անցեալի հոգեւոր ու

⁷ Տուա կոնգակս ի 28 յուլիսի յամի Տեառն 2016 եւ ի թուին հայոց ՌՆԿԵ. ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի ընդ համարաւ 963:

մշակութային պատմութեան պայծառ թուականներից մէկը, որպէսզի զերծ մնալով չարախնդութիւնից ու քննադատութիւններից՝ սովորենք ապրել՝ հաւատարիմ Աստուծոյ յաւիտենական խօսքին, քայլել ճշմարտութեան ճանապարհով, պահպանել ազգային եւ բարոյական դիմագիծն ու արժէքները, մեծ վստահութեամբ գնահատել այսօրը, որ մերն է, եւ հաւատքով, սիրով ու լաւատեսութեամբ նայել ապագայի առաւել լուսաւոր ու աստուածընկալ օրերին:

«Որք արժանաւորեցայք կոչիլ
յաշակերտութիւն առաքելոյն Թադէոսի,
եւ աստուածային Հրով մաքրութեան՝
ոսկի փորձեալ գտայք ի բնակարանս Հրեշտակաց.
ով երանելի Սուրբ Ոսկեանք,
բարեխօսեցէք առ Տէր մաքրել զմեզ ի մեղաց մերոց»
(Շարական Սրբոց Ոսկեանցն)

Տ. ՈՍԿԱՆ ՔԸՆՅ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
«Էջմիածին» հանդէսի խմբագիր

**ԱՐԵՎԻՆ Բ ԾԼՈՒՅ ՅԻ ՔԻ, ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԼՄԻՆ ԸՅ ԵՒ ԿԼՄՕՔՆ ԼՁԳԻ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԵՊՈՍ ԵՒ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍ ԼՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՑ,
ԾԼՅՐԸԼԳՈՅՆ ՊԸՏՐԻԸՐԲ ՀԼՄԸՁԳԸԿԸՆ ՆԸԻԼՄԵՆԸՐ ԸԹՈՌՈՑ
ԱՐԸՐԸՏԵԸՆ ԸՌԸՔԵԼԸԿԸՆ ՄԸՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍՐԲՈՑ ԷՋՄԻԸՄԻ**

ՔՐԻՍՏՈՍԱԽԸՆԴ ՍԻՐՈՑ ՈՂՁՈՅՆ ԵՒ ՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԼՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԵԼՆՅ ՀԱՅՈՑ
ՍՐԲՈՑ ԵՐՈՒՄԱՂԻՄԱՅ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ, ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ,
ՎԱՐԱՊԵՏԱՅ, ՔԱՅԼԱՆՅԻՅ ԵՒ ՍԱՐԿԱԽԱՊԱՅ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ,
ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԽՈՐՎՐԴՈՑ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԷԻՅ
ԵՒ ՍԻՐԵՅԵԼ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱԽԱՏԱՅԵԼ ԺՈՂՈՎՐԴԵԼՆ ՀԱՅՈՑ

*«Հուսովք Քով Քրիստոս,
ամենքեան լուսաւորեցաք»
(Ժամագիրք):*

Սիրեցեալ ժողովուրդ հայոց ի չայաստան, յԱրցախ եւ ի Սփիւռս,
Այս տարի լրանում է Աստուածաշունչ մատենաի հայերէն տպագրութեան 350-րդ տարեդարձը՝ հայոց կեանքում Քրիստոսի լոյսը առատացնելու մեծաշնորհ, աստուածօրհնեալ գործի պանծալի յոբելեանը:

Սուրբ Գրքը հայախօս դարձաւ 5-րդ դարում, երբ Սուրբ Սահակ Չայրապետը, Աստուծոյ խօսքը հաւատացեալ մեր ժողովրդին հասկանալի դարձնելու անհրաժեշտութեամբ, Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց երանաշնորհ վարդապետին յանձնարարեց ձեռնամուխ լինել հայոց գրերի ստեղծման բազմերախտ գործին: Գրերի գիւտից յետոյ դարեր շարունակ մեր վանքերում լուսամիտ գրիչները հազար-հազարներով ընդօրինակեցին Աստուածաշունչ մատենան եւ նրա առանձին գրքերը: Աստուծոյ խօսքը պարունակող, Քրիստոսի մասին պատմող մագաղաթը մեր ժողովրդի համար դարձաւ ամենաթանկ հարստութիւնը բոլոր գանձերի մէջ: Աստուածաշնչի թարգմանութեամբ ու տարածմամբ լուսաւորուեց աշխարհը հայոց, պայծառացաւ Քրիստոսի լոյսով, հաւատքն ամրացաւ, սերը բազմացաւ, յոյսն առատացաւ, շնորհը լիացաւ՝ բխեցնելով մեր ժողովրդի հոգու եւ մտքի յորդահոս արգասիքները:

Տպագրութեան գիւտից յետոյ, երբ Եւրոպայում սկսեց տպագրուել մեծաքանակ գրականութիւն, դժուար էր հաւատալ, որ ասպատակութիւնների ենթարկուող, հալածանքների ու նեղութիւնների մէջ գտնուող մեր ժողովուրդը կարճ ժամանակ անց ծաղկեցնելու է նաեւ հայերէն տպագրութիւնը: Աստուծոյ օրհնութեամբ գրատպութեան գիւտից մի քանի տասնամեակ անց՝ 1512 թուականին, Յակոբ Մեղապարտի կողմից Վենետիկում լոյս ընծայուեց հայալեզու առաջին գիրքը՝ «Ուրբաթագիրքը»՝ սկիզբ դնելով հայ տպագրութեան փառաւոր աւանդներին: Գրքի, ուսման ու գիտութեան հանդէպ անսահման սէր ունեցող մեր ժողովուրդը ոչինչ չխնայեց, որպէսզի տպագրութեան ճանապարհով լուսաւորութիւնն առաւել տարածուի մեր երկրում: Յատկապէս անհրաժեշտութիւն էր Սուրբ Գրքի տպագրութիւնը, որի նպատակով Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսի կողմից Եւրոպա առաքուեց Սուրբ Էջմիածնի միաբան Ոսկան Երեւանցի վարդապետը: Լուսամիտ եկեղեցականը նիւթական շատ ծանր պայմանների ու զրկանքների մէջ բազմաթիւ դժուարութիւններ ու խոչընդոտներ յաղթահարեց, օգնութիւն գտնելու ակնկալիքով այցելեց Եւրոպական տարբեր բաղաքներ ու հայաշատ բնակավայրեր եւ անխոնջ ջանքերով 1666 թուականին Ամստերդամում հրատարակեց հայերէն առաջին Աստուածաշունչը:

Սուրբ Գրքի տպագրութիւնը նշանակալի հանգրուան եղաւ մեր ժողովրդի ու եկեղեցու պատմութեան մէջ: Յաջորդող տասնամեակներին եւ յատկապէս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում տպարանի հաստատումից յետոյ բազմապատկուեց հայալեզու գրականութիւնը, հարստացաւ հոգեւոր եւ գիտական արժեքաւոր բազմաթիւ աշխատութիւններով:

Սուրբ Գրքի տպագրութեան յոբելեանն այսօր առիթ է հաւատաւոր հայորդեաց համար՝ երախտագիտութեամբ խոնարհուելու հայ գրի բոլոր նուիրեալ մշակների պայծառ յիշատակի, նրանց անմահ գործի առջեւ:

Մեր յորդորն ենք բերում թեմական եւ համայնքային մեր կառոյցներին, կրթական ու գիտական հաստատութիւններին՝ պատշաճ միջոցառումներով ու տօնախմբութիւններով նշանաւորելու Աստուածաշունչ մատենաի տպագրութեան արժանայիշատակ յոբելեանը: Մաղթում ենք, որ մեր պատմութեան այս կարեւոր իրադարձութեան յիշատակութիւնն առաւել զօրացնի աշխարհասփիւռ Մեր զաւակներին՝ ամուր պահելու նախնեաց հաւատքը եւ հաւատարմութիւնը ազգային աւանդներին, որպէսզի Քրիստոսի լոյսը շարունակի սիրով, նուիրումով ու երկնային շնորհներով լցնել մեր կեանքը:

Մեր աղօթքն է, որ Քրիստոս մեր Տէրը իր օրհնութեան ու շնորհաց լոյսը հանապազ սփռի հայոց աշխարհում, հանուր հայ կեանքում եւ ամենախնամ իր Սուրբ Աջի հովանու ներքոյ պահի հայրենի մեր երկիրը, Առաքելական մեր Սուրբ եկեղեցին եւ աշխարհասփիւռ ազգս հայոց այսօր եւ յաւիտեան. ամէն:

«Ամենայն գիրք աստուածաշունչք եւ օգտակարք ի վարդապետութիւն են՝ եւ ի յանդիմանութիւն, եւ յուղղութիւն, եւ ի խրատ արդարութեան. զի կատարեալ իցէ մարդն Աստուծոյ, յամենայն գործս բարութեան հաստատեալ» (Բ. Տիմ. Գ. 16-17):

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուաւ Կոնդակս ի 28 Յուլիսի
յամի Տեառն 2016 եւ ի թուին հայոց ՌՆԿԵ.
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 963

ԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՅԱՏԱՆԱՅ
ԱՌ ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՈՐԴԻՍ ՄԵՐ ԵՒ ՀԱՐԱՉԱՏ ՉԱԲԱԿՍ
ՍԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՄԵՍԱՐԳՈՅ ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ
ՍԱՄՍՈՆ ԱՐՈՎԵԱՆ ԵՒ ՍԱԹԵՆԻԿ ՆԱՍԻՐԵԱՆ
ՈՐ Ի ԿՈՂՐ, ՏԱԲՈՒՇ

Գոհունակութիւն է Հայրապետիս համար՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնութիւնն ու բարձր գնահատանքը բերելու Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու հաւատաւոր զաւակներիդ:

Տաւուշի թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Բագրատ Եպիսկոպոս Գալստանեանի միջոցով տեղեակ ենք Ձեր եկեղեցաշէն գործունէութեան մասին: Ուրախ ենք մեծապէս, որ աստուածահաճոյ իրադրոժումներով Դուք աջակցում էք մեր Սուրբ Եկեղեցու առաքելութեան արդիւնաւորմանը եւ գնահատարժան վաստակ բերում մեր երկրում հոգեւոր կեանքի վերազարթօնքին:

Ձեր հաւատաւոր ոգու, ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան դրսեւորումն է Տաւուշի թեմի Կողբ համայնքում Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու կառուցումը, որն իրականացրեցիք նուիրումով ու հետեւողական աշխատանքով՝ ի կատար ածելով Ձեր ծնողաց երկարամեայ լուսաւոր երազանքը: Եկեղեցու օծման հոգենորոգ այս օրը Մենք փառք ենք մատուցում Բարձրեալ Տիրոջը, որ ազգիս երախտարժան զաւակները ապրում են մեր հայրերի լոյս հաւատքով եւ կարելին ի գործ են դնում՝ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու լուսառատ օրհնութեան ներքոյ զօրացնելու մեր Հայրենիքը եւ բարեգարդելու կեանքը մեր ժողովրդի: Նորակառոյց եկեղեցին օրհնութիւն է հաւատաւոր հայորդեաց համար, որի

կամարների ներքոյ նրանք սաղմոս ու շարական պիտի երգեն եւ իրենց աղօթքն առ Աստուած բարձրացնեն՝ գովաբանելով Ամենակալն Աստծուն իր երկնային առատ շնորհների ու պարգեւների համար:

Բարձր գնահատելով Ձեր ծառայութիւնները մեր Եկեղեցուն ու հաւատաւոր ժողովրդին, սիրով ընդառաջում ենք թեմակալ առաջնորդի ազնիւ խնդրանքին եւ Հայրապետական այսու Կոնդակով շնորհում ենք Ձեզ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

պատուոյ բարձրագոյն չքանշանը:

Վստահ ենք, որ շնորհեալ պարգեւը՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու օծման առիթով, խրախոյս պիտի լինի Ձեզ համար՝ աստուածահաճոյ նորանոր իրագործումներով շարունակելու Ձեր ազգանուէր ծառայութիւնները՝ ի պայծառութիւն մեր Սուրբ Եկեղեցու եւ ի զօրացումն համազգային մեր կեանքի:

Թող Տէրը քաջառողջ երկար կեանք եւ գործոց յարանորոգ յաջողութիւններ պարգեւի Ձեզ եւ Ձեր ընտանեաց անդամներին՝ հանապազ պահպանելով իր խնամքի եւ օրհնութեան մէջ:

Ողջ լերութք ի Տէր, զօրացեալ շնորհօր Սուրբ Հոգւոյն եւ յաւիտ օրհնեալ ի Մէնջ. ամէն:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՅԱՅՈՑ

Տուալ Կոնդակս ի 19-ն Հոկտեմբերի
յամի Տեառն 2016 եւ ի թուին հայոց ՌՆԿԵ.
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 974

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ
ԱՍՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԵՏ ՀԱՆԴԻՊՍԱՆ ԱՌԻԹՈՎ
(Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, հոկտեմբերի 17, 2016 թ.)

Սիրելիներ՛ր,

Ուրախ ենք Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում համախմբված տեսնել
Հայկական գրադարանների եւ մշակույթի պատասխանատուներիդ ու
պաշտոնյաներիդ:

Մեր օրհնությունն ենք բերում ձեզ եւ Մեր գնահատանքը՝ ձեր նա-
խանձախնդիր մասնակցության համար Մայր Աթոռի Մատենադարանի,
ՀՀ մշակույթի նախարարության եւ Ազգային գրադարանի կողմից հրա-
վիրված համաժողովին, որ նվիրվում է Աստվածաշունչ մատյանի տպագ-
րության 350-ամյակին:

Սուրբ Գրքի տպագրության հոբելյանը մեր ժողովրդի համար նշանա-
կալի առիթ է՝ մեկ անգամ եւս արժեւորելու իր գրավոր ժառանգությունը
եւ այն անխռն ջանքերն ու նվիրումը, որ մեր երախտավորների կողմից
գործադրվել են հարուստ այդ ժառանգությունն ստեղծելու համար:

Տպագրությունը մարդկության մեծ ձեռքբերումներից մեկն է: Այն
հնարավորություն տվեց, որ գիտելիքը, մարդկային մտքի նվաճումները
արագորեն տարածվեն, լուսավորությունը հասնի հասարակության բոլոր
շերտերին: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ տպագրությունը արդի քաղա-
քակրթությունը ձեւավորող նպաստավոր պայմաններից մեկն է: Այս ըն-
թացքի մեջ բոլորովին պատահական չէ, որ մեր ժողովուրդը աշխարհում
առաջիններից մեկը ձեռնամուխ եղավ տպագրության գործին: Բնական
ուղին էր դա մի ժողովրդի, որ մինչ տպագրության դարը մեկ հազարամ-
յակ մայրենի լեզվով ձեռագիր մատյաններ էր ստեղծում՝ չատ հաճախ
չունենալով խաղաղություն ու ապահովություն եւ ապրելով գրկանքների
մեջ: Հոգեւոր կերակուրից, սակայն, ոչ ոք չկարողացավ զրկել մեր ժո-
ղովրդին, որ հավատարիմ քրիստոնեական իր ոգուն՝ հավատաց հոգեւոր
գործության բարեփոխող ուժին եւ ապրեց ու ստեղծեց ի սեր խաղաղ ու
արդար աշխարհի:

Դուք, սիրելիներ՛, պահպանում, վերականգնում, ուսումնասիրում եւ ներկայացնում եք գրավոր ժառանգությունը, որին մեր ժողովուրդը պահ է տվել իր հոգին ու միտքը, իր պատմությունը, իր աշխարհճանաչողությունը, գիտելիքն ու հույզերը, իր բնաշխարհի բույրն ու գույները, որոնք պիտի փոխանցենք սերունդներին: Այսօր մենք ապրում ենք էլեկտրոնային գրքի դարում, որը նոր հնարավորություններ է ստեղծում, որ գրապահոցներում եղած ժառանգությունը հասու լինի հասարակությանը: Այս ուղղությամբ մեծապես գնահատում ենք վերջին տարիների ձեր ջանքերը, էլեկտրոնային գրադարանների ստեղծման ուղղությամբ իրականացված ծրագրերը: Ինչպիսի ձևի մեջ էլ ներկայացվի՝ գիրքը պիտի շարունակի հոգեւոր սնունդ մատուցել մեր ժողովրդին, հաստատուն պահել աստվածօրհնյալ ճանապարհներում եւ առաջնորդել իր բարօր ու լուսավոր կյանքի կերտմանը:

Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք վերստին բերում ձեզ, սիրելիներ՛, եւ մեր բարձր գնահատանքը՝ ձեր նվիրումի ու ծառայության համար, մեր մշակույթին, ազգային կյանքին բերած ձեր ավանդի համար: Ողջունում ենք այստեղ ներկայությունը ՀՀ մշակույթի նորանշանակ նախարար մեծարգո տիար Արմեն Ամիրյանի: Մեր գնահատանքն ենք բերում համաժողովի կազմակերպիչներին եւ բոլոր աջակիցներին:

Աղոթում ենք առ Աստված, որ խաղաղ պահի մեր հայրենիքը, պահպանի մեր ժողովրդին ի սփյուռս աշխարհի եւ օրհնի մեր ջանքերը՝ հանուն հոգեւոր եւ ազգային մեր կյանքի պայծառության եւ մեր ժողովրդի արդար իղձերի իրագործման:

Բարի ընթացք եւ հաջողություն ենք մաղթում համագումարի աշխատանքներին:

Ս. Մատթեոս Աւետարանիչ,
«Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց
Կտակարանաց», էջ 430

**«Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի,
Որդւոյ Դաւթի, Որդւոյ Աբրահամու»**
(Մատթ. Ա. 1), «Աստուածաշունչ Հնոց
եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 431

Ս. Մարկոս Աւետարանիչ,
«Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց
Կտակարանաց», էջ 430

**«Սկիզբն Աւերարանի Յիսուսի
Քրիստոսի, Որդւոյ Աստուծոյ»**
(Մարկ. Ա. 1), «Աստուածաշունչ Հնոց
եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 472

Ս. Ղուկաս Աւետարանիչ,
«Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց
Կտակարանաց», էջ 430

**«Քանզի բազումք յօժարեցան
վերսրին կարգել զպարմութին
վասն իրացն հասարակելոց ի մեզ»**
(Ղուկ. Ա. 1), «Աստուածաշունչ Հնոց
եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 498

Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ,
«Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց
Կտակարանաց», էջ 430

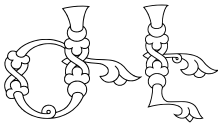

**«Ի սկրանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ
Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն»**
(Յովհ. Ա. 1), «Աստուածաշունչ Հնոց
եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 238

ԱՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. ՇԱՀԵ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԱՆՅԱՆ

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՅՈՒ ԿԱԶՄԱԾ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ՄԻ ՏԵՂԵԿԱՎԴԴԻ ՇՈՒՐՋ

դարի հայ մեծանուն վարդապետների մեջ Ոսկան Երեւանցին, բնականաբար, ընդմիշտ մնացել է իբրեւ հայ գրքի ու տպագրութեան մեծագույն ջատագով: Հայ տպագրութեան ստեղծման ճանապարհին Ոսկան Վարդապետը ճամփորդել է Արեւմտյան Եվրոպայի բազմաթիւ բնակավայրերով ու կենտրոններով, կապեր հաստատել իր ժամանակի հայտնի եվրոպացի մտածողների ու աստվածաբանների հետ: Վերջիններից ոմանք հենց Ոսկան Երեւանցուց են տեղեկացել ժէ. դարի երկրորդ կեսին Հայաստանյայց եկեղեցու ներքին կյանքին, վարդապետութեանն ու ծիսակարգին, վանական եւ եկեղեցական համալիրներին վերաբերող խնդիրների մասին: Հատկապես պետք է ընդգծել Ոսկան Երեւանցու դերն այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպայում Ս. Հաղորդութեան խորհրդի շուրջ ծավալվող վեճերի ժամանակ: Բանն այն է, որ կաթոլիկ շատ աստվածաբաններ ու արեւելագետներ փորձում էին Ս. Հաղորդութեան մասին Կաթոլիկ եկեղեցու դիրքորոշումը բացատրել եւ հիմնավորել Արեւելյան եկեղեցիների (իմա՝ Բյուզանդական եւ Արեւելյան Ուղղափառ) հաղորդութենական վարդապետութեան հիման վրա: Սակայն քչերին է, թերեւս, հայտնի, որ Ոսկան Երեւանցուն են դիմել նաեւ իր ժամանակի կաթոլիկ նշանավոր բազմաթիւ արեւելագետներ, որոնց թվում է նաեւ հռչակավոր Ռիչարդ Սիմոնը՝ եվրոպական արեւելագիտութեան եւ ժամանակակից աստվածաշնչագիտութեան հիմնադիրներից մեկը: Ոսկան Երեւանցու հետ ունեցած նրա հարաբերությունները, իհարկե, սահմանափակ են եղել, բայց եւ այնպես Հայոց եկեղեցու ներքին

կյանքին վերաբերող որոշ հարցերի մասին Սիմոնը դիմել է այդ ժամանակ եվրոպայում գտնվող Ոսկան Երեւանցուն, որին նա ներկայացնում է (նամակում առկա ստորագրութան հիման վրա, անշուշտ) իբրեւ «Ոսկան, Եպիսկոպոս Ուշավանքի եւ Կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդ»¹: Նախքան Ոսկան Երեւանցուն՝ Սիմոնի հետ ունեցած առնչակցությանն ու խնդրո առարկա տեղեկագրին անցնելը՝ նպատակահարմար է, թերեւս, ստորեւ համառոտ ներկայացնել Ռիչարդ Սիմոնին եւ Քրիստոնյա Արեւելքի մասին նրա հետազոտությունների մատենագիտությունը:

Ռիչարդ Սիմոնը (1638-1712 թթ.) մեկն է ԺԷ. դարի այն հազվագյուտ եվրոպացիներից, ովքեր փորձել են Արեւելքն ու հատկապես Քրիստոնյա Արեւելքը ներկայացնել պատմության գիտական սկզբունքների համաձայն: 1662 թ. ընդունվելով Փարիզի Քարոզիչ եղբայրների միաբանություն (Oratoriens)՝ նա շուտով ցուցաբերում է բացառիկ ընդունակություններ եւ հետաքրքրություն արեւելյան լեզուների նկատմամբ: Հենց այս պատճառով նրան է վստահվում Միաբանության գրադարանում առկա՝ արեւելյան լեզուներով գրված գրքերի նկարագրությունն ու դասակարգումը: Սակայն Սիմոնն ավելի հայտնի է դառնում իր հռչակավոր «Հին Ուխտի քննական պատմություն» գրքով (1678 թ.), որի համար դատապարտվում է, վստահվում միաբանությունից եւ Փարիզ վերադառնում միայն 1694 թ.: Ռիչարդ Սիմոնի այս գիրքը դառնում է աստվածաշնչագիտության՝ իբրեւ գիտական ոլորտի առաջին տեսական ձեռնարկը: Աքսորում եղած տարիներին Սիմոնը շուտով հրատարակում է «Նոր Ուխտի քննական պատմություն» երկը եւ Նոր Կտակարանի մի թարգմանություն, որոնք նույնպես դասվում են արգելված գրքերի շարքին: Սուրբգրային իր ուսումնասիրություններին զուգընթաց՝ նա սկսում է սերտել նաեւ Հին Մերձավոր Արեւելքի լեզուները, կրոններն ու իսլամը: Բնականաբար, հանրագիտարանային գիտելիքների այս հեղեղը Ռիչարդ Սիմոնին չէր կարող չբերել Քրիստոնյա Արեւելքի գրավիչ մշակույթին ու ոգեկանությանը, որի մասին գիտելիքներն ավելի հիմնավոր դարձնելու նպատակով Սիմոնն ուսանում եւ կատարելապես տիրապետում է հին հունարենին, եբրայեցերենին, ասորերենին եւ արաբերենին²: Արդեն 1671 թ.

¹ “Histoire critique de la creance et des coutumes des Nations du Levant”, Francfort MDCLXXXIV (1684), էջ 217 (այսուհետ՝ “Histoire critique”):

² Ռիչարդ Սիմոնի կենսագրության ու մատենագրության մասին տե՛ս B. Heyberger, S. Larzul, Richard Simon, in F. Pouillon (éd.), Dictionnaire des orientalistes de langue française, Paris, 2008, էջ 900-901. H. Margival, Essai sur Richard Simon et la critique biblique du XVIIe siècle, Genève, 1970, էջ 7-63. P. Auvray, Richard Simon (1638-1712): étude bio-bibliographique, Paris, 1974:

Ռիչարդ Սիմոնը լույս էր ընծայել շատ կարեւոր գրքի մի լատիներեն թարգմանություն՝ “*Fides Ecclesiae Orientalis*”, որի հեղինակը Ֆիլադելֆիայի հուլյն ուղղափառ մետրոպոլիտ Գաբրիելն էր: Արեւելագիտական բնույթի հաջորդ կարեւոր երկն իտալացի հիսուսյան միաբան Հերոնիմոս Դանդինիի «Ճանապարհորդություն դեպի Լեոնային Լիբանան» գրքի (1656 թ. իտալերեն հրատ.) ֆրանսերեն թարգմանությունն էր (1684 թ.)³, որին Սիմոնն իբրեւ հավելված կցում է նաեւ յուրաքանչյուր գլխի վերաբերյալ դիտողություններ (*remarques*): Արեւելագիտության ոլորտում Սիմոնի մյուս երկու կարեւոր ձեռքբերումները հետեւյալ գրքերն են՝ «Միջերկրայքի ժողովուրդների սովորույթների ու ավանդույթների քննական պատմություն» (“*Histoire critique de la creance et des coutumes des Nations du Levant*”) եւ «Էդվարդ Բրերեվուդի՝ լեզուների եւ կրոնների տարբերության վերաբերյալ կատարած ուսումնասիրությունների հավելվածներ» (“*Additions aux Recherches curieuses sur la diversité des langues et des religions d’Edward Brerewood*”, éd. Jacques Le Brun et Woodbridge John D., Paris: Presses Universitaires de France 1983): Երկրորդը մինչեւ վերջերս ձեռագիր վիճակում էր եւ հրատարակվեց միայն 1983 թ: Վերոնշյալ երկու մենագրություններն էլ ներկայացնում են Միջերկրայքի եւ Քրիստոնյա Արեւելքի վերաբերյալ Ռիչարդ Սիմոնի կատարած մանրազնին ու խորաթափանց դիտարկումների վերջնական ամփոփումը:

Մեր հոգվածի շրջանակներում մեզ առավել հետաքրքրում է Միջերկրայքի ժողովուրդների ու կրոնների մասին Սիմոնի գիրքը, որտեղ նա ԺԲ. գլխում եւ հավելվածում բավական հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում հայերի մասին: Ի շարս իր այլ սկզբնաղբյուրների՝ Սիմոնը մատնանշում է նաեւ Ոսկան Երեւանցուն եւ հրապարակում նրա կողմից թելադրված (*dictée*) տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանյայց եկեղեցու կաթողիկոսի իշխանության տակ գտնվող վանքերի ու եկեղեցիների մի ցուցակ:

Ռիչարդ Սիմոնի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ Հայաստանյայց եկեղեցու վերաբերյալ տվյալները նա ստացել է Ոսկան Երեւանցուց: Ահա թե ինչ է գրում ֆրանսիացի արեւելագետն իր մենագրության ԺԲ. գլխում. «Հայոց եկեղեցու ներկա վիճակի մասին ես, բազմաթիվ հանդիպումներից հետո, բավական մանրամասնորեն տեղեկացա մի հայ եպիսկոպոսից, ով ուներ Ուշավանքի եպիսկոպոսի տիտղոս եւ 1664 թ., ըստ Հայոց պատրիարքի կողմից նրան տրված հանձնարարության, Ամս-

³ “*Voyage du Mont Liban*”, traduit de l’italien du R. P. Jerosme Dandini par R. S. P., Nouvelle édition augmentée de la Carte des Lieux, Paris MDCLXXXIV (1684):

տերղամուժ նպատակ ունեն հայերեն Աստվածաշունչ հրատարակելու: Ձեռագիր հայերեն Աստվածաշնչի թանկության պատճառով, ինչը անհատ հավատացյալների առանձնական ընթերցանությունը խոչընդոտ էր դարձել, Պատրիարքը որոշել էր հրատարակել Աստվածաշունչը: Այսպիսով, Ոսկան անունով այդ եպիսկոպոսից եւ սրացաւ համառոտ հիշատակագիր հայոց եկեղեցիների վերաբերյալ, որ եւ հրատարակում եմ սույն գրքի վերջում: Ես նրան մի քանի անգամ հանդիպեցի Փարիզում, հայ աստվածաբանությանը վերաբերող հարցերի վերաբերյալ մի քանի քննարկում ունեցաւ, բայց նա ինձ այդ հարցերում այնքան էլ չփայլվորեց: Նա մահացել է Մարսելում⁴, որտեղ քաշվել էր [Ֆրանսիայի] թագավորի թուլյությունով՝ [հայ] ազգի համար գրքեր տպագրելու»⁵: Վերոնշյալից կարելի է հետեւյալ եզրակացությունն անել: Համաձայն ձեռքի տակ առկա տվյալների՝ Ոսկան Երեւանցին 1669 թ. ամռանը Հոլանդիայից անցնում է Փարիզ եւ այստեղ մնում մինչեւ 1670 թ. ապրիլ⁶: Մինչ այդ, Հոլանդիայում գտնված ժամանակ, Ոսկանն արդեն առիթ ունեցել էր Ս. Հաղորդության խորհրդի վերաբերյալ Հայոց եկեղեցու դիրքորոշումը գրավոր կերպով հայտնելու Փրանսիացի նշանավոր աստվածաբան Անտուան Առնոյին (1612-1692 թթ.)՝ Հոլանդիայում գտնվող իր բարեկամների միջոցով, պապական նվիրականերից Վան Նեերքասսել եպիսկոպոսի միջնորդությամբ, հավանաբար 1665-1666 թթ.⁷: Հետեւաբար, Ռիչարդ Սիմոնի հետ հանդիպումը պետք է տեղի ունեցած լինի Ոսկանի՝ կաթոլիկ աստվածաբանների հետ ձեւավորված այս հարաբերությունների շրջանակի ծիրից ներս: Նշենք, որ Սիմոն ինքն էլ կողմնակից էր բողոքականների եւ յանսենիստների դեմ ջատագովության մեջ Արեւելաքրիստոնեական աստվածաբանական տվյալների օգտագործմանը: Ի տարբերություն Անտուան Առնոյին գրավոր կերպով տրված տեղեկագրի՝ Ռիչարդ Սիմոնի հետ Ոսկանն ունեցել է մի քանի հանդիպում, հընթացս որոնց նաեւ նրան է տրամադրել Ժէ.

⁴ Ոսկան Երեւանցին մահացել է Մարսելում 1674 թ. փետրվարի 14-ին՝ ըստ Նոր տոմարի. հմմտ. Կարապետ եպս. Ամատունի, Ոսկան Վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը. լուսատու էջ մը ԺԷ. դարու հայ եկեղեցական պատմությունէն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, «Բազմավէպ», 1975, թ. 9, էջ 215:

⁵ “Histoire critique”, էջ 137: 1683 թ. գրած իր նամակներից մեկում Ռիչարդ Սիմոնը հաղորդում է հետեւյալ տեղեկությունը, թե Ոսկանը որոշ չափով տիրապետում էր լատիներենին, շատ իմաստուն մեկն էր, եւ նրա հետ ունեցած բազմաթիվ զրոյցների ժամանակ ինքը բավական մտերմացել էր նրա հետ (տես “Lettres choisies de Mr. Simon”, tome second, Rotterdam MDCCIV = 1704, էջ 121-122, Lettre XXII):

⁶ Տես Կարապետ եպս. Ամատունի, նշվ. աշխ., էջ 345:

⁷ Անդ, էջ 156-157. նույն հեղինակի՝ «Դասանաբանական անտիպ էջեր ԺԷ. դարէն Ս. Հաղորդութեան խորհուրդին շուրջ», «Բազմավէպ», 1978, թ. 1-2, էջ 99-130:

դարի երկրորդ կեսին Հայաստանյայց եկեղեցու վիճակի մասին բավական մանրամասն տեղեկություններ: Այդ է վկայում Սիմոնի բացահայտ մատնանշումը⁸: Ավելին՝ իր գրքի Հավելվածում հրատարակած Տեղեկագրի պարագային Ռիչարդ Սիմոնը հստակ բացատրում է դրա բնույթը. «Notice des Eglises qui dependent du Patriarche d'Armenie....laquelle a été dictée par Uschan....»⁹: Ցուցակը ոչ թե գրավոր կերպով է տրվել Ոսկանի կողմից, այլ թելադրվել է՝ հավանաբար մի քանի հաջորդական հանդիպումների ժամանակ: Կարեւոր խնդիր է նաեւ, թե ինչու է ցուցակը գրվել լատիներեն եւ ոչ թե ֆրանսերեն, քանի որ եթե Ոսկան Երեւանցին թելադրում էր, Սիմոնն ինքը կարող էր գրառել այն ֆրանսերենով¹⁰: Սակայն մյուս կողմից՝ ցուցակի վերջում հանդիպող՝ Ոսկան Երեւանցու կնիքն ու ստորագրությունը վկայում են¹¹, որ, այնուամենայնիվ, տվյալ ցուցակը Սիմոնին ներկայացվել է նաեւ գրավոր՝ կնքված ու ստորագրված: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է եզրակացնել, որ Ռիչարդ Սիմոնի տեղեկության համաձայն՝ վերջինս հանդիպել է Ոսկան Երեւանցուն, նրանից ստացել թե՛ գրավոր եւ թե՛ բանավոր տեղեկություններ հայ ժողովրդի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի ավանդույթների ու կենցաղի, ինչպես նաեւ Հայոց եկեղեցու ներքին կյանքի եւ իրավիճակի վերաբերյալ:

Ոսկան Երեւանցու կողմից տրամադրված Հայոց վանքերի ու եկեղեցիների ցուցակը, բացի ժե. դարավերջի հրատարակությունից, ունեցել է նաեւ մեկ այլ հրատարակություն՝ այս անգամ արդեն հայ իրականության մեջ: Խոսքը լուսահոգի Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանի ջանքերով հրատարակված «Ս. Էջմիածնի Ուղեգրություններ» վեցալեզու (անգլերեն, իտալերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, հայերեն) հատորի մասին է, որտեղ վերոնշյալ ցուցակը դրված է հավելվածում¹²: Ցուցակը ծանոթ

⁸ “Je me suis informé assez exactement de l’etat present de l’Eglise d’Arménie, ayant eu plusieurs conferences sur ce sujet avec un Eveque Armenien.....J’ai donc eu de cet Eveque nommé Uschan (sic !), le Mémoire des Eglises Armeniennes,...et depuis ce tems-là je l’ai entretenu à loisir à Paris.... (ընդգծումը՝ Շ. Մ. վրդ.)”. “Histoire critique”, էջ 137:

⁹ Անդ, էջ 217:

¹⁰ Ֆրանսերենով է գրված միայն ցուցակի խորագիրը:

¹¹ “Subscripsi Uschanui Episcopui Useavanch Vardapiet, ac Vicarius generalis in Armenia, sigillumque apposui”. տե՛ս “Histoire critique”, էջ 229: Ոսկանի կողմից՝ նմանատիպ ստորագրություններով ու կնիքներով դավանական թղթեր ատկա են նաեւ Աստուան Անոյի երկու. “Uschanus episcopus S. Sergii in Magna Armenia”, և կամ “Uschanus Vardapet, qui et gratia Christi episcopus, et nuntius S. Egmiacin in parte Europae, natione Armenus, natus et nutritus in Aspaham civitate, sed tamen loco sum Erevanensis”. տե՛ս **A. Arnauld**, La perpétuité de la foy de l’église catholique touchant l’Eucharistie, Paris MDCLXVII (1667), էջ 1250:

¹² “The Etchmiadzin Chronicles.....”, recorded by missionaries and merchants, diplomats and scholars, with 96 colour and 176 black and white illustrations, compiled by Archbishop

է եղել նաեւ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանին (Ղեւոնդ Ալիշանի «Այրարատ» հատորի եւ “Dictionnaire de Géographie sacrée et ecclésiastique”, vol. 4, par M. Benoist, ed. Migne, Paris, 1854-1862 աշխատութեան միջոցով)¹³, որը որոշակի հստակութիւններ է փորձել մտցնել այս ցուցակի մեջ: Օրմանյանի համաձայն՝ Ոսկանի կազմած ցուցակը չի համապատասխանում իր ժամանակի իրականութեանը, սակայն, «ասով մէկտեղ այդ ցուցակը կարեւոր կը նկատուի, գոնէ ժամանակին տիրող մեծ բաժանումները, եւ նոյն ատեն գտնուող նուիրապետութեան պատկերը գիտնալու համար»¹⁴: Օրմանյան սրբազանի կարծիքով՝ Ոսկանի ապրած ժամանակաշրջանում Հայոց եկեղեցում այլեւս չկար «արքեպիսկոպոսութիւն, եպիսկոպոսութիւն եւ պատուակալ՝ վանական համալիրում նստող եպիսկոպոսութիւն» եռամասնյա կառուցվածքը: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ վաստակավոր հայագետը, ծանոթանալով M. Benoist-ի կազմած ցուցակին, հավանաբար ձեռքի տակ չի ունեցել Ռ. Սիմոնի հրատարակած այս ցուցակը եւ, առանց անհրաժեշտ համեմատութեան, M. Benoist-ի հրատարակածն ընդունել է Ոսկանի տրամադրած վիճակագրութեան տեղ: Մինչդեռ պարզ համեմատութիւնն իսկ ցույց է տալիս, որ դրանք բոլորովին տարբեր ցուցակներ են, չնայած չի բացառվում նաեւ, որ M. Benoist-ն օգտվել է Ռ. Սիմոնի կողմից հրատարակած այս վիճակագրութիւնից:

Հրատարակվող բնագրի պատմաքննական ուսումնասիրութիւնը թողնելով մեկ այլ առիթի՝ ստորեւ տալիս ենք լատիներեն բնագիրը՝ հայերեն թարգմանութեամբ եւ անհրաժեշտ ծանոթագրութիւններով: Լիահույս ենք, որ բացառիկ արժեք ներկայացնող այս բնագիրը լավագույնս կծառայի իր նպատակին՝ Հայոց եկեղեցու թեմական կառուցվածքի վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկեր ունենալու առումով:

Mesrop Ashjian, Moughni Publishers, Armenia, 2003, էջ 786-790: Այստեղ, սակայն, որեւէ հիշատակություն չկա հեղինակի մասին. նշված է միայն 1684 թ. հրատարակչի անունը՝ Sr. de Moni:

¹³ Տե՛ս “Dictionnaire de Géographie sacrée et ecclésiastique”, vol. 1, par M. Benoist, Paris, 1848, էջ 819-821. Ղ. Ալիշան, Այրարատ. Բնաշխարհի Հայաստանեայց տեղագրեաց, Վենետիկ, 1890, էջ 231:

¹⁴ Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2957: Ընդհանրապէս պետք է նշել, որ եվրոպական հայագիտության մեջ պատմագիտական առումով բավական մեծ հետաքրքրության առիթ են տալիս ԺԶ.-ԺԷ. դարի հայ ժամանակագրությունները: Հետաքրքիր է այս առումով բոլորովին վերջերս հրատարակված այդ ժամանակագրությունների մի մասի չեխերեն թարգմանությունը՝ “Arménské kroniky od jezera Van, XVI.-XVIII. století”, vybrala, přeložila, úvodem a poznámkami opatřila Petra Košťálová, Pavel Mervart, Praha, 2011:

Ռիչարդ Միմն, Միջերկրաչքի ժողովուրդների ավանդությունների եւ սովորությունների քննական պատմություն, Ֆրանկֆուրտ, 1684, էջ 217-229.

Notices des Eglises qui dependent du Patriarche d'Arménie residant à Egmiathin, laquelle a esté dictée par Uscan Eveque de Uscavanch, et Procureur general du Patriarche

Ոսկան Եպիսկոպոս Ուշավանեցու եւ Կաթողիկոսական ընդհանուր տեսուչի կողմից թելադրված համառոտ ցանկն այն եկեղեցիների, որոնք գտնվում են Էջմիածնում գահակալող Հայոց պատրիարքի իշխանության տակ.

1. *Egmiathin, sedes Patriarchae Armenorum. Episcopatus immediate subjecti Patriarchae.*

Էջմիածին. Հայոց պատրիարքի նստավայր. Պատրիարքի անմիջական իշխանության տակ գտնվող եպիսկոպոսություն:

2. *Alusgvanch vel Akusvanch, Episcopatus parvus.*

Աղշոց վանք¹⁵. փոքրիկ մի եպիսկոպոսություն:

3. *Aring, Episcopatus parvus prope Ervan Archiepiscopatum: ibi etiam est Conventus unde vocatur etiam Aringshusvanch.*

Առինջ. փոքրիկ եպիսկոպոսություն՝ Երեւանի արքեպիսկոպոսարանի իշխանության տակ: Այստեղ կա նաեւ վանք, որի անունն է Առինջուց վանք:

4. *Bitlis apud Turcas, vel Balesch apud Armenos, in Provincia Varaspuracan Episcopatus: ibi sunt tres Conventus Monachorum S. Basilii.*

Բիթլիս՝ թուրքերեն անվանումը, Բաղեշ՝ հայերենը, եպիսկոպոսություն Վասպուրական նահանգում: Այստեղ կան նաեւ Ս. Բարսեղի կանոնադրության երեք վանքեր¹⁶:

5. *Elevard, Episcopatus antea, sed à 30. annis extinctus: Ecclesiae tamen inserviunt Sacerdotes seculares. Est in Provincia Ararath.*

¹⁵ Խոսքը Ս. Ստեփանոս Աղշոց վանքի մասին է: Գտնվում է Արարատի մարզում, Խոսրովի պետական արգելոցում, Գեղարդավանքից 7 կմ հարավ-արեւելք՝ լեռան լանջին: Սույն քննադիրը պատրաստելու ընթացքում հիմնականում օգտվել ենք ֆրանսիացի հայագետ-արվեստագետ Michel Thierry-ի կազմած նկարագրական ցուցակից՝ “Répertoire des monastères arméniens, Corpus Christianorum”, Brepols-Turnhout, 1993 (ստորև՝ RMA):

¹⁶ Ս. Բարսեղի կանոնադրությամբ առաջնորդվող վանքերը Հայաստանում բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում. այս մասին տե՛ս **Տաճատ Ծ. վրդ. Եարտըմեան**, Նիւթեր հայ վանականության պատմության (ԺԴ.-ԺԷ. դար), Վենետիկ, 1989, էջ 16-17:

**Եղվարդ. 30 տարի առաջ է դարձել եպիսկոպոսարան: Եկեղեցում հով-
վություն են անում աշխարհական երեցները¹⁷ (Sacerdotes seculares): Գտնվում
է Արարատ նահանգում:**

6. *Gesargel, Episcopatus magnus in Provincia Ararath prope Aring, qui est prope
Egmiathin.*

**Գեսարգել¹⁸. Առինջի մոտ գտնվող մեծ եպիսկոպոսություն՝ Արարատի
նահանգում՝ չափ մոտ էջմիածնին:**

7. *Goscavanch, Episcopatus prope Egmiathin Provincia Ararath.*

**Գոշավանք¹⁹. գտնվում է էջմիածնի մերձակայքում՝ Արարատ նահան-
գում²⁰:**

8. *Hoi, seu Coy, Episcopatus prope Salmast et Lacum magnum.*

Խոյ. եպիսկոպոսություն Սալմաստի եւ Մեծ լճի²⁰ մերձակայքում:

9. *Johanavanch, id est, S. Joannes, Episcopatus magnus in Provincia Ararath: distat
quatuor leucis²¹ ab Egmiathin.*

**Հովհանավանք, որ է Ս. Հովհաննես՝ Արարատ նահանգի մեծ մի եպիս-
կոպոսություն՝ էջմիածնից 4 ժամ հեռավորության վրա:**

10. *Karenus, Episcopatus et Monasterium: distat 6. Leucis ab Egmiathin.*

**Կարենիս. եպիսկոպոսարան եւ վանք՝ էջմիածնից մոտ 6 ժամ հեռա-
վորության վրա²²:**

¹⁷ Խոսքն ամուսնացյալ քահանաների մասին է:

¹⁸ Հավանաբար Գետարգել. նկարագրության համաձայն՝ Առինջի մոտ գտնվող Գետար-
գելի Ս. Նշան վանքն է կամ Ձագավանքը:

¹⁹ Ըստ էության, նկատի ունի Գոշավանքը, քանի որ լատիներեն տառադարձությամբ
նմանատիպ այլ վանք հայտնի չէ մեր մատենագրության մեջ:

²⁰ Նկատի ունի Ուրմիան:

²¹ Leucis- հին Հռոմում երկարության չափման այս միավորը հավասար էր մոտավորա-
պես 1.5 հռոմեական մղոնին, այսինքն՝ 2.2 կիլոմետրի: 1674 թ. Փարիզում սահմանված
չափման նոր մեթոդի համաձայն՝ մեկ լիգը կամ լյոն (lieue de Paris) հավասար էր 2.422
հռոմեական մղոնի կամ 3.898 կիլոմետրի: Այսինքն՝ Ռ. Սիմոնի ժամանակաշրջանում 1
leucis-ը կամ league-ը հավասար էր մոտավորապես 4 կիլոմետրի: Ընդհանրապես, միջ-
նադարյան Եվրոպայում երկարության չափման այս միավորի չափանիշը մեկ ժամվա
ընթացքում չափահաս մարդու անցած ճանապարհին էր, հետևաբար այստեղ նախընտ-
րել ենք թարգմանել հենց այդպես: Ավելի մանրամասն տես **J. B. Friedman, K. M. Figg
(ed.), "Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia", New York 2000,**
art. "Measurement of Distances":

²² Կարենիսի Ս. Առաքելոց վանք՝ հիմնադրված Զ.-Է. դդ.: Գտնվում է ներկայիս Կոտայքի
մարզի Կարենիս գյուղում, եկեղեցու աղոթարանի հիմքում գետնորված են եղել Ս. Մատ-
թեոս եւ Ս. Անդրեաս առաքյալների մատուռները, որոնք ԺԹԺ դարում տեղափոխվել են
Մայր Աթոռ, որտեղ եւ պահվում են մինչ օրս. տես **Մ. Հասարթյան**, Լուսակերտի ճար-
տարապետական երկու հուշարձաններ, ԼՀԳ, 1972, թ. 2, էջ 28:

11. Kiekart, *Episcopatus deletus prope Egmiathin. Kiekart, id est, lancea Christi, quae erat in hac Ecclesia.*

Գեղարդ. Էջմիածնի մերձակայքում գտնվող նախկին եպիսկոպոսություն: Գեղարդը Քրիստոսին [խոցած] նիզակն է, որ պահվում է այս եկեղեցում:

12. Mucni, *Episcopatus novus à 90. annis: distat 4. leucis ab Egmiathin versus Septentrionem.*

Մուղնի. 90 տարի առաջ հիմնադրված նոր եպիսկոպոսություն՝ Էջմիածնից 4 ժամ հեռավորությամբ դեպի հյուսիս:

13. Macaravanch, *Episcopatus deletus Provinciae Altstev: distat ab Erevan 15. leucis versus Septentrionem.*

Մակարավանք. Աղստեղի գավառում՝ նախկին եպիսկոպոսություն՝ Երեւանից 15 ժամ հեռավորությամբ դեպի հյուսիս:

14. Salmasavanch, *Episcopatus prope Mucni: distat 5. leucis ab Egmiathin. In hac Ecclesia olim erat perpetua psalmodia. Salmes Armeniacè est Psalmus, unde dictum est Salmasavanch.*

Սաղմոսավանք. եպիսկոպոսություն Մուղնիի մերձակայքում՝ Էջմիածնից 5 ժամ հեռու: Այս եկեղեցում մշտապես սաղմոսերգություն է կատարվում (psalmodia): Հայերենում «Սաղմոս» բառից առաջացել է «Սաղմոսավանք» անունը:

15. Tieceravanch, vel Tiekeravanch, *Episcopatus: 3. leucis distat ab Egmiathin.*

Դդերավանք. եպիսկոպոսություն՝ Էջմիածնից 3 ժամ հեռու:

16. Tiplis, seu Teflis, *Episcopatus. Dominatur ibi Princeps Georgianorum, in quem tamen Persae et Turcae habent aliquod Dominum.*

Թիֆլիս կամ Թբիլիսի. եպիսկոպոսություն. այստեղ իշխում են վրաց իշխանները՝ ժամանակ առ ժամանակ թուրքերի կամ պարսիկների գերիշխանության ներքո:

17. Varthear, *Episcopatus deletes Provinciae Casvan sub Turcis prope Van civitatem.*

Վարդեհեր. նախկին եպիսկոպոսություն Քասվան գավառում՝ թուրքերի գերիշխանության ներքո՝ Վան քաղաքի մոտակայքում²³:

²³ Վարդիհոր/Վարդեհեր, Ս. Թաթուլ Գազանսադյան, Թումավանք, Վանգ վանք, Դից մայր անապատ անուններով հայտնի այս վանքը (հիմն. Ե. դ.) գտնվում էր Այրարատ նահանգի Գաբելյանք կամ Գաբելենից հին գավառի սահմանի վրա, հետագայում Բասենյաց գավառում: Հմնտ. Ե. Տեկանց, Ճանապարհորդություն ի Բարձր Հայք եւ ի Վասպուրական (1872-1873), ձեռագիրը պատրաստել եւ ծանոթագրել է Հ. Պողոսյանը, Երեւան, 1991, էջ 81. Հ. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., Վե-

18. *Virap, Episcopatus; sed vocatur Archiepiscopatus, quia habet sub se tres Conventus nempe 1. Vanstan. 2. Urzavanch. 3. Musahbiuruvanch. Distat ab Egmiathin 12. leucis versus Meridiem Orientalem, non longè à monte Ararath.*

Վիրապ. եպիսկոպոսություն, ապա՝ արքեպիսկոպոսություն, որտեղ երեք վանք կա՝ Վանստան, Ուրցավանք եւ Մյուսաղբյուրովանք²⁴: Էջմիածնից 12 ժամ հեռավորությամբ դեպի հարավ-արեւելք՝ Արարատից ոչ հեռու:

19. *Ouscohvanch, Episcopatus, cujus Episcopus Dominus Uskan anno 1670. qui hac mihi dictavit.*

Ուշավանք (Ouscohvanch). եպիսկոպոսություն, որտեղ Տ. Ոսկան եպիսկոպոսն էր 1670 թ. եւ դեռ այսօր էլ համարվում է տեղի եպիսկոպոս:

Praeter hos 17. vel 18. Episcopatus Sustraganeos Patriarchatûs Egmiathin, sequentes Abbatiae aut Monasteria Ordinis S. Basilii.

Այսպիսով՝ 17 կամ 18 կից եպիսկոպոսություն ունի Էջմիածնի Ծայրագույն պատրիարքությունը²⁵, որոնց ստորեւ հետեւում են վանահայրություններն ու վանքերը՝ Ս. Բարսեղի կանոնադրությամբ:

1. *Surb-Astusiasin, id est, Sancta Dei Genitrix in Provincia Ararath, alio nomine vocatur Niggara, quod est nomen villae, in qua erat Monasterium, & Surb-Astasasin nomen est Ecclesiae.*

Սուրբ Աստվածածին. Արարատ նահանգում, այլ անունով հայտնի՝ Նիգարա, որ քաղաքի անունն է, որտեղ եւ գտնվում է վանքը, իսկ «Սուրբ Աստվածածին»-ը եկեղեցու անունն է:²⁶

2. *Surb Astusiasin, Monasterium etiam deletum, 2. leucis distans à Niggara.*

Սուրբ Աստվածընկալ. քանդված մի վանք՝ Նիգարայից 2 ժամ հեռու²⁷:

նետիկ-Ս. Ղազար, 1903, էջ 440-441:

²⁴ Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ նշվող երեք վանքերը գտնվել են Արարատյան դաշտավայրում՝ Վանստանը՝ բուն Խոր Վիրապի վանական համալիրը, Ուրցավանքը՝ ներկայիս ՀՀ Արարատի մարզում գտնվող Ուրցաձորի վանքն է (տե՛ս RMA, էջ 110), իսկ Մյուսաղբյուրովանք անվան տակ կարելի է հասկանալ Արարատի լանջին, ավանդության համաձայն, 341 թ. հիմնված Ակոթիի Ս. Հակոբ Մծբնա վանական համալիրը, որը հայտնի էր իր հրաշագործ աղբյուրով (այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Դեռիկյան, Նոյան Տապանի մասունքը, «Էջմիածին», 2007, Ը., էջ 34):

²⁵ Ս. Էջմիածնի պատրիարքական աթոռը չհաշված՝ ստացվում է 18 եպիսկոպոսություն կամ թեմ:

²⁶ Նիգարա՝ Բջնի, որտեղ գտնվում է 1031 թ. Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու կողմից կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին (ներկայումս ՀՀ Կոտայքի մարզի Բջնի գյուղի հյուսիսային եզրին). տե՛ս RMA, էջ 119:

²⁷ Բջնիից դեպի հարավ-արեւմուտք 2 ժամ հեռավորության վրա է գտնվում Ս. Աստվածըն-

Praeterea tres sunt Conventus Monialium S. Basilii in Armenia.

Ահա եւ Ս. Բարսեղի կանոնադրության միանձնուհիների վանքերը Հայաստանում՝

1. *Armenaperkhich dicitur Archiepiscopatus, quia habet sub se multa Monasteria: sed vere est tantum Episcopatus sub Egmiathin. Monasteria illa sunt Hogebranch, Masctos Vardapiet, & alia destructa.*

Ամենափրկիչ, որը նաեւ արքեպիսկոպոսություն է, եւ որտեղ կան բազմաթիվ վանքեր: Ժամանակին այն էջմիածնին պատկանող եպիսկոպոսություն էր, կային Հոգեվանք, Մաշտոց Վարդապետ եւ այլ բազում վանքեր, որոնք բոլորն էլ քանդված են²⁸:

2. *Agulis Archiepiscopatus in Provincia Colthan prope Naxuvan, à quo distat 15. leucis versus Orientem Meridionalem. Nullos habet sub se Episcopatus, quia sunt destructi, sed tantum hos 5. Conventus S. Basilii, 1. Hamasravanch, Ecclesia est Surb Mesrop, 2. Bestuvanch, Ecclesia est Surb-Uschan, 3. Est Pharracuvanch, Ecclesia est Surb-Stephanus & Surb-Jacob. 4. Tsenuvanch, Ecclesia est Surb-Stephanus, 5. Est Surb-Johannes.*

Գողթան գավառի Նախիջևանում է Ագուլիսի արքեպիսկոպոսությունը՝ 15 ժամ հեռու դեպի հարավ-արեւելք: Այս եպիսկոպոսության մեջ ոչ մի վանական չի ապրում, բոլոր հինգ վանքերը Ս. Բարսեղի կանոնադրությամբ են՝

ա. Համասրավանք՝ Ս. Մեսրոպ եկեղեցիով, բ. Բեսրովանք՝ Ս. Նշան եկեղեցիով, գ. Ֆառաչովանք՝ Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Հակոբ եկեղեցիներով, դ. Թելենովանք՝ Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Հովհաննես եկեղեցիներով. բոլոր հինգն էլ քանդված են:

3. *Acthamar, seu Altamar, Archiepiscopatus in insula Lacus magni Varaspuracani. Habetur Archiepiscopus Schismaticus à Patriarcha Egmiathin & Ecclesiâ Armenâ, quia ab annis 500. & ampliùs dicit se Patriarcham contra decretum Ecclesiae Armenae. Habet sub se 8. vel 9. Episcopatus, sere omnes circa Lacum Varaspuracani & Van, nempe Sasan, Gasgi, Basti & alios, nec non aliquos Conventus. Ecclesiae verò paulatim collapsae ruinis*

կալ եկեղեցին՝ ներկայիս Արագածոտնի մարզի Երնջատափ գյուղի մոտակայքում՝ Քասաղ գետի առափնյա փոքր բլրի վրա: Վանական համալիրի հնագույն կառույցը միանավ բազիլիկ եկեղեցի է, որը թվագրվում է Ե. դարով: ԺԳ. դարում այս հնագույն կառույցին կից վեր է խոյացել Վաչուտյան Քուրդ իշխանի մեկենասությամբ շինված խաչաձև գմբեթակիր եկեղեցին. տե՛ս RMA, էջ 119-120:

²⁸ Ս. Ամենափրկիչ Կուսմասց անապատ, հայտնի նաև Մալեվիվանք, Ներքին Մալեվի անապատ անունով: Հիմնադրվել է ԺԳ. դարում, գտնվում է ներկայիս Մեղրի քաղաքի մոտակայքում. տե՛ս RMA, էջ 127:

non rea edisicantur sub Turcis. Basti Episcopatus, Gasgi Episcopatus, Sasan Episcopatus.
N. N. N.

Աղթամար. Վասպուրականի մեծ լճի կղզու վրա գտնվող արքեպիսկոպոսություն: Էջմիածնի պատրիարքից անջատված եւ Հայ եկեղեցում հերձվածող մի արքեպիսկոպոսություն, որ գոյություն ունի մոտ հինգ հարյուր տարի: Եվ ասում են, որ այս պատրիարքը հակառակ է Հայ եկեղեցու կանոններին: Իշխանության տակ ունի 8-9 եպիսկոպոս, որոնք բոլորն էլ Վասպուրական-Վանի լճի մոտակայքում են, ինչպես նաեւ Սափան, Գառայի, Բալթի եւ այլուր՝ առանց որեւէ այլ վանքերի: Եկեղեցին, սակայն, մի փոքր քանդված է եւ թուրքերի տիրապետության ժամանակ չի վերանորոգվել²⁹: Բաստի եպիսկոպոսություն, Գասգի եպիսկոպոսություն, Սասան եպիսկոպոսություն.....³⁰

4. *Amenaphrcic, vel Ameniperkhik Archiepiscopatus, id est, omnium redemptor, est Monasterium in quo Archiepiscopatus sedes in Provincia Ararath, juxta civitatem Garni: 10. Leucis distat ab Egmiathin versus Orientem. Gubernat civitatem Erevan, quae est circiter quatuor mille domorum, à qua distat 5. leucis. Dicitur archiepiscopatus, quia habet sub se multos Conventus, Chogevanch, Mascos, Vardapeit & alios deletos : sed verè est tantum Episcopatus sub Egmiathin.*

Ամենափրկիչ. արքեպիսկոպոսություն, որ է մի վանք Այրարատ նահանգի արքեպիսկոպոսության սահմաններում՝ Գառնի քաղաքի կողքին³¹՝ Էջմիածնից 10 ժամ հեռու դեպի արեւելք: Երեւան քաղաքն էլ է նրա իշխանության տակ, որտեղից այն հեռու է 5 ժամ. Երեւանն ունի մոտ 4000 տուն բնակչություն: Նշյալ արքեպիսկոպոսության իշխանության տակ կան բազմաթիվ վանքեր՝ Զոգեվանք, Մաշտոց Վարդապետ եւ այլ ուրիշ խոնարհված վանքեր, որոնք բոլորն էլ Էջմիածնի իշխանության տակ են:

5. *Bardulimeos, Archiepiscopatus, id est, S. Bartholomaeus in Provincia Hachac: habebat olim Episcopatus sub se, qui nunc destrucit: nunc autem est Sufraganeus Archiepiscopatus maximi Van.*

Ս. Բարդուղիմեոսի վանք՝ Աղբակ գավառում: Ժամանակին այստեղ եպիսկոպոսական աթոռ կար, իսկ այժմ այն քանդված է: Ներկայումս

²⁹ Հավանաբար այստեղ կան Ռ. Սիմոն ինքը գրառում չի կատարել, կան Ոսկան Երեւանցին չի հիշել անունները:

³⁰ Մնացած հատվածը բնագրում պակասում է: Հավանաբար Ոսկան Երեւանցին ձեռքի տակ չի ունեցել անհրաժեշտ տեղեկություն:

³¹ Խոսքը Հավուց թաղի 1013 թ. Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից հիմնված Ս. Ամենափրկիչ վանքի մասին է:

գտնվում է Վան քաղաքի մեծ արքեպիսկոպոսի հոգեւոր իշխանության տակ:

6. *Betchnu, vel Bgnu, Archiepiscopatus in Provincia Salcunus-Stuer, antea magna civitas, nunc destructa à Persis, octo leucis distans ab Erevan versus Septentrionem: habet sub se Episcopatus sequentes.*

Բջնի արքեպիսկոպոսություն՝ Սալկունի-Ստվեր գավառում՝ նախկինում մեծ քաղաք էր, իսկ այժմ քանդված է Պարսից ձեռքով: Գտնվում է Երեւանից հյուսիս՝ ութ ժամ հեռավորության վրա: Ունի եպիսկոպոսությունների հաջորդական շարք՝

1. *Hair-Johan, vel Hairuvanch, Episcopatus in Provincia Gelarchuni.*

ա. Հայրավանք՝ եպիսկոպոսություն Գեղարքունյաց գավառում³²,

2. *Kietcharvasvanch, Episcopatus in villa Provinciae Salcunus-Stuer*

բ. Կեչաուխի վանք՝ եպիսկոպոսություն Սալկունի-Ստվեր գավառում,

3. *Schalvachuvanch Episcopates deleta civitas & Episcopatus: nullus Monachus superest in Conventu.*

գ. Շաղվաչուվանք³³՝ եպիսկոպոսություն, կործանված է թե՛ քաղաքը եւ թե՛ եպիսկոպոսական աթոռը, վանքում ոչ մի վանական չի մնացել:

7. *Sevan, Episcopatus in Provincia Salcunus-Stuer*

Սեւան՝ եպիսկոպոսություն Սալկունի-Ստվեր գավառում:

8. *Karienusvanch Monasterium S. Basilii sub Archiepiscopatu Besenu*

Կարենիսի վանք՝ Ս. Բարսեղի կանոնադրությամբ, նույնպես պատկանում է Բջնու աթոռին:

9. *Caesarea, Archiepiscopatus Provinciae Cappadociae: habet tantum duos Suffraganeos.*

Կեսարիա՝ Կապադոկիայի գավառում, արքեպիսկոպոսություն է եւ ունի երկու քորեպիսկոպոսություն (suffraganeos).

1. *Surb-Astuasasin, Sta. Dei Genitrix, Episcopatus 3. leucis distans à Caesarea versus Meridiem.*

ա. Ս. Աստվածածին՝ եպիսկոպոսություն Կեսարիայից երեք ժամ հեռավորությամբ հարավ.

³² Վանքը Հայր Օհան անունով է նշված նաեւ Երեմիա Քյոմուրճյանի 1691 թ. կազմած քարտեզում. տե՛ս **G. Uluhogian**, *Un antica Mappa dell'Armenia, monasteri e santuari dal I al XVII secolo*, Longo Editore Ravenna, 2000, էջ 19-21: Հետաքրքիր է, որ հեղինակի հիշատակության համաձայն՝ այս քարտեզը նույնպես կազմվել է Մարսելից 1691 թ. Կ. Պոլիս ժամանած Լյուդովիկոս Ֆերդինանդի խնդրանքով:

³³ Շաղուաց վանք կամ Շողագայ վանք, հիմնադրվել է 885 թ., գտնվում է ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի Մարտունի քաղաքի մոտակայքում՝ Ձորագյուղում. տե՛ս RMA, էջ 113:

2. *Hisia Episcopatus, 6. leucis versus Septentrionem distat à Caesarea: ibi etiam Monasterium Ordinis S. Basilii, quod dicitur Surb-Sargis, S. Sergius.*

բ. Հիսիա՝ եպիսկոպոսություն Կեսարիայից 6 ժամ հեռավորությամբ հյուսիս: Այստեղ կա նաեւ Ս. Բարսեղի կանոնադրության մի վանք՝ Ս. Սարգիս անունով³⁴:

10. *Surb-Carapet, Archiepiscopatus, vel Karapiet, id est, praecursor S. Joannes, in Provincia Taron, vulgò Muse prope Bitlis. Habetsub se*

Սուրբ Կարապետ, որ է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Տարոն գավառում, հայտնի է Մուշ անվամբ, իսկականն է՝ Բիթլիս: Ունի հետեւյալ վանքերը՝

1. *Matnavanchmscu, Episcopatus in eadem Provincia.*

ա. Մատնավանք Մշո՝ նույն գավառում եպիսկոպոսական աթոռով³⁵.

2. *Bitlis, Episcopatus in eadem Provincia.*

բ. Բիթլիս՝ նույն գավառում՝ եպիսկոպոսական աթոռով³⁶.

11. *Cpar, antè Archiepiscopatus, nunc deletus, & Provincia propè civitatem Ranni & Provinciam Sciracvam Armeniae magnae.*

Սպար³⁷. Ժամանակավոր արքեպիսկոպոսություն, այժմ քանդված: Նահանգը մոտ է Ռաննի քաղաքին եւ Մեծ Հայքի Շիրակական գավառին:

12. *Derganavanch, Archiepiscopatus in Provincia Dergan inter Arzerum & Arsingam: subjecta Turcis est illa regio.*

Դերջանավանք՝ էրզրումի եւ Արսինտանի միջեւ, Դերջան գավառում: Շրջանը բաժան-բաժան է եղած թուրքական տարբեր իշխանությունների միջեւ:

13. *Fahrapat, vel Ferah-bat, vel Ferawavu, Archiepiscopatus, vel potius Episcopatus in Provincia Mansanderam.*

Ֆահրապատ կամ Ֆերահ-բադ, կամ Ֆերահվավ՝ արքեպիսկոպոսական կամ եպիսկոպոսական աթոռ Մազանդարան գավառում³⁸:

³⁴ Կեսարիայի հայտնի Տերէվանքն է՝ Կեսարիայից մեկուկես ժամ հեռու դեպի արեւելք. տե՛ս **Տրդատ եպս. Պալեան**, Հայ վանորայք, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 79:

³⁵ Հասկանալի է, որ խոսքը Գլակայ կամ Իննական վանքի մասին է, որը հայտնի է նաեւ «Մատնէվանք» անվամբ. տե՛ս **Հ. Համազասպ Ոսկեան**, Տարօս-Տորութերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 136:

³⁶ Բիթլիսում այս ժամանակահատվածում կար չորս եկեղեցի, որոնցից մեկն էր նաեւ Ծպրկորու Ս. Հովհաննես եկեղեցին:

³⁷ Երզնկայի գավառի Սպեր գավառակ:

³⁸ Ժամանակի ուղեգիրների ու աշխարհագրագետների տեղեկությանց համաձայն՝ Ֆերահբադը պարսից շահերի նստավայրերից մեկն էր՝ Նոր Ջուղայից ոչ հեռու: Հմտ. **Dom Joseph Vaisette**, Géographie historique, ecclesiastique et civile, t. 9, Paris, 1755, էջ 463: Ոսկան Երեսնցու հաղորդած տեղեկությունը կարիք ունի ճշգրտման. Ֆերահբադը

14. *Surb-Grigor, id est, S. Gregorius, Archiepiscopatus, idem qui vocatur Lusavaric, & idem Monasterium in Provincia Carin vel Arzerum. Vocatur quoque Archiepiscopatus Arzerum, nam Monasterium Lusavaric distat tantum leucâ versus Orientem ab Arzerum.*

Սուրբ Գրիգոր, որ է Լուսավորիչ, եւ նույնանուն մի վանք Կարին կամ Էրզրում գավառում: Կոչվում է նաեւ Էրզրումի արքեպիսկոպոսություն, իսկ Լուսավորիչ վանքն Էրզրումից հեռու է մեկ ժամով՝ դեպի արեւելք:

1. *Surb Astuasasin S. Dei Genitrix, Episcopatus in Provincia Karin: distat autem 4. leucis versus Orientem Septentrionalem ab Arzerum.*

ա. Սուրբ Աստվածածին՝ Կարին գավառում՝ Էրզրումից հյուսիս-արեւելք չորս ժամ հեռավորությամբ.

2. *Ginisuvanch, Episcopatus sub Turcis: distat 8. leucis versus Occidentem ab Arzerum.*

բ. Ջինիշուվանք՝ թուրքերի իշխանության տակ, գտնվում է Էրզրումից արեւելք՝ ութ ժամ հեռավորությամբ.

3. *Mamruanavanch, Episcopatus in Provincia Mamruam prope civitatem Ohtic.*

գ. Մամրվանավանք՝ Մամրվան գավառում, Օհթիք [Օլթի] քաղաքի մոտակայքում.

15. *Hacbat, Archiepiscopatus magnus in Provincia Armeniae Fascir, vulgò Lorri: distat Hacbat 20. leucis circiter versus Meridiem Orientalem à Tiplis. Habet Suffraganeos. Հաղբատ. մեծ մի արքեպիսկոպոսություն Հայաստանի Ֆասկիր կամ Ժողովրդական լեզվով Լոռի գավառում: Հաղբատը մոտավորապես Թիֆլիսից հարավ-արեւելք է՝ քսան ժամ հեռավորությամբ: Ունի հետեւյալ քորեպիսկոպոսությունները՝*

1. *Goruvanch, Episcopatus in Provincia Gori prope civitatem Gori in regione Georgianorum.*

ա. Գորովանք՝ Վրաստանի Գորի գավառում՝ Գորի քաղաքի մոտակայքում.

2. *Hacartinwanch, Episcopatus deletus.*

բ. Հաղարծնի վանք. ներկայումս այլեւս եպիսկոպոսական աթոռ չէ.

3. *Macaravanch, Episcopatus deletus.*

գ. Մակարավանք. ներկայումս այլեւս եպիսկոպոսական աթոռ չէ.

գտնվում էր Իրաք-Աղջեմի կամ Աղջեմի նահանգում, որի մաս էին կազմում հյուսիսում Ագերբայջանը, Գիլանը եւ Մազանդարանը, արեւելքում Խորասանը, հարավում Ֆարսիստանն ու Խուսթիստանը, իսկ արեւմուտքում՝ Քուրդիստանն ու Իրաք Արաքին (Արաքական Իրաք). տե՛ս **Dom Joseph Vaisette**, նշվ. աշխ., էջ 455: Այսպիսով՝ Մազանդարան անվանումը պարզապես այդ նահանգներից մեկի հետ շփոթության արդյունք է:

16. *Hamith, Archiepiscopatus, seu Caracmit, sed Syri, Chaldaei & Armeni vocant tantum Hamith. Car, linguâ vulgari significat nigrum ; & quia sita est ad radicem montis in quo sunt multae partes nigrae, ideo dicitur Car-Hamith. Armeni volunt esse antiquam Tigranatensem. Ibi sedet quoque Patriarcha Syrorum Jacobitarum ab anno 1662. qui sedebat antè in Orfa. Sedet quoque ibi Suffraganeus Episcopus Patriarchae Nestorianorum, qui nunc sedet in Elchong, 8. leucis distante versus Septentrionem à Mozul seu Ninive antiqua, ut sert illorum Traditio. Habet Suffraganeos Episcopos.*

Համիդ, որ է Կարաքմիտ, չնայած ասորիները, քաղղեացիներն ու հայերը միայն Համիդ են անվանում: «Քար» ժողովրդական լեզվով նշանակում է «սև», եւ քանի որ շրջակայքում լեռները մեծով մասամբ սև են, այդտեղից էլ Քար-Համիդ անվանումը: Հայերը դեռեւս հնուց այն անվանում են Տիգրանակերտ: Այստեղ էին նստում ասորի Հակոբիկյան պատրիարքները մինչեւ 1662 թ., երբ այնուհետեւ տեղափոխվեցին Ուրֆա: Այստեղ էր նաեւ նեստորական պատրիարքի քորեպիսկոպոսների աթոռը, որն այժմ էլքոնգում է՝ Մոսուլից (հին Նինվե քաղաքի մոտակայքում) հյուսիս՝ 8 ժամ հեռավորությամբ, որը նրանց ավանդական նստավայրն էր: Ունի քորեպիսկոպոսություններ՝

1. *Ael, vel Agel, distat unâ leucâ ab Hamith.*

ա. Ագել՝ Համիդից մեկ ժամ հեռավորության վրա:

2. *Arzni, distat 2. diebus ab Hamith.*

բ. Արզն կամ Արծն՝ Համիդից հեռու է երկու օրվա ճանապարհ:

3. *Balu, Episcopatus distat ab Hamith 3. diebus.*

գ. Բալու՝ Համիդից հեռու է երեք օրվա ճանապարհ:

4. *Edesia Episcopatus, distat 4. diebus ab Hamith versus Meridiem Occidentalem.*

դ. Եդեսիա՝ Համիդից հեռու է չորս օրվա ճանապարհ դեպի հարավ-արեւմուտք:

5. *Germuc Episcopatus, 3. diebus distat ab Hamith.*

ե. Ջերմուկ՝ Համիդից հեռու է երեք օրվա ճանապարհ:

6. *Merdin Episcopatus, Oreientis Meridionalis respectu Hamith.*

զ. Մարդին՝ Համիդից համապատասխանաբար հարավ-արեւելք:

7. *Senchuse, Episcopatus distans ab Hamith 4. diebus.*

է. Սանջակ՝ Համիդից հեռու է չորս օրվա ճանապարհ:

8. *Tulguran Episcopatus, distat ab Hamith 2. diebus.*

ը. Թուլգուրան՝ Համիդից հեռու է երկու օրվա ճանապարհ:

17. *Harberdu, vel Harberd Archiepiscopatus in Provincia Harberd, Ecclesia aut Monasterium est Surb-Astasasin prope Hamith ipsi Occidentalem: habet sub se 4. Episcopatus & 3. Conventus, quorum nomina ignorabat D. Archiepiscopus Uskan.*

Խարբերդը՝ Համանուն գավառում վանք եւ եկեղեցի՝ Սուրբ Աստվածածին՝ Համիդին մոտ է արեւմուտքից: Ունի չորս եպիսկոպոսութիւն եւ երեք վանք, որոնց անունները Ոսկան արքեպիսկոպոսը չգիտեր:

.....³⁹

18. Hispahan, vulgò Armenis Sphuhun, Archiepiscopatus, regia civitas Persarum à tempore tantum Scha-Abas, qui Armenos plurimos collegit in parte civitatis, aut suburbio quod dicitur Gulfa, aliis Ciolfa, in quo sunt Armenorum Ecclesiae 20.

Իսֆահան՝ Հայերի լեզվով՝ Սպահան: Պարսից տերութեան մայրաքաղաք Շահ-Աբասի ժամանակ, որը մեծ թվով Հայերի բերեց քաղաքի արվարձանները եւ հիմնեց թաղամաս՝ Զուլա կամ Զուլֆա, որտեղ կան Հայկական քսան եկեղեցիներ.

ա. Surb-Astusiasin, Ս. Աստվածածին, բ. Surb-Nicolaus, Ս. Նիկողայոս, գ. Surb-Jacob, Ս. Հակոբ, դ. Surb-Amenaphreic, id est, omnium redemptor, & est Monasterium S. Basilii, Ս. Ամենափրկիչ, որը նաեւ վանք է՝ Բարսեղյան կանոնադրութեամբ, ե. Surb-Grigor, Ս. Գրիգոր, զ. Surb-Johan, Ս. Հովհաննես, է. Amirrasthenesi, Ամիրաց թեմեփ, ը. Karametichenc, Կարապետիչենց, թ. Portuens, Պորտվանաց, ժ. Norascen, Նորաշեն, ժա. Karachein, Կարաքին, ժբ. S. Jacob, Ս. Հակոբ, ժգ. Anapatinn, Անապատինն, ժդ. Erevaneseos magnus, Երեւանեցոյ մեծ, ժե. Erevaneseos minor, Երեւանեցոյ փոքր, ժզ. Gazge, Գալգե, ժէ. Schsapanin, Չափանին, ժը. Ckocinn, Չքոյինն, ժթ. Est Conventus Monialium, Միանձնուհիների մի վանք, ի. Chogia Abedik, Խոջա Ավետիք:

In Gulfa vel Ciolfa & Erevan, villa vicina Hispahan, sunt circiter octo mille Armeni sere omnes mercatores. Habet Suffraganeos

Զուլայում կամ Զուլֆա-Երեւանում (Իսֆահանի մի արվարձան) կա մոտավորապես ութ հազար Հայ բոլորն էլ առեւտրականներ: Ունի նաեւ քորեպիսկոպոսութիւններ.

1. Pharia, Episcopatus versus Occidentem distat ab Hispahan tribus circiter diebus.

ա. Փերիա՝ Սպահանից մոտ երեք օրվա ճանապարհ դեպի արեւմուտք.

Բ.

Գ.⁴⁰

³⁹ Բնագիրն այս մասում կիսատ է. հավանաբար, գրի չի առնվել Ռիչարդ Սիմոնի կողմից, եւ կամ, ինչպես արդեն նշվում է, դրանց մասին Ոսկան Երեսանցին չունէր համապատասխան տեղեկությունները:

⁴⁰ Բնագիրը բացակայում է:

19. *Karmiuvanch Archiepiscopatus, id est, ruber Conventus, quia lapides sunt rubri, est in Provincia Ecegazor: distat ab Erevan & Naxuvan 2. diebus. Habet Suffraganeos*

Կարմրավանք, որի քարերը կարմիր են. Եղեգնաձորի գավառում է՝ Երեւանից ու Նախիջեւանից երկու օրվա ճանապարհ հեռավորութեամբ: Ունի քորեպիսկոպոսութիւններ՝

1. *Capisvanch, Episcopatus & Monasterium S. Basilii propè civitatem Capis, quae nunc est deserta*

ա. Կապիսվանք՝ եպիսկոպոսութիւն եւ Ս. Բարսեղի կանոնադրութեամբ վանք Կապիս քաղաքի մոտակայքում, որն այժմ անապատի է վերածված⁴¹:

2. *Caputusvanch, id est, caerulei coloris Monasterium aut atri in Provincia ecegazor: nunc non est Episcopatus, sed tantum Monasterium: olim erat Episcopatus.*

բ. Կապուտավանք, որ է Կապույտ վանք՝ քարերի գույնի պատճառով. գտնվում է Եղեգնաձորում: Այժմ այլեւս եպիսկոպոսութիւն չէ՝ չնայած ունի բազմաթիւ վանքեր (olim erat Episcopatus):

3. *Derbavanch, Episcopatus Provinciae Ecegazor.*

գ. Դերբավանք՝ Եղեգնաձորի գավառում գտնվող եպիսկոպոսութիւն⁴²:

4. *Hermonivanch, Episcopatus Provinciae Ecegazor*

դ. Հերմոնավանք՝ եպիսկոպոսութիւն Եղեգնաձորի գավառում:

5. *Azpter, Episcopatus Provinciae Sahbunisszor: distat ab Erevan versus Orientem circiter 20. leucis.*

ե. Ածպտեր՝ Շահապունիք գավառում գտնվող եպիսկոպոսութիւն է՝ Երեւանից մոտ քսան ժամ դեպի արեւելք⁴³:

20. *Machienusvanch, Archiepiscopatus propè villam Machienus in Provincia Gelarchuni: distat versus Orientem 15. leucis circiter ab Erevan: nullos habet sub se Episcopatus, quia sunt destructi & Monasteria.*

⁴¹ Գտնվում է պատմական Վայոց ձոր գավառում, հայտնի է եղել իբրեւ գրչության նշանավոր կենտրոն՝ Կապից ուխտ անունով՝ ըստ 1613 թ. նույն վանքում գրչագրված ձեռագ Մաշտոցի. տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց», հ. Բ., խմբ.՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մնացականյան, Երեւան, 1970, էջ 202. հմմտ. նաեւ «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. Բ., Երեւան, 1988, էջ 905:

⁴² Վանքի աշխարհագրական դիրքն անորոշ է: Դատելով Ոսկան Երեւանցու հաղորդած տեղեկությունից՝ հավանաբար գտնվել է պատմական Դարբն կամ Դերբ գյուղերի մոտակայքում Արփայի ձախ վտակ Դարբ գետի ձախ ափին. հմմտ. «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. Բ., էջ 86:

⁴³ Աշխարհագրական դիրքն անորոշ է. տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. Ա., Երեւան, 1986, էջ 129:

Մաքենոցվանք՝ Գեղարքունիքի գավառի Մաքենիս քաղաքի մոտ գտնվող արքեպիսկոպոսություն, Երեւանից հեռու է տասնհինգ ժամ դեպի արեւելք: Ոչ ոք չի ապրում այստեղ, քանզի ե՛ւ եպիսկոպոսարանը, ե՛ւ վանքն ավերված են:

21. Macu, Archiepiscopatus magnus in Provincia Artaz: in Cathedrali Ecclesia est corpus S. Thaddaei. Habet sub se

Մակու՝ Արտազ գավառում գտնվող մեծ արքեպիսկոպոսություն է: Եկեղեցու Մայր Տաճարում է գտնվում Սուրբ Թադեոսի աճյունը: Ունի հետեւյալ քորեպիսկոպոսությունները.

1. Auhar, Episcopatus: distat versus Meridiem Orientalem à Macu 5. diebus.

ա. Ավհար-Ավչար՝ Մակուից հինգ օրվա հեռավորության վրա դեպի հարավ-արեւելք:

2. Hoi, Episcopatus: distat versus Meridiem à Macu 2. diebus.

բ. Խոյ՝ Մակուից երկու օրվա հեռավորության վրա դեպի հարավ:

3. Jormi, Episcopatus: distat unâ die à Tabris, tribus verò versus Orientem Meridionalem à Macu.

գ. Զորմի՝ Թավրիզից հեռու է մեկ օրվա ճանապարհի չափով՝ Մակուից դեպի հարավ-արեւելք տանող ճանապարհի վրա:

4. Maratha, Episcopatus ad Occidentem Tabris. Ibi sedebat Episcopus Italicus à 300. annis, & vertit multos libros Armenicè, & fecit multos Vardapiet.

դ. Մարաղա՝ Թավրիզի արեւմուտքում: Այստեղ երեք հարյուր տարի է, ինչ հաստատվել է իտալական եպիսկոպոս: Գրվել են բազմաթիվ գրքեր հայերենով, կան բավական շատ վարդապետներ⁴⁴:

5. Salmast, Episcopatus propè Maraga.

ե. Սալմաստ՝ Մարաղայի մոտակայքում:

22. Surb-Narcavea, id est, S. primus Martyr Stephanus, Archiepiscopatus versus Meridiem Occidentalem: distat 12. leucis à Naxuvan: Suffraganeos habebat olim multos & Monasteria; sed praeter Astapat omnia sunt destructa. Olim Gulfa d'Hispanan erat ditioe Archiepiscopi,

Ս. Նախավկա, որ է Ս. Ստեփանոս Նախավկա. հարավ-արեւելքում գտնվող արքեպիսկոպոսություն՝ Նախճավանից տասներկու ժամ հե-

⁴⁴ Սույն տեղեկագրի ստեղծումից երեք հարյուր տարի առաջ՝ 1378 թ., կամ դրանից մի քանի տասնամյակ առաջ, Արտագում եւ Նախիջեւանում հաստատվում են, այսպես կոչված, ունիթորները՝ Հռոմի հետ միութենական հաղորդության մեջ գտնվող հայերը: Դոմինիկյան եղբայրներից ընտրված նրանց առաջնորդներից առավել հայտնին Բարդուղիմեոս Մարաղացին էր, այլուստ հայտնի Բոնոնացի մականունով (մահ.՝ 1333 թ.): Այս մասին ավելի մանրամասն տես Լ. Խաչիկյան, Արտագի հայկական իշխանությունը եւ Ծործորի դպրոցը, ԲՄ, 1973, ԺԱ., էջ 146-156:

ռավորության վրա: Իր ենթակայության տակ ունի բազմաթիվ վանքեր ու քորեպիսկոպոսներ, որոնցից Աստապատը, սակայն, ամբողջությամբ ավերված է: Իբրեւ արքեպիսկոպոսություն՝ կանգուն է միայն Զուղան.

1. *Astapat, vel Surb-Stephan, cui Ecclesia est dicata.*

Ա. Աստապատ, Ս. Ստեփանոս⁴⁵.

2. *Nachiovan.*

Բ. Նախճավան

.....⁴⁶

23. *Surb-UScan, id est, signum Stae. Crucis, quia ibi est pars Sanctae Crucis: est idem Archiepiscopatus quàm Sebaste sub Turcis. Habet sub se*

Ս. Նշան, որ նշանակում է Ս. Խաչ, այսինքն՝ այստեղ կա Ս. Խաչի մասունք: Այստեղ է Սեբաստիայի արքեպիսկոպոսությունը, որը գտնվում է Թուրքերի իշխանության տակ: Քորեպիսկոպոսություններ՝

1. *Azptiruvanch, episcopatus Provinciae Ascharu.*

ա. Աձպտիրուվանք՝ Աշկարի (°) գավառում⁴⁷:

2. *Andreasic, Episcopatus Provinciae Acscan : Ecclesia est Surb-Astuasasin.*

բ. Անդրեասից՝ Ակսկան (°) գավառում՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցիով⁴⁸:

3. *Surb-Hresctacapet, id est, S. Archangelus, Episcopatus in Sebastia.*

գ. Ս. Հրեշտակապետաց, գտնվում է Սեբաստիայում:

24. *Sanachim, Archiepiscopatus in Provincia Tascir, vel Lorri, versus Tiplis: qui erant sub illo Episcopatus & Conventus, sunt destructi.*

Սանաչին՝ Տաշիր-Լոռի գավառում՝ Թիֆլիսի ուղղությանը: Արքեպիսկոպոսություն է. ժամանակին ուներ բազմաթիվ արքեպիսկոպոսություններ ու վանքեր: Այժմ բոլորն էլ կործանված են:

25. *Scammachi, vel Acuanic, Archiepiscopatus propè mare Caspium: qui erant sub eo Episcopatus & Conventus, sunt destructi.*

Շամախի՝ Աղվանից՝ Կասպից ծովի ավազանում գտնվող արքեպիսկոպոսություն. ժամանակին բազմաթիվ եպիսկոպոսություններ ու վանքեր ուներ, այժմ՝ կործանված:

⁴⁵ Գտնվում է Նախիջեւանում, հայտնի է եղել նաեւ Կարմիր վանք, Քարատակի վանք, Խնդրակատարի վանք, Քարատակի Ս. Աստվածածին վանք անուններով. տե՛ս RMA, էջ 145:

⁴⁶ Բնագիրը բացակայում է:

⁴⁷ Այս անունով վանքը հայտնի է նաեւ Թաղաադիվանք, Ալթու վանք անուններով. տե՛ս RMA, էջ 78. հմմտ. նաեւ Տրդատ եպս. Պալեան, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁴⁸ Սեբաստիայի շրջանում «Անդրեասից» անվանումով հայտնի է Ս. Յովակիմ Աննայի կամ Ս. Աստվածածին վանքը՝ Եվդոկիայից ոչ շատ հեռու՝ Պիսկենի գյուղի մոտակայքում. տե՛ս Հ. Ոսկեան, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպեքիի եւ Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը, Վիեննա, 1962, էջ 10-11:

26. *Tathevanch, Archiepiscopatus magnus in Provincia Kapan. Habet sub se*

Տաթևեւի վանք՝ Կապան գավառում գտնվող մեծ արքեպիսկոպոսություն: Ունի հետեւյալ քորեպիսկոպոսությունները՝

1. *Mecri Episcopatum.*

ա. Մեծիրանց,

2. 3. 4. *Sunt alii Episcopatus, quorum non recordatur D. Uskan.*

Բ., Գ., Դ., այլ եպիսկոպոսություններ էլ կան, որոնց անունները Ոսկանը չի գրանցել:

Habet etiam Archiepiscopatus Tathevanch sub se Monasteria.

Արքեպիսկոպոսի իշխանության տակ են հետեւյալ վանքերը՝

1. *Surb-Karapiet,*

ա. Ս. Կարապետ վանքը.

2. *Tanzapharac.*

բ. Տանձափարախը⁴⁹.

3. *Vagathevavanch*

գ. Վաղատնիվանք⁵⁰.

4. *Anapat, in quo sunt plusquam centum Eremitae in deserto.*

դ. Անապատ, որտեղ ապրում են հարյուրավոր ճգնավորներ⁵¹.

5. 6. *Duo Conventus Monialium, unus Scriher, alius Zanzaparach.*

ե., գ. Կուսանաց երկու վանք՝ Շրիհեր⁵² եւ Ցանցափարախ⁵³.

27. *Thivatavanch, id est, S. Anna, Archiepiscopatus propè civitatem Thucat vicinam Amasiae, olim Eudochia versus Occidentem Septentrionalem, distat ab Egmiathin 150. leucis circiter. Habet sub se*

Թոխատավանք՝ Ս. Աննա, Ամասիա-Թոխատում գտնվող արքեպիսկոպոսություն, նախկին Եվդոկիան է՝ դեպի հարավ-արեւմուտք՝ Էջմիածնից հարյուր հիսուն ժամ հեռավորության վրա: Ունի հետեւյալ քորեպիսկոպոսությունները՝

⁴⁹ Ավելի շատ հայտնի է «Բեխի անապատ» անունով՝ Բեխի գյուղից հարավ-արեւելք, խիտ անտառում: Տանձափարախն այս վանքի հին անունն է՝ վկայված Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից. տե՛ս Մ. Հասրաթյան, Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երեւան, 1973, էջ 43-45:

⁵⁰ Վաղատնիվանքը Որոտնավանքի անվանումներից մեկն է. տե՛ս RMA, էջ 130:

⁵¹ Խոսքը Հարանց Մեծ անապատի մասին է:

⁵² Խոսքը Սյունյաց Շնհերի Կուսանաց անապատի մասին է՝ Որոտանի անդնդախոր ձորի քարափներից մեկի գլխին: Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1676 թ.՝ Ագուլիսցի Մահտեսի Ագարիայի կողմից. տե՛ս Մ. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁵³ Հավանաբար, կրկին նկատի ունի Տանձափարախը, որն այդ ժամանակաշրջանում հայտնի վանական համալիր էր:

1. Nazianzenum, Episcopatus sub Turcis

ա. Նազիանզ` գտնվում է թուրքերի իշխանության տակ:

2. Marzuanavanch, Episcopatus Provinciae Marzuan sub Turcis.

բ. Մարզվանավանք` Մարզվան գավառում` նույնպես թուրքերի իշխանության տակ:

3. Neucaesaria, Episcopatus sub Turcis.

գ. Նեոկեսարիա` նույնպես թուրքերի իշխանության տակ:

28. Van, Archiepiscopatus magnus, idem qui & Varach, est Conventus in quo sedet Archiepiscopus, & Van est civitas vicina juxta Lacum magnum Varaspuracani. Habet sub Suffraganeos

Վան` մեծ արքեպիսկոպոսություն: Այստեղ է նաեւ Վարազավանքը, ինչպես նաեւ Վան քաղաքը` Վասպուրականի մեծ լճի դիմաց: Ունի հետեւյալ քորեպիսկոպոսությունները`

1. Arces, vel Arciscuvanch, Episcopatus, seu Argens prope Lacum magnum.

ա. Արճեշ, Արճիշավանք` մեծ լճի ափին:

2. Clath, Episcopatus, seu Chelath juxta Lacum.

բ. Խլաթ` լճի դիմաց:

3. Ctusuvanch, vel Ctus, juxta Lacum versus Occidentem: ibi sunt tres Conventus Monachorum & Eremitarum, quibus praest Episcopus.

գ. Կտուցի վանք` լճից արեւմուտք: Ունի երեք կուսանաց եւ միանձանց անապատ, որի գլուխ կանգնած է եպիսկոպոսը:

4. Lim in ipso Lacu versus Occidentem, Episcopatus

դ. Լիմ` լճի վրա է` դեպի արեւմուտք:

5. Ustan, Episcopatus versus Septentrionem laci Varaspuracani.

ե. Ուստան` Վասպուրականի լճից հարավ:

6. Husanus Episcopatus

զ. (°),

7. S. Ephannivanch, Monasterium tantum prope Van.

է. (°), Վան քաղաքի մերձակայքում⁵⁴:

29. Virap, id est, caverna vel abyssus, in qua S. Grigor latuit & vixit 13. annis : ibi celebratur Missa : est tantum Episcopatus sub Egmiathin, à quo versus Meridiem Orientalem circa Ararath distat 12. leucis; sed dicitur Archiepiscopatus, quia sub se habet tres hos Conventus.

Վիրապ, որ է «խոր փոս», որտեղ բանտարկված է եղել Ս. Գրիգորը տասներեք տարի, եւ որտեղ մատուցվում է պատարագ: Էջմիածնի իշխա-

⁵⁴ Այս վերջին երկու վանքերի անունները` Husanus եւ S. Ephannivanch, մեզ չհաջողվեց գտնել:

նույն ժամանակ է, որտեղից հեռու է տասներկու ժամ՝ դեպի Արարատ լեռը՝ հարավ-արևելքով: Վանքի գլուխ կանգնած է արքեպիսկոպոսը՝ երեք վանքով՝

1. Vanstan

ա. Վանստան,

2. Uzavanch

բ. Օձավանք⁵⁵

3. Muscabiuruvanch

գ. Մուսքացբյուրովանք⁵⁶:

Subscripsi Uschanus Episcopus Uscavanch & Vardapiet, ac Vicarius generalis in Armenia, sigillumque apposui.

Ստորագրություն՝

Ոսկան Եպիսկոպոս Ուշավանեցի Վարդապետ, ընդհանուր փոխանորդ
Հայոց/կնիք/.....

⁵⁵ Պետք է ընթերցել Ուրցավանք:

⁵⁶ Պետք է ընթերցել Սյուսադբյուրովանք:

Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԳՀՃ

ՍԻՐԱՔԻ ԳԻՔԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ստվածաշունչ մատյանի երկրորդականոն գրքերի շարքին պատկանող Սիրաքի իմաստությունը գրվել է Ն. Ք. դարասկզբին՝ Հեսուլ անունով մի հրեա իմաստունի կողմից, որ սերում էր Սիրաքի ցեղից: Գրքի գրելու ժամանակաշրջանում Պաղեստինում, ինչպես նաև հարակից բոլոր երկրներում, շատ հայտնի էին իմաստասիրության դպրոցները, որոնցից մեկում հայտնի ուսուցիչ էր Հեսուն: Սիրաքի իմաստությունն ուսումնասիրելիս կարելի է նկատել, որ գիրքը կարծես զանազան թեմաներին առնչվող դասընթացների մի հավաքածու է, կյանքի հմտությունների մասին պատմող անփոխարինելի ձեռնարկ:

Հեսուլի թոռն առաջին անգամ այս գիրքը թարգմանում է հունարենի Ն. Ք. 132 թ., որից հետո այն լայն տարածում է գտնում հունախոս երկրներում. «Վասն որոյ բարի եւ հարկաւոր վարկայ ինքն զայլիմն առածել զյօժարութիւն եւ զվաստակ թարգմանելոյ զգիրս զայս: Եւ տքնութեամբ յոլովիւ առ բերի զմակացութիւն ներ բացատում ժամանակի. առ այնոցիկ, որք առ աւարտն հասուցանեն զմատեանս զայս՝ տալ եւ այնոցիկ որք կամին մտօք նկատել եւ ասել՝ զիարդ պիտոյ իցէ ներակարգել զբարս. որք ըստ օրինի Տեառն յարադրեսցեն զկեանս կառաւարել»¹: Հետագայում, երբ հունարեն այս տարբերակն ընդգրկվեց Յոթանասնից թարգմանության կանոնի մեջ, վերոբերյալ նախաբանը եւս գետեղվեց գրքի հիմնական տեքստում: Ե. դարի հայ թարգմանիչները չեն ընդգրկել այս հատվածն իրենց թարգմանության մեջ, որովհետեւ փութանակի թարգմանության համար աղբյուր հանդիսացած ասորերեն տեքստում այն բացակայում էր՝ եբրայերենից թարգմանված լինելու պատճառով: Անգամ հետագայում՝ հետեփեսոսյան շրջանում (431 թ.), երբ Հայաստան է բերվում

¹ Սիր. Նախաբան: «Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», յԱմստէրդամ, 1666:

Հունարենն ուր սրբագրյալ տեքստի Կեսարյան բնագիրը, թարգմանիչներն ի բաց են թողնում եւ՝ հիշյալ նախաբանը, եւ՝ ասորերեն տեքստում բացակայող, իսկ այստեղ արդեն Հանդիպող 44-51 գլուխները:

Սիրաքի Հայերեն բոլոր ձեռագրերում գրքի հեղինակի անունը հանդիպում է մի քանի տարբերակներով՝ ա) «Գիրք Սիրաքայ, որ կոչեցաւ Յեսու», բ) «Իմաստութիւն Յեսուայ Որդւոյ Իսաքարայ», գ) «Խրատք Իմաստութեան մարդկան ի բանից Սիրաքայ», դ) «Իմաստութիւն Սիրաքայ Իմաստասիրի՝ առ Հնազանդեալ Որդի», ե) «Գիրք Սիրաքայ որ կոչեցո Յեսու», եւ ամենից տարածված երկու տարբերակներով՝ «Իմաստութիւն Սիրաքայ» կամ պարզապէս Սիրաք:

Գերմանացի երկու աստվածաշնչագետներ՝ Հենրիխ Հարկանեն² եւ Ջեզեֆ Զիգլեր³, Սիրաքի Հայերեն տեքստի երկու թարգմանություններ են մատնանշում՝ առաջինն անվանելով Arm 1, իսկ երկրորդը՝ Arm 2 (Arm 1-ը նախաեփեսոսյան թարգմանությունն է, իսկ Arm 2-ը՝ ետեփեսոսյան): Այդուհանդերձ, ո՛չ Հարկանեն եւ ո՛չ էլ Զիգլերը չեն պնդում, թե նախաեփեսոսյան թարգմանությունը ասորերենից է եղել: Զիգլերն իր հերթին ավելացնում է եւս մեկ թարգմանություն՝ Arm 3, ամենայն հավանականությամբ նկատի ունենալով Երուսաղեմի թ. 2558 ձեռագրում 1927 թ. Եղիշե արք. Դուրյանի կողմից գտնված հավելյալ գլուխները: Այս պարագայում պետք է նշել, որ թ. 2558 ձեռագիրը պետք է դիտարկել ոչ թե որպէս թարգմանական մի առանձին ընտանիքի պատկանող տարբերակ, այլ որպէս հնագույն թարգմանության մի մաս, քանի որ այն իր ոճով եւ բառապաշարով լիովին նման է Ե. դարի՝ Ս. Գրքի մնացյալ այլ գրքերի թարգմանությանը: Ժամանակ առ ժամանակ Զիգլերը հղում է կատարում Ոսկան Երեւանցու կատարած թարգմանությանը՝ առանց նշելու այն իբրեւ Հայերեն առանձին թարգմանություն: Ո. Երեւանցին այս թարգմանությունը կատարել է ավելի ուշ՝ 1666 թ., եւ այն գրեթե ամբողջապէս համընկնում է լատին Վուլգատային, ինչի պատճառով էլ այս տարբերակը երբեւէ չի դիտվել իբրեւ հայոց թարգմանաբանական ավանդույթների կրող:

Arm 1-ը գրեթե ամբողջապէս միաձուլվել է հետագայում խմբագրված տարբերակին, եւ հետեւաբար, մեզ համար անհնար է տեսնել տարբերությունները թե՛ մեզ հասած ձեռագրերում եւ թե՛ Զոհրապյանի կամ

² H. Herkenne, De Veteris Latinae Ecclesiastici Capitabus I-XLIII, Leipzig, 1897, p. 28-33.

³ J. Ziegler, Sapientia Jesu Filii Sirach, Göttingen, 1965, p. 33-35

Բագրատունու հրատարակություններում⁴: Այդուհանդերձ, Ձոհրապյանի բնագրում եւ մի քանի ձեռագրերում կարելի է նկատել ասորական Պեշիթային հատուկ կրճատումներ եւ զանազան համարների արհեստական գուգակցումներ: Անշո՛ւշտ, այս տարբերակի վրա իր ազդեցությունն է թողել հունարենից կատարված թարգմանությունը:

Հղում կատարելով Հարկաներին՝ Ստանիսլաս Լիոնեն հավաստում է, որ Ձոհրապյանի 1805 թ. տեքստը նման է ասորական Պեշիթային եւ բավականին տարբեր է հին լատինական տեքստից⁵: Միեւնույն ժամանակ նա չի առանձնացնում հունարեն որեւէ տեքստ ու մատնանշում այն որպես Սիրաքի հայերեն թարգմանության աղբյուր, քանի որ այս գրքի անգամ հնագույն թարգմանությունները լի են զանազան աղավաղումներով ու հավելումներով:

Arm 2-ը Սիրաքի տեքստի խմբագրված մի տարբերակ է՝ հունարենի կեսարական տեքստի նմանողությունամբ, որը Հայաստան է բերվել Եփեսոսի տիեզերական ժողովից հետո⁶: Ընդհանուր առմամբ Սիրաքի՝ մեզ հասած հայերեն բոլոր տեքստերը բխում են աստվածաշնչագիտության մեջ հայտնի G2 տարբերակից: Սա հունարեն մի տարբերակ է՝ հիմնված եբրայերեն սկզբնական բնագրի (H1) եւ Սիրաքի հեղինակի թուռան կողմից կատարված հունարեն առաջին թարգմանության (G1) վրա: Այն հանդիպում է հունարեն հնագույն թարգմանության ձեռագրական երկու ընտանիքներում՝ որոգինեսյան (*origenistic*) կամ վեցիջյանական (*hexaplaric*) եւ ղուկիանոսյան (*lucianic*): Հայերենում, ինչպես նաեւ հին լատեներենի մի քանի այլ թարգմանություններում, կարելի է տեսնել որոգինեսյան, երբեմն էլ ղուկիանոսյան տարբերակների հետքեր:

Մի շարք դեպքերում հայերեն Arm 1 եւ Arm 2 տեքստերը հանդես են գալիս իրենց սկզբնաղբյուրներից բավական ազատ մեկնաբանությամբ: Այդուհանդերձ, լինելով այս գրքի հնագույն թարգմանություններից՝ երկու տարբերակներն էլ չափազանց կարեւոր են Սիրաքի տեքստի ուսումնասիրության համար: Այս երկու տեքստերը շատ հաճախ իրարից տարբերվում են ինչպես համարների ու գլուխների ծավալով, այնպես էլ որոշ հատվածների թարգմանություններով: Օրինակ՝ Սիրաքի Դ. 8-ին գուգահեռ Բագրատունու հրատարակության մեջ (1860 թ.) կարդում ենք. «Խոնարհեցո տնանկին զունկն քո» (= κλῖνον πτωχῷ τὸ οὖς σου). մինչդեռ Ձոհ-

⁴ S. Lyonnet, Les Origines de la Version arménienne et le Diatessaron, Biblica et Orientalia 13, Rome: Pontificio Instituto Biblico, 1950, p. 11.

⁵ S. Lyonnet, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁶ Հ. Մ. Անասյան, Հայկական Մատենագիտություն, հ. Բ., Երևան, 1976, էջ 308:

րապյանի թարգմանությունը (1805 թ.) այս համարի իմաստն ամբողջապես փոխվում է մեկ բառի տարբերությամբ. «տնանկի» փոխարեն Զոհրապյանը օգտագործում է «իշխանին»: Սա տեղի է ունեցել հետեւյալ պատճառով. որպեսզի չկրկնվի Սիրաքի. Դ. 7-ի միտքը, Զոհրապյանը տեքստում Դ. 8ա համարը հանել է եւ Դ. 7-ը միացրել է Դ. 8բ եւ Դ. 9ա հատվածներին: Կրճատելու այս հակվածությունը առկա է ինչպես Զոհրապյանի տեքստում, այնպես էլ իր կողմից գործածված մի շարք ձեռագրերում:

Բազրատունին այս առումով հավատարիմ է հունարեն աղբյուրին, եւ նրա տարբերակը, ի տարբերություն Զոհրապյանի տեքստի, ավելի քիչ է տարբերվում բնագրից: Այնուամենայնիվ, Բազրատունու տեքստում նույնպես հանդիպում ենք հատվածների, որոնք չեն համապատասխանում հայտնի ոչ մի աղբյուրի: Օրինակ՝ Սիրաքի Դ. 28-ի՝ վերջին հատվածում «Մի՛ արգելուր զբան ի ժամանակի նեղութեան» տողը չկա ո՛չ հունարեն եւ ո՛չ էլ ասորերեն թարգմանություններում: Հիշյալ երկու տարբերակներում էլ ունենք «ի ժամանակի փրկութեան» (ἐν καιρῷ σωτηρίας) թարգմանությունը: Ոսկան Երեւանցին իր հերթին Վուլգատայից կատարած թարգմանության մեջ հաճախ գործածում է այնպիսի արտահայտություններ, որոնք չեն համապատասխանում լատիներեն տարբերակին: Հիշյալ արտահայտություններից շատերը տեղ են գտել նաեւ Զոհրապյանի եւ Բազրատունու հրատարակություններում:

Սիրաքի հայերեն տեքստը մեզ է հասել մոտավորապես 150 ձեռագրերի միջոցով, որոնցից շատերը պահվում են ՄՄ-ում եւ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրապահոցում: Ամենահին ձեռագրերը թվագրված են ԺԳ. եւ ԺԴ. դարերով եւ մեծավ մասամբ արտագրվել են Կիլիկիո հայոց թագավորությունում: Ձեռագրերի մոտավորապես յոթանասուն տոկոսն արտագրվել է ԺԷ.-ԺԸ. դարերում: Այս բոլոր մատյաններում, բացառությամբ երկուսի⁸, գիրքն ավարտվում է ԽԲ. կամ ԽԳ. գլուխներով: Նման դասավորության հանդիպում ենք նաեւ Զոհրապյանի եւ Բազրատունու տեքստերում:

Բացի Աստվածաշունչ մատյանի ամբողջական ձեռագրերից՝ Սիրաքի իմաստությունը կարելի է գտնել նաեւ ինչպես առանձին, այնպես էլ միասին արտագրված իմաստություն այլ գրքերի հետ:

⁷ Սիր. Դ. 23 հունարեն թարգմանության մեջ. J. Ziegler, Sapientia Jesu Filii Sirach, Göttingen, 1965:

⁸ Այս երկու ձեռագրերն են՝ Երուսաղեմի թ. 2558, 369բ-381ա եւ ՄՄ թ. 5608, 1363թ., 102ա-147բ:

1927 թ. Եղիշե պատրիարք Դուրյանը Երուսաղեմի մի չթվագրված ձեռագրում հայտաբերել է Սիրաքի *ԽԲ.-ԽԶ.* գլուխներից մի քանի հատվածներ⁹, որոնք ամբողջապես փոխեցին մինչ այդ գոյություն ունեցող այն կարծիքը, թե Սիրաքի հայերեն տեքստը երբեմն էլ ունեցել *ԽԴ.-ԾԱ.* գլուխները: Իր մեծարժեք հոգվածում Դուրյան սրբազանը հավաստում է. «Տարակոյս չունինք, որ հին թարգմանություն մասը կը կազմէ մեր հրատարակածը»¹⁰: Բայց եւ այնպես, Դուրյանը չի կարծում, որ իր գտած գլուխները թարգմանվել են Ե. դարի առաջին թարգմանիչների կողմից: Այս կարծիքի համար նա հիմք է ընդունում տեքստում առկա զրաբարյան մի քանի բառեր, որոնք իրենց ոճով խորթ են նախնական թարգմանությունների լեզվին:

Սիրաքի իմաստություն հայերեն թարգմանությունը վերաբերող մինչ այժմ գտնված ամենակարեւոր ու արժեքավոր հատվածները հայտնաբերել է ձեռագրագետ Գեորգ Աբգարյանը՝ 1966 թ. Երեւանի Մատենադարանում: Նա ՄՄ թ. 5608 ձեռագրի 102ա-147բ էջերին գտել է Դուրյանի կողմից շուրջ քառասուն տարի առաջ հայտնաբերված հատվածները, ինչպես նաեւ՝ հավելյալ հատվածներ այլ գլուխներից: Այս ամբողջ ձեռագիրն ունի 149 թերթ, որոնց վրա պահպանվել են մի քանի հիշատակարաններ՝ գրված տարբեր դարերում: Ձեռագրի վերջին մասը, ուր առկա են նաեւ Սիրաքի վերոնշյալ հատվածները, արտագրվել է 1362 թ. Երուսաղեմում Կիրակոս դպիրի կողմից՝ Ներսեսի պատվերով: Այս մասը, բացի Սիրաքից, պարունակում է նաեւ տասներկու փոքր մարգարեությունները, տասներկու մարգարեների մահը, Դանիելի մարգարեությունն ու մահը¹¹: Տվյալ հատվածների բացահայտումը դուրին չէր՝ գրքի առաջին էջի բացակայության պատճառով: Գլխաբաժանումների, ինչպես նաեւ համարակալումների բացակայությունը նույնպես դժվարություններ է առաջացրել՝ պարզաբանելու, թե Սիրաքի գրքի ո՛ր հատվածներն են իրականում առկա այս ձեռագրում: Այնուամենայնիվ, Աբգարյանն իր հրատարակած հոգվածում, Երուսաղեմի տեքստի համեմատությամբ, ավելացրել է համարակալումները եւ կատարել անհրաժեշտ գլխաբաժանումներ:

⁹ Սա վերետում հիշատակված՝ Երուսաղեմի թ. 2558 ձեռագիրն է, որի մի մասը արտագրվել է ԺԷ. դարում, իսկ մյուս մասը, որի մեջ ընդգրկված է նաեւ Սիրաքի այս հատվածը, դեռեւս թվագրված չէ:

¹⁰ Ե. Դուրյան, Նորագիտ գլուխներ Սիրաքայ գրքին հին թարգմանությունէն, «Սիոն», Երուսաղեմ, 1927, էջ 246-250.

¹¹ Ի տարբերություն Զոհրապյանի տեքստի, ուր տասներկու մարգարեները ի մի են բերված մի ցանկի ներքո՝ Օսեի մարգարեությունից առաջ, այս ձեռագրում մարգարեներից յուրաքանչյուրը բերված է առանձին:

Գեւորգ Աբգարյանի գտած հատվածները յուրահատուկ են նրանով, որ չեն պարունակում Դուրյանի հատվածներում տեղ գտած ուշ շրջանի թարգմանություններին հատուկ բարդ բառերը: Ըստ նրա՝ այս հատվածները թարգմանվել են Ե. դարի թարգմանիչների կողմից: Միակ հատվածը, որի լեզուն եւ ոճը չեն համապատասխանում տեքստի շարունակությանը, Սիրաքի ԺԸ. 30-Ի. 26-ն է: Այս հատվածում առկա են բազմաթիվ սխալներ ու փոփոխություններ, ինչը ցույց է տալիս դրա՝ ավելի ուշ շրջանին պատկանելը: Հնարավոր է, որ հետագա դարերի արտագրողները նկատել են այս հատվածի բացակայությունը հին ձեռագրերում եւ այն ավելացրել են ուշ շրջանի ձեռագրերի նմանողությամբ: Հունարենի հետ համեմատելիս անգամ նկատելի է, որ այս հատվածը սկզբունքորեն տարբերվում է թե՛ իմաստային եւ թե՛ բնագրական առումով: Այն գրեթե բառացիորեն արտագրված է Զոհրապյանի հրատարակության մեջ, ինչը ենթադրելու տեղիք է տալիս, որ նրա օգտագործած ձեռագրերից մեկը կամ մի քանիսը պարունակել են ՄՄ թ. 5608 ձեռագրի նույն հատվածը:

Այսպիսով, Սիրաքի ԺԸ. 30-Ի. 26 հատվածը բացակայել է Ե. դարի թարգմանություններում, եւ Զոհրապյանի ու Երեւանի 1966 թ. տեքստերում առկա այս հատվածը հետսամուտ է:

Հովհաննես Զոհրապյանն Աստվածաշնչի իր հրատարակության մեջ Սիրաքի իմաստությունը զետեղել է ոչ թե Սողոմոնի իմաստությունից հետո, ինչպես ավանդաբար դրվել է, այլ՝ Նոր Կտակարանից: Այս դասավորությունը նա բացատրում է նրանով, որ նմանօրինակ տեղաբաշխումը բնորոշ է հայերեն Աստվածաշնչի հնագույն ձեռագրերին, եւ հետեւաբար, նա պատշաճ է նկատել Սիրաքի գիրքը զետեղել Ս. Գրքի կանոնի վերջում¹²: Ավելին, Զոհրապյանը նկատում է, որ Սիրաքի լեզվաոճական որոշ յուրահատկություններ ցույց են տալիս, որ այս գրքի թարգմանությունը կատարվել է ո՛չ թե Ս. Թարգմանիչների կամ անգամ նրանց կրտսերագույն սաների կողմից, այլ՝ հայոց Ոսկեդարից մի քանի դար անց¹³: Չնայած Զոհրապյանն ուղղակիորեն չի նշում, սակայն այն համոզմունքն ունի, որ Սիրաքը թարգմանվել է Հովհաննես Հայտնության հետ միասին՝ ԺԲ. դարում, երբ հայ հեղինակները, համեմատելով Ս. Գրքի հայկական կանոնը հունականի եւ լատինականի հետ, նկատել են որոշ գրքերի պակաս եւ կատարել նոր թարգմանություն: Այդուհանդերձ, հայտնի է,

¹² «Աստուածաշունչ Սատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց», աշխ.՝ Յ. Զօրիքապետանի, Վենետիկ, 1805, էջ 8:

¹³ Նույն տեղում:

որ Հին Կտակարանի իր հրատարակությունը պատրաստելիս Զոհրապյանն իր ձեռքի տակ չունենր բավական քանակությամբ ձեռագրեր, եւ հետեւաբար, նրա ներկայացրած փաստարկները չեն կարող արտահայտել Սիրաքի տեքստի հետ կապված ամբողջական պատկերը: Բավական է նշել միայն, որ Սիրաքից բազմաթիվ մեջբերումներ տեղ են գտել Խոսրով Անձեւացու եւ Գրիգոր Նարեկացու երկերում: Ընդ որում, այդ մեջբերումներից շատերը գրեթե տառացի համընկնում են հետագա դարերում արտագրված ձեռագրերին¹⁴:

Սիրաքի՝ ավելի վաղ թարգմանված լինելու օգտին է խոսում Արսեն Բագրատունին: Ըստ վիրջինիս՝ Սիրաքը թարգմանվել է Ե. դարում: Բագրատունին եւս իր փաստարկն ապացուցելու համար հիմք է ընդունում Սիրաքի գրքի լեզուն ու ոճը, որն ըստ նրա, լիովին համընկնում է Ե. դարի այլ թարգմանություններին: Սիրաքի մասին նախաբանը Բագրատունին ավարտում է՝ պնդելով, որ իր ձեռքի տակ եղած որոշ ձեռագրեր, որոնցում կա նաեւ Սիրաքի գիրքը, Ե. դարի կրկնօրինակներ են: Սա հիմք ընդունելով՝ Բագրատունին Աստվածաշնչի իր հրատարակության մեջ Սիրաքի գիրքը գետեղում է Սողոմոնի իմաստությունից հետո՝ Հոբից առաջ¹⁵: Նույնօրինակ դիրքորոշման է հարում նաեւ գերմանացի աստվածաշնչագետ Էմիլ Քաուչը, ով Սիրաքի գրքի հայերեն տարբերակը համարում է ամենահին եւ լավագույն թարգմանություններից մեկը: Քաուչը կարծում է, որ տեքստային առումով Սիրաքը բավական հավատարիմ է հունարեն սկզբնաղբյուրին¹⁶, եւ դրա լեզվական յուրահատկությունները կարելի է գտնել Ոսկեդարի թարգմանիչների մյուս թարգմանություններում եւս:

1927 եւ 1966 թվականներին գտնված հատվածներն ամրապնդում են այն վարկածը, որ գոյություն է ունեցել Սիրաքի գրքի մի վաղ թարգմանություն, որը չի պարունակել ներկայումս գոյություն ունեցող տեքստերում առկա հավելումներն ու աղավաղումները: Երուսաղեմի թ. 2558 ձեռագրում տեղ գտած եւ հունարենից գրեթե տառացի թարգմանված հետեւյալ բառերի առկայությունը հիմք է հանդիսացել, որպեսզի Սիրա-

¹⁴ St. Grigor Narekac'i, Speaking with God from the Depths of the Heart, (trans. T. J. Samuelian), Yerevan, 2002, p. 99.

¹⁵ «Գիրք Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», աշխ. Ա. Բագրատունու, Վենետիկ, 1860, էջ 681-704:

¹⁶ Գ. Արգաթյան, Սիրաքի գրքի հնագույն թարգմանության նորահայտ հատվածներ, «Էջմիածին», 1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 60-70. հմմտ. E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, B 1, Tübingen, 1900, S. 249.

քի թարգմանությունն տարբերվում տեղափոխվի առնվազն Ե. դարի վերջին քառորդ՝ մտածություն (= διακρίσεις), իմացություն (= νόησις) եւ բարեբանեմ (= εὐλογέω): Սակայն ՄՄ թ. 5608 ձեռագիրը գերծ է վերոնշյալ բառերից եւ ոչնչով չի տարբերվում ոսկեդարյան սուրբգրային այլ թարգմանություններից: Միաժամանակ Ս. Հովհան Ոսկեբերանի ճառերում Սիրաքից կատարված մեջբերումները եւս ցույց են տալիս, որ վերջինս թարգմանվել է Ե. դարում՝ սուրբգրային այլ գրքերի հետ միասին: Գիտենք, որ Ոսկեբերանի ճառերի մեծ մասը թարգմանվել է հայերեն հենց Ե. դարում՝ գրերի գյուտից անմիջապես հետո, եւ ինչպես Խոսրով Անձեւացու եւ Ս. Գրիգոր Նարեկացու պարագայում, Ս. Ոսկեբերանի ճառերում առկա սիրաքյան հղումները եւս չափազանց նման են թե՛ Զոհրապյանի ու Բագրատունու հրատարակություններին եւ թե՛ մի շարք ձեռագրերում առկա այս գրքի օրինակներին: Սա ցույց է տալիս, որ Ս. Ոսկեբերանի ճառերի թարգմանիչներն իրենց ձեռքի տակ արդեն իսկ ունեին Սիրաքի գրքի՝ նախապես թարգմանված օրինակ¹⁷:

Սիրաքի գրքի հայերեն թարգմանությունն հպանցիկ ուսումնասիրությունն անգամ բավական է՝ նկատելու տեքստի թե՛ համարակալման եւ թե՛ հետագա դարերում գրիչների կողմից կատարված հավելումների հետ առնչվող մի շարք խնդիրներ: Ոսկան Երեւանցու թարգմանությունը գիտական տեսանկյունից երբեք չի դիտարկվել որպես առանձին թարգմանություն՝ մեծ արժեք չունենալու պատճառով:

Զոհրապյանի՝ հայերեն հնագույն թարգմանությունը գտնելու փորձը նույնպես հաջողությամբ չպսակվեց, քանզի արդյունքում նրա հրատարակության մեջ տեղ գտավ բազմաթիվ կրճատումներով մի տեքստ, որի մեջ առկա են իրար չհամապատասխանող տարբեր համարների առանձին մասերի միակցմամբ ստեղծված ամբողջական գլուխներ, որոնք գրեթե անհնար է կարդալ: Այդուհանդերձ, Զոհրապյանի տեքստի յուրահատկությունն ու արժեքը որոշ համարների դեպքում ասորական բնագրի նմանությունն է: Այն նաեւ օգտակար է Սիրաքի՝ Ե. դարում թարգմանված լինելու եւ հայ հասարակության մեջ այս գրքի լայն կիրառությունը փաստելու առումով:

Զոհրապյանի տեքստի համեմատությամբ՝ Բագրատունու տեքստն ավելի բարվոք վիճակում է: Նախ նախորդ հրատարակությունների համեմատ շատ ձեռագրեր իբրեւ հիմք ունենալու, ինչպես նաեւ Երեւանցու եւ Զոհրապյանի արդեն իսկ հրատարակած տեքստերը գործածելու

¹⁷ Գ. Համբարձումյան, Սիրաքի գրքի հայկական տեքստը, անտիպ:

պատճառով Բազրատունին հանդես եկավ մի հրատարակություն, որը մինչև հիմա համարվում է լավագույնը՝ այդ թվում Սիրաքի տեքստի առումով: Չնայած այն փաստին, որ Բազրատունու հրատարակությունից բացակայում են Ը., ԼԷ., ԽԳ. գլուխները, այն, միեւնույն է, դեռևս անգերազանցելի է տեքստի պարզությունը եւ ճոխությունը: Այս պատճառով է, որ Բազրատունու տեքստը որպես հիմք է ծառայել ինչպես 1994 թվականին Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերության արեւելահայերեն նոր թարգմանություն, այնպես էլ այժմ նախաձեռնված՝ դրա լրամշակված տարբերակի պատրաստության համար:

Նորայր արք. Պողարյանն Ի. դարի առաջին կեսին ուսումնասիրություն է իրականացրել Ս. Գրքի կանոնի վերաբերյալ: Հիշյալ ուսումնասիրության մեջ Պողարյանն անդրադարձել է Առաքելական Երկրորդ կամ Կղեմեսի, Կանոնք Հարանց Հետեւողացի եւ Պարտավի ժողովի կանոնախմբերի այն մասերին, որոնք վերաբերում են Ս. Գրքի կանոնին: Իր ուսումնասիրության արդյունքում Պողարյանը եզրակացնում է, որ Պարտավի կանոնախմբի հավելվածում առկա այն կանոնը, որի մեջ Սիրաքը տեղադրված է Հին Կտակարանի կանոնական ցանկի վերջնամասում, չի ներկայացնում Հայոց Եկեղեցու պաշտոնական դիրքորոշումը, չնայած որ այն մեծապես նման է Առաքելական կանոնախմբի ՁԵ. կանոնին:

Եթե անգամ ընդունենք, որ այս հավելվածը պատահամբ է հայտնվել միայն Պարտավի կանոնախմբում, միեւնույն է, այն կարելի է տեսնել ե՛ւ Առաքելական Կանոնախմբում, ե՛ւ Հարանց Հետեւողացում: Ընդ որում, Վազգեն Հակոբյանի կատարած համեմատությունը հունարեն սկզբնաղբյուր տեքստերի հետ ցույց է տալիս, որ այս կանոններն Ընդհանրական Եկեղեցու ավանդության մասն են կազմում¹⁸: Հակոբյանը նաեւ մատնանշում է այն փաստը, որ դարերի ընթացքում ընդհանրական կամ տեղական եկեղեցական ժողովների այն կանոնները, որոնք չեն համապատասխանել Հայոց Եկեղեցու սովորույթներին ու ավանդույթներին, կրճատվել կամ առհասարակ հանվել են գործածությունից:

Սա նշանակում է, որ եթե Սիրաքի գրքի հետ կապված մոտեցումը չհամապատասխաներ հայկական ավանդույթներին, այն անպայման հանված պիտի լիներ կանոնախմբերից: Հետեւաբար, Առաքելական կանոնախմբի թ. ՁԵ. կանոնը ոչ թե պարզապես հունարենից կատարված թարգմանություն է, այլ ուղղակիորեն ընդունված կանոն՝ Հայ Եկեղեցու կողմից: Սիրաքի իմաստությունն առնչվող Առաքելական կանոնախմբի

¹⁸ Վ. Հակոբյան, Կանոնագիրք Հայոց, Կ. Ս., Երեսն, 1964, էջ 557-565.

հիշյալ ԶԵ. կանոնը նախ ասում է. «Եղիցի ձեզ ամենեցուն եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց պաշտել Գիրք Սուրբ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», ապա՝ ներկայացնում է Հին Կտակարանի կանոնը. «Մովսէսի գիրք՝ Ծննդոց, Ելիցն, Ղեւտական, Թիւքն, Երկրորդ օրէնք. Յեսու Նաւեայ, Դատաւորքն, Հռութն, Թագաւորութեանցն Դ, Մնացորդացն գիր Բ, Եզրի բանք Բ, Յոբ Ա, Սաղմոսաց գիրք Ա, Սողոմոնի գիրք Ա, Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ», վերջում ավելացնելով՝ «...եւ արքայապետաց պարգաւնաւորեացի առ ի յուսուցանել զձեզ մանկունս յուսման բազում Սիրաքս ի իմաստութեամբ»¹⁹:

Հարանց Հետեւողաց կոչվող կանոնախմբում նույն կանոնը երեւում է փոքր-ինչ տարբեր: Այն սկսում է հետեւյալ նախաբանով. «Եւ եղիցի ձեզ ամենեցուն եկեղեցականաց Սուրբ Գիրք Հին եւ Նոր Կտակարանաց»²⁰, ապա նշվում են Հին Կտակարանի գրքերի անունները, որտեղ երգ երգոցը, Առակացն ու Սողոմոնի իմաստութիւնը ընդհանուր մեկ անվան տակ ներկայացված են որպէս «Սողոմոն Գ.»: Եզրասի Ա. եւ Բ. գրքերը տեղադրված են իմաստութիւնից հետո՝ Սիրաքի փոխարեն: Ինչպէս նախորդ կանոնախմբի պարագայում, այստեղ եւս վերջում ավելացվում է՝ «Կալժիք առ ի խրատել մանկունս ձեր Սիրաք»²¹: Այս վերջին հատվածում հետաքրքրական է այն, որ ի տարբերութիւն Առաքելական կանոնախմբի՝ այստեղ խրատն ուղղված է բացառապէս եկեղեցականներին: Այն ցույց է տալիս այս գրքի բացառիկ դերը հայկական միջավայրում եւ հատկապէս նրա կիրառութիւնը դպրոցներում: Կարող ենք այս հատվածից ենթադրել, որ Սիրաքի տեղադրումը սուրբգրային կանոնի վերջնամասում եւ ոչ թե իր ներկայիս ընդունված տեղում՝ Սողոմոնի իմաստութիւնից հետո, բացատրվում է ոչ թե այս գրքի ոչ կանոնական լինելով, այլ ընդհակառակը՝ կանոնի մեջ իր բացառիկ բարոյադաստիարակչական դերով: Սիրաքի այսօրինակ կիրառութեամբ կարելի է բացատրել նաեւ Զոհրապյանի եւ մասամբ Բագրատունու հրատարակութիւններում առկա եւ միայն հայերեն թարգմանութեանը հատուկ չորս հավելյալ հատվածների գոյութիւնը²²:

¹⁹ “The Apostolic Canons: The Canons of the Holy and Altogether August Apostles”, N 85. [<http://www.voskresie.info/spl/aposcanon.html>], Revised 29.02.2012.

²⁰ «Կանոնք Հարանց Հետեւողաց», թ. ԻԷ.:

²¹ Վ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 113:

²² Այս հատվածներն ամենայն հավանականությամբ Սիրաքի հայերեն տեքստի մեջ ավելացվել են հետագա դարերում: Չի բացառվում նաեւ, որ այս հատվածները առկա են եղել հունարեն մի տեքստի մեջ՝ յուսանքում, որ հետո՝ թարգմանության ժամանակ, մտել է հայերեն տեքստի մեջ: Ոչ՝ Յոթանասնիցում եւ ոչ՝ էլ ասորական սկզբնաղբյուր-

Պարտավի (768/771) կանոնն, ի տարբերություն մյուս կանոնների, սկզբնապես գրվել է հայերենով եւ հետեւաբար դրա՝ հայկական ավանդույթյան մաս կազմելու հարց այս դեպքում չի կարող լինել: Ինչպես հիշյալ բոլոր կանոնախմբերում, այստեղ նույնպես Ս. Գրքի կանոնի մասին հատվածը տեղադրված է վերջում: Նոր Կտակարանի կանոնին առնչվող մասն առհասարակ բացակայում է: Վերջում՝ մարգարեություններին վերաբերող հատվածից անմիջապես հետո, առանց Մակաբայեցիների գրքերը հիշատակելու, կանոնն ասում է. «Եւ արտաքուստ պատգամաւորեսցի առ ի յուսուցանել ձեր մանկունս զուսումնաբազումսն Սիրաքայ իմաստնոյ»²³: Այս խրատը եւս իր բնույթով նման է Առաքելական կանոնախմբի ԶԵ. կանոնին՝ որոշակի յուրահատկությամբ: Եթե Առաքելական կանոնախմբի հայերեն թարգմանություն մեջ «մանկունս ուսման բազում» հատվածում «ուսման բազումը» վերաբերում էր Սիրաքին, այստեղ «մանկունս ուսումնաբազումսն» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ «ուսումնաբազումսն» բառը վերաբերում է մանուկներին եւ ոչ թե Սիրաքին: Սրանով եւս մեկ անգամ հաստատվում է մեր կողմից առաջարկված տեսակետը, որ Սիրաքի գրքի դիրքը կանոնի վերջում պայմանավորված է իր յուրահատուկ կարգավիճակով: Այս պարագայում, Սիրաքի ուսումնասիրությամբ կարող էին զբաղվել միայն այն աշակերտները, ովքեր ավարտած կլինեին իրենց «ուսումնաբազում»:

Այսպիսով, Սիրաքի գրքի ուսումնասիրությունը հայկական միջավայրում դեռեւս իր սկզբնավորման շրջանում է: Այս գրքի կարեւորությունն ու մեծ արժեքը հասկանալով՝ այն պետք է մանրակրկիտ ու համակողմանի քննության ենթարկել՝ լուծելու գրքի թե՛ թարգմանությունը եւ թե՛ զուտ աստվածաբանությանն առնչվող մի շարք խնդիրներ: Ընդ որում, Սիրաքի հետ կապված որեւէ այլ ուսումնասիրություն կատարելուց առաջ պետք է նախ ձեռնամուխ լինել քննական բնագրի ստեղծմանը, որով ի մի կբերվեն այս գիրքը պարունակող բոլոր ձեռագրերը եւ կխմբավորվեն՝ ըստ իրենց արտագրման ժամանակաշրջանի եւ սկզբնաղբյուրների տարբերություն:

²³ ներում այս հատվածները չկան, ինչն ավելի մեծ կարեւորություն ու յուրահատկություն է տալիս հայերեն թարգմանությանը:

²³ Վ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

РЕЗЮМЕ

В статье предусматривается устойчивый богословский анализ армянской версии перевода книги Сираха. Роль и место этой книги в каноне армянского перевода Библии на протяжении многих веков была спорной. Автор уделяет большое внимание текстовой оценке книги Сираха на армянском языке. Рудольф Сменд и Джозеф Зиглер, в своих важных текстовых исследованиях книги Сираха, обширно использовали армянский текст в основе своих собственных работ. Это предало немало интереса к армянскому тексту среди западных ученых. Принимая во внимание необходимость краткого исследования по армянской версии книги Сираха, автор написал статью, которая была также подробно изложена в его монографии, опубликованной De Gruyter в январе 2016 года.

SUMMARY

This article provides a sustained theological analysis of the Armenian version of the Book of Sirach. The role and place of the latter in the canon of the Armenian translation of the Bible has for centuries been disputed. The author places a great emphasis on the textual evaluation of Sirach in Armenian. Both Rudolph Smend and Joseph Ziegler, the pinnacles of the Siracide textual research have made a vast use of the Armenian text in penning down their own works. This has given a fair amount of interest towards the Armenian text amongst western scholars. Taking into consideration the need of a concise research on the Armenian Sirach, the author has come up with the article which has been also presented in detail in his monograph published by De Gruyter in January, 2016.

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՏԱԹԵՒԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՄՄ

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՑՈՒ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սպագրության գյուտը ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Հայ իրականության մեջ հեղաշրջող նշանակություն է ունեցել. նրա միջոցով բազմացվել եւ Հանրության սեփականությունն են դարձել, այլ կերպ ասած՝ կորստից են փրկվել հազվագյուտ ձեռագիր մատյանների տեսքով տարբեր գրադարաններում ու վանքերում պահպանվող տարատեսակ գիտական-գրական երկեր, որոնք ներկայացնում են մարդկության պատմությունը, հավատալիքները, նախասիրությունները եւ այլն:

Ժ. Դարի կեսերին Հայ տպագրության արվեստի գործում նշանակալի դեր կատարեց ժամանակի Հայ մտավորականության ամենապայծառ դեմքերից մեկը՝ Ոսկան Երեւանցին: Նրա կյանքի եւ գործունեության մասին տեղեկանում ենք ոչ միայն իր տպագրած գրքերի հիշատակարաններից եւ Առաքել վրդ. Դավրիժեցու «Գիրք Պատմութեանց» երկի Ծէ. գլխից («Պատմութիւն կենաց Ոսկանայ վարդապետի Երեւանցւոյ՝ տպագրողի գրոյս եւ այլոց», Ամստերդամ, 1669), այլեւ նրան վերաբերող բավական մեծ գրականությունից¹:

¹ Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ., Վենետիկ, 1786. Գ. Զարպիանայան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վենետիկ, 1895. Գ. Լեւոնյան, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը, Երեւան, 1958. Ն. արք. Պողարեան, Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, 1971. Հ. Ղուկասյան, Ոսկան Երեւանցի (վեպ), երկերի ժողովածու, հ. 2, Երեւան, 1974. Գ. Զահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, Երեւան, 1974. Կ. եպս. Ամատունի, Ոսկան վրդ. Երեւանցին եւ իր ժամանակը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1975. Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, հ. Ա., Երեւան, 1977. Ն. Ոսկանյան, Զ. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երեւան, 1988. Ս. Ճեմմեմեան, Հայ տպագրու-

Ոսկան Երեւանցին ծնվել է 1614 թ. Սպահանում, տոհմանունն էր՝ Ղլիճենց։ Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի ծխական դպրոցում, այնուհետեւ ծնողներից գաղտնի կրթությունը շարունակել Խաչատուր վրդ. Կեսարացու հիմնած դպրոցում։ 1634 թ. Փիլիպպոս Ս. Աղբակեցին մասնավոր նամակով Ոսկանին հրավիրել է Մայր Աթոռ, որտեղ նա ծանոթացել է կաթոլիկ վանական հ. Պողոս Պիրոմալիի հետ եւ նրանից սովորել լատիներեն, բնաբանություն, իմաստասիրություն, աստղաբաշխություն եւ երկրաչափություն՝ փոխադարձաբար նրան սովորեցնելով հայերեն։ Ոսկան վարդապետը այս շրջանում ձեռնարկել է մի շարք թարգմանական աշխատանքներ, որոնք մեզ ավանդվել են հայերեն ձեռագիր եւ տպագիր մատյաններով։ Նրա թարգմանիչ լինելու համբավը փաստում են բազմաթիվ հիշատակարաններ. «Հայոց թուականի Ռ. եւ Ճ.երրորդի եւ Է.երրորդի... ստորագրեցաւ... յերկրիս Արարատայ, ի գաւառիս ցԱրագածոտան, նահանգիս Կարբւոյ, ի վայելուչ վանս, որ կոչի Յուշոյ Ս. Սարգիս... դիտապետութեան ուխտիս տեառն Ոսկանի ամէնիմաստ րաբունապետի Երեւանցոյ եւ թարգմանչի, ըստ դաղմատականին...»², «Գրեցաւ ի թվին Փրբ[կ]չի Ռ.երրորդի ԶՃ.երրորդի Ծ. եւ Ը.երրորդի (1658) եւ յամսեանն նոյեմբերի երկակի եւ ի Հայոց թվին Ռ.երրորդի Ճ.երրորդի եւ Է.երրորդի (1658)... ի յերկրին Արարատեան եւ ի նահանգին Կարբւոյ, ի վանայ Ուշոյ Սուրբ Սարգսայ... յառաջնորդութեան քաջ հռետորապետին Ոսկանի թարգմանողի գրամատիկոսի...»³։

Սակայն իր թարգմանություններում նա չի կարողացել պահպանել գրաբարի հարազատությունը, որի պատճառով էլ արժանացել է Մայր Աթոռի միաբանների, անգամ կաթողիկոսի դժգոհությանը։ 1662 թ. Ոսկան վարդապետը, թողնելով Ուշի վանքի վանահայրությունը, մեկնել է Եվրոպա՝ Աստվածաշնչի տպագրության նպատակով։ Երկար թափառումներից, տառապանքներից հետո 1666 թ. նա սկսում է Աստվածաշնչի տպագրության գործը. այդ տարեթիվը հայ մշակույթի եւ տպագրական արվեստի պատմության մեջ նշանավորվեց հայերեն առաջին Աստվածաշունչ մատյանի լույսընծայումով։

Ոսկանյան տպարանը հրատարակեց կրոնական, իմաստասիրական, քերականական աշխատություններ։ Այդ դժվարին տարիներին Ոսկանի կատարած բեղմնավոր հրատարակչական գործունեությունը Լեոն մեկ

թիւնը եւ Հոռմ (ԺԷ. դար), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1989. Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ագգապատում, հ. Բ., Էջմիածին, 2001. Ա. Ալպոյանեան, Տպագրութեան արուեստը եւ Հայք, Երեւան, 2013 եւ բազմաթիվ այլ գրքեր։

² ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1832, 158բ։

³ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2274, 72ա։

բառով կոչում է «Հերոսություն»⁴, քանի որ նա, զրկված լինելով դրամական աջակցությունից, բազում զրկանքներ էր կրել օտար երկնքի տակ: Մահացել է 1674 թ.՝ դառնալով իր գործի նահատակը. «Նա առաջին Հայ մարդն էր, որ կանոնաւոր ու յարատեւ դրութիւն ստեղծեց տպարանի համար. նա առաջին Հայ հրատարակիչն էր, որ ունէր համեմատաբար շատ լայն հայեացք իր գործի վրա, որ գիրք տալիս էր ոչ միայն տիրացուին, այլեւ վաճառականին, հասարակ ընթերցողին»⁵:

Իբրեւ ժամանակի հոգեւոր եւ մտավորական գործիչ՝ Ոսկան Երեւանցին թողել է ոչ միայն գրահրատարակչական, այլեւ ձեռագրական հարուստ ժառանգություն, որը նրան դարձնում է մեր մշակույթի կարեւորագույն դեմքերից մեկը:

Ոսկան Երեւանցու ձեռագրական ժառանգությունը ողջ ընդգրկումով չի արժանացել ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Ոմանք այս կամ այն չափով անդրադարձել են նրա կենսագրությանն ու գրական վաստակին՝ հիմնական շեշտը ուղղելով տպագրական գործունեությանը⁶, իսկ ձեռագրական ժառանգությանն անդրադարձել են այնքանով, որքանով տվյալ պահին թույլ են տվել իրենց հնարավորությունները եւ ուսումնասիրության նպատակը:

Հայ տպագրության նվիրյալ Ոսկան Երեւանցու կենսագրությունն ու տպագրական վաստակը առավել համապարփակ ուսումնասիրված եւ բացահայտված է Կարապետ եպս. Ամատունու «Ոսկան վրդ. Երեւանցին եւ իր ժամանակը» աշխատության մեջ: Սակայն նշենք, որ տասնամյակների վաղեմություն ունեցող այս ուսումնասիրությունից հետո Ոսկան վարդապետի ձեռագրական ժառանգությունը խիստ պետք ունի ամբողջանալու նոր համալրումներով: Հիմք ընդունելով հրապարակում եղած նյութերի եւ ձեռագրացուցակների տվյալները, կարծում ենք, որ ձեռագրագիտական այս նորահայտ տեղեկությունների քանակական եւ գիտա-

⁴ Լեո, Հայկական տպագրություն, հ. Ա., Թիֆլիս, 1904, էջ 275:

⁵ Անդ, էջ 290:

⁶ «Էջմիածին», 1966, ԺԱ.-ԺԲ., «Բազմավեպ», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1966, թ. 11-12. «Սիոն», Երուսաղեմ, 1966, թիւ 2-3. Հ. Պ. Անանեան, Ոսկան վարդապետի նամականի, «Բազմավեպ», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1967, թ. 6-8, էջ 130-134. Հ. Պելպլեան, Հոռմ եւ Ոսկանի հայերէն Աստուածաշունչը ըստ J.-B. van Neercasselի նամակներուն, ՀԱ, թ. 7-9, Վիեննա, 1966, էջ 337-352. Հր. Միրզոյան, Սիմեոն Քուրայեցի եւ Ոսկան Երեւանցի, ԲԵՀ, թ. 3, Երեւան, 1978, էջ 186-192. Ն. Պողոսյան, Ոսկան Երեւանցու ձեռագիր եւ տպագիր թարգմանական երկերի համեմատական վերլուծության փորձ, ԲԵՀ, 138.1, Երեւան, 2012, էջ 52. Հր. Միրզոյան, Ոսկան Երեւանցու ինքնակենսագրությունը, ԲԵՀ 1 (142), Երեւան, 2014, էջ 43-53. Ն. Պողոսյան, Ոսկան Երեւանցու քերականական ժառանգությունը, անդ, էջ 54-67. Հ. Աղախանյան, Ոսկան Երեւանցին եւ հայ վաճառականությունը, էջ 68-75:

կան պատկերները առավել քան բավարար են «լուսավորության առաք-
յալի» ձեռագրական ավանդը նոր քննություն առարկա դարձնելու:

Աշխատանքն իրականացրել ենք՝ առաջնորդվելով տպագիր ձեռագ-
րացուցակների եւ մեր քննությունը պարզած տվյալներով:

Ստորեւ Ոսկան վարդապետի ձեռագրական վաստակը ներկայացնում
ենք հետեւյալ խմբերով.

Ա. ձեռագրեր, որոնց մեջ գետեղված են Ոսկան վարդապետի հեղինա-
կած գործերը,

Բ. ձեռագրեր, որոնցում առկա նյութի կամ նյութերի թարգմանիչը
նա է,

Գ. ձեռագրեր, որոնց կա՛մ գրիչը, կա՛մ ստացողը, կա՛մ միաժամանակ
գրիչն ու ստացողը Ոսկան Երեւանցին է:

Խմբերից յուրաքանչյուրում ձեռագրերը դասակարգվել են ըստ
նյութերի թեմատիկ բովանդակության՝ տաղեր, ճառեր, քերականական-
մեկնողական, աստվածաբանական, պատմագրական, փիլիսոփայական,
որոնցում ժամանակագրական կարգով ներկայացված է Ոսկան Երեւան-
ցու ձեռագրերի ցանկը, ամեն միավորի կարգային համարից հետո նշված
են ձեռագրական հավաքածուն, գույքահամարը, ձեռագրի խորագիրը,
գրչության թվականն ու տեղը, գրչի, ծաղկողի, ստացողի անունները,
ձեռագրի թերթերի կամ էջերի քանակը, նյութը, մեծության եւ գրության
չափը, գրի տեսակը եւ տողերի քանակը, փակագծերում՝ նաեւ ձեռագ-
րում բնագրի զբաղեցրած էջերն ու խորագիրը՝ սկզբնատողով եւ վերջ-
նատողով հանդերձ⁷:

Ա. Հեղինակային գործերը պարունակող ձեռագրեր.

Տաղեր, ճառեր

ա. 1. Երեւանի ՄՄ ձեռ. Հ⁴ 3538, Յովհան Պօնայի կարտինալ, Զեռ-
բածություն, 1757 թ., Ամստերդամ, գրիչ՝ Յովակիմ Ռաֆայելեան Ղա-
փանցի, 168 թ., թուղթ, 20x14.5, միասին (14x8.5), նոտրգիր, 25 տող.

- 165ա-6ա Տաղ Ոսկանայ վարդապետի ասացեալ («ՈՍԿԱՆԻ
ԵՐԵՒԱՆՅԻՈՅ»⁸) - Ողկոյզ պողաւէտ յոստոյն նախ[ն]ւոյ սերեալ /ծառ
նորաբողբոջ ծաղկափրթիթ բերկրեալ... Յորսողէն պահել ըզՄիածնի քոյ
հօտս/, մանաւանդ զերգօղս եւ գովեստիս գրծօղս. ամէն⁹:

⁷ Վերջին տվյալը տալիս ենք միայն այն ձեռագրերի դեպքում, որոնցում գետեղված են
հեղինակային եւ թարգմանական գործեր:

⁸ Այսպես ներկայացնում ենք չափածոների ծայրակապերը:

⁹ **ՅՈՎԻԱՆՆԷԱ ՊՈՆԱ**, Ձեռքածություն յերկինս, Ամստերդամ, 1705, էջ 344-346. «Տաղ Ոս-
կանայ վարդապետի ասացեալ», «Սիոն», Երուսաղեմ, 1966, թ. 2-3, էջ 138. «Էջմիածին»,

2. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 6998, Ժողովածոյ, 1839 թ., Ս. Պետերբուրգ, գրիչ՝ Սամոէլ Աբրահամեանց, ստացող՝ պրն Սարգիս Պօղոսով, 100 թ., կապոյտ թուղթ. լուսագծերով, լուսադրոշմով, 15.5x11, միասին (11x7), նոտրգիր, 17 տող.

- 23բ-4ա Տաղ սուրբ Աստուածածնայ ասացեալ Ոսկան վարդապետէ («ՈՍԿԱՆԻ ԵՐԵՒԱՆՅԻՈՅ»):

բ. Վիեննայի Կայսերական Մատենադարան Cod. Arm. 23, Հաւաքածոյ, 1713 թ., Պերլին, գրիչ՝ Հայերէնագէտն Լաբրոզ, 110 թ., թուղթ նոր, 26x20, երկսին (21.5x15), բոլորգիր, 26-32 տող.

- էջ 58-62 Յաւելուած Ոսկանայ վասն տօնի Զատիկին - Նաեւ ի թուոյ փրկչին ՌՈԿԸ. (1668), իսկ մերում ՌՃԺԸ.ին, նորում տարւոյ գիրն էր Բենն, եւս առաւել պատահեցաւ սղալումն թագաւորի ասացեալ սղալումն բազում պատահի մեզ...¹⁰:

գ. Զմմառի վանքի Մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 86 (հին թիւ 73), Տաղարան եւ Հաւաքածոյ, ԺԷ.-ԺԸ. դդ., 228 թ. (450 էջ), թուղթ. սովորական, հաստ, դեղնագոյն եւ ողորկած, 13.3x9.3, միասին (10.5-11.5x6.5), նոտրգիր (մաքուր գրչութիւն), 18-23 տող.

- 2բ «Կտակ իմ Ոսկանայ վարդապետիս, վիպասանօրէն վախճանական բանիւ մնայիւ առ ամենայն հայագինս, յաւէտ առ հոգեւոր հայրն իմ տէր Յակոբ սրբազան կաթողիկոսն ամենայն Հայոց, եւ առ իւրաքանչիւր հոգեւոր պետականսն քաղաքաց ամենից սակս դառնակսկիծ մահուանն իմոյ ի պատճառէ չարեացն չթաղէոսի իրիցւոյ անցուցելոյն ընդ իս եւ ընդ գործարանիս իմոյ ի Մարչիլեայ քաղաքի»¹¹:

դ. 1. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 8233, Ժողովածոյ, 1693, 1695, 1783-1787 թթ., ԺԸ. դդ., Թաղէոս առաքեալի վանք, գրիչ՝ Յովհաննէս դպիր (Ա.), Իսահակ Փառակեցի (Գ.), ստացող՝ պրն Անուշ Ռամիսցի (Բ.), 167 թ., թուղթ. լուսագծերով, լուսադրոշմով, 21x16, միասին (16.5x13), նոտրգիր, 23-5 տող.

- 81ա-3բ Յաղագս միութեան եւ միաւորութեան, նոյնք են, թէ զանազանք արարեալ նունոյ Ոսկանայ վարդապետի - Գիտելի է, զի միութիւնն եւ միաւորութիւնն ուր ուրեք ի տեղիս իրերաց դնին... թէ իրօք եւ թէ մտածութեամբ, որպէս մարդն եւ այլք բաղադրեալք եւ Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ փառք յաւիտեանս. ամէն:

1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 16 (ի տարբերությունն ձեռագրերի եւ 1705 թ. տպագրի, ամսագրերում ծայրակապի երկրորդ բառի վերջին վանկի «Ի» տառը փոխարինվել է «Ն»-ով):

¹⁰ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1891, էջ 36:

¹¹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի Մատենադարանին, կազմեց Մ. վրդ. Քէշիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 174:

2. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 9121, Ժողովածոյ, 1732-1733 թթ., Վան, գրիչ՝ Պողոս Վանեցի, 104 թ., թուղթ, 15.5x10, միասիւն (12.5x8), նոտրգիր, 23 տող.

- 104բ «Յաղագս միութեան եւ միաւորութեան, նոյնք են, եթէ զանազանք արարեալ նունոյ Ոսկանայ վարդապետի» (բնագիրը վերջից կիսով չափ պակասավոր՝ թերթերի կորստի հետեւանքով):

3. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 10562, Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, 1744 թ. (°), Օղդիք գիւղաքաղաք (Տայոց երկիր), գրիչ՝ Մովսէս քհն. քհն., 282 թ., թուղթ, 16x11.5, միասիւն (13.5x9), նոտրգիր, 31 տող.

- 273ա-6բ Յաղագս միութեան եւ միաւորութեան, նոյնք են, եթէ զանազանք արարեալ Ոսկանայ վարդապետի:

Քերականական-մեկնողական աշխատություն.

ա. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2448, Ժողովածոյ, 1687-1689 թթ, Կ. Պօլիս, 244 թ., թուղթ. լուսագծերով, 13x9.8, միասիւն (10.5x6), նոտրգիր, 18 տող.

- 2բ-35բ Յաղագս նորեկ տղայոց եւ մանկանց անկրթից, նաեւ արանց դեռեւս ոչ ուսեալ է, որոց լիցի օժանդակ հասանիլ ի կատարումն կրթութեան եւ ի վարժումն ճահապէս ընթերցողութեան. ամէն - ՈՎ դու մանուկ բարի եւ դեռահասակ...¹²:

Պատմագրական բովանդակությամբ աշխատություն.

ա. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 10562, Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, 1744 թ. (°), Օղդիք գիւղաքաղաք (Տայոց երկիր), գրիչ՝ Մովսէս քհն. քհն., 282 թ., թուղթ, 16x11.5, միասիւն (13.5x9), նոտրգիր, 31 տող.

- 276բ-80բ Պատմութիւն կենաց Ոսկանայ վարդապետի Երեւանցոյ տպագրողի գրոյս եւ այլոց - էր սայ ազգաւ հայ, բարեպաշտ ծնողաց զաւակ... եթէ տակաւին մարդկան հաճոյ լինիմ, ապայ Քրիստոսի ծառայ ոչ եմ¹³:

Բ. Թարգմանական գործերը պարունակող ձեռագրեր.

Քերականական-մեկնողական աշխատություններ.

ա. 1. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2274, Ժողովածոյ, 1658-1665 թթ., Ուշի վանք, գրիչ՝ Մկրտիչ Աշտարակցի, 331 թ., թուղթ. լուսագծերով եւ լուսագրողով, 19.8x14.5, միասիւն (15x10, 18x12), նոտրգիր, 25-32 տող.

¹² Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, նշվ. աշխ., էջ 43-44:

¹³ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ամստերդամ, 1669, էջ 629-638:

- 4ա-72ա Քերականութեանց գիրք առաջին, արարեալ մեծի Հռետորին Թումայի Իտալացոյ, արտադրեալ ի Հայս Ոսկանի Երեւանցոյ բանի սպասաւորի:

2. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2277, Ժողովածոյ, 1659 թ., Գանձասար, գրիչ՝ Յովհաննէս Երէց, 235 թ., թուղթ. լուսագծերով, 13x9, միասին (10x6.5), բոլորգիր (1ա-154ա), նոտրգիր (155ա-234բ), 17-20 տող.

- 1ա-153բ Յաղագս Համարին քերականութեան: Քերականութեանց գիրք առաջին, արարեալ մեծի Հռետորին Թումայի Իտալացոյ, արտադրեալ ի Հայս Ոսկանի Երեւանցոյ:

3. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2275, Ժողովածոյ, 1666 թ., 223 թ., թուղթ, 19x12.5, միասին (14x8), նոտրգիր, 26 տող.

- 10ա-94ա Յաղագս Համարին քերականութեան: Քերականութեանց գիրք առաջին, արարեալ մեծի Հռետորին Թումայի Իտալացոյ, արտադրեալ ի Հայս Ոսկանի Երեւանցոյ բանի սպասաւորի:

4. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2276, Ժողովածոյ, Ժէ. դ. (1688-ից առաջ), ստացող՝ Դաւիթ վրդ., 326 թ., թուղթ. լուսագծերով, 12.8x9.7, միասին (9.5x6.5), բոլորգիր, 19 տող.

- 3ա-138բ Քերականութեանց գիրք առաջին, արարեալ մեծի Հռետորին Թումայի Իտալացոյ, արտադրեալ ի Հայս Ոսկանի Երեւանցոյ:

5. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 3391, Ժողովածոյ, Ժէ. դ., գրիչը՝ Անդրէաս, Յովսէփ, ստացող՝ Անդրէաս, 425 թ., թուղթ, 16.2x10.2, միասին (10.5x6), նոտրգիր, 21-3 տող.

- 3բ-156բ Քերականութեանց գիրք առաջին, արարեալ մեծի Հռետորին Թումայի Իտալացոյ, արտադրեալ ի Հայս Ոսկանի Երեւանցոյ:

6. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2294, Ժողովածոյ, ԺԸ. դ., 322 թ., թուղթ. լուսագծերով եւ լուսադրոշմով, (14.5x10), միասին՝ թ. 1-129 (10.5x6.8), երկսին՝ թ. 130-322 (11.5x8.5), նոտրգիր, 18-9 տող.

- 1ա-127ա Յաղագս Համարին քերականութեան:

7. Տյուրինգենի Արքայական Համալսարանի գրադարան (այսուհետեւ՝ Տյուրինգեն) Ma XIII 80, 123 թ., թուղթ, 16.5x11, (միասին 13x8-9), բոլորգիր (թ. 1-53), շղագիր (թ. 60-121) 25 տող.

- Bl. 1a-53a, von e. Thomas (aus Italien od. aus Lemberg? Bl. 1a: Թումայի իլօալացոյ = իտալացոյ od. իլօվացոյ?), Übersetzt von Vdp. Oskan aus Eriwan¹⁴:

¹⁴ Hauptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen, von Franz Nikolaus Finck und Levon Gjandschejian, Tübingen, 1907, Bl. 116.

բ. 1. (այլ խմբագրություն) ՄՄ ձեռ. Հ^{4r} 2295⁵, Ժողովածոյ, 1683 թ., Գաղատիեայ, 160 թ., թուղթ. լուսագծերով եւ լուսադրոշմով, 13x9.3, միասիւն (10x6), նոտրգիր, 18-22 տող.

- 49ա-107ա Քերականութեանց գիրք առաջաւոր:

2. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք 1266, Ժողովածոյ, 220 էջ, թուղթ հասարակ, 17x12, միասիւն, նոտրգիր մանր, 28-31 տող.

- էջ 3-74 Քերականութեանց գիրք առաջնորդ¹⁶:

3. Հռոմի Կազանատենսե գրադարան ms. 1941 (ըստ ցուցակի 72), Քերականականք եւ իմաստասիրականք, Ժէ. դ., 183 թ., թուղթ, 14x9, միասիւն (11.5x6.5), նոտրգիր, 22 տող.

- ff. 1r-55v Քերականութեանց գիրք առաջնորդ¹⁷:

4. Պետերբուրգի Արեւելագիտութեան ինստիտուտ IB, A 81 (ըստ ցուցակի 194), Ժողովածոյ, Ժէ. դ. (1688-ից առաջ), գրիչ՝ Առաքել, 334 թ., թուղթ, 11.5x8.4, միասիւն, բոլորգիր, 15 եւ 19 տող.

- 2a-25a Յաղագս քերականութեան¹⁸:

Պատմագրական բովանդակությամբ աշխատություն.

ա. լատիներեն. Փարիզի ազգային գրադարան *Nouv. Acq. lat.* 2083 (*Supl. Arm.* 85), Կորյուն, Վարք Մաշտոցի¹⁹:

Փիլիսոփայական բովանդակությամբ աշխատություններ.

ա. 1. ՄՄ ձեռ. Հ^{4r} 1742, Ժողովածոյ, 1646-1653 թթ., Ստաթէ, գրիչ՝ Մկրտիչ քհյ. Լէհացի, ծաղկող՝ Սիմէօն վրդ, Հայրապետ, ստացող՝ Յովհաննէս վրդ., 548 թ., թուղթ. լուսագծերով, 18.7x13.5, միասիւն (13x7.5), բոլորգիր, 26 տող.

¹⁵ Այս եւ սրան հաջորդող մյուս երեք ձեռագրերը համարում ենք Ոսկան Երեւանցու թարգմանած քերականության այլ խմբագրություն, առավել մանրամասն տե՛ս S. Մանուկյան, Ոսկան Երեւանցու տպագիր քերականության ձեռագիր օրինակները, «Էջմիածին», Զ., 2016, էջ 50-61:

¹⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 4, կազմեց Ն. եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1969, էջ 443:

¹⁷ *Catalogo dei manoscritti Armeni delle biblioteche d'Italia*, a cura di Gabriella Uluhogian, Roma 2010, p. 299-300.

¹⁸ «Православный палестинский сборник», Армянские рукописи в Петербургских собраниях, К. Юзбашян, С.-Петербург, 2005, стр. 102.

¹⁹ R. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, Paris, 1998, p. 990, ձեռագրերի հին եւ նոր թվահամարների համեմատական տախտակում հիշատակվում է այս ձեռագրի մասին, սակայն ցուցակի մեջ նկարագրությունը տրված է: Տե՛ս Հ. Պ. Անանեան, Ոսկան վարդապետի լատիներէն թարգմանությունը Կորինի «Վարք Ս. Մաշտոցայ» համառոտ պատմութեան, «Բազմավէպ», թ. 11-12, Վենետիկ, 1966, էջ 273-283:

- 117ա-30բ Գիրք վեց սկզբանց:

2. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 606, Ժողովածոյ, 1668 թ., Էջմիածին, գրիչ՝ Ներսիս (աշակերտ Ստ. Լեհացոյ), 252 թ., թուղթ, 17.5x12, միասին (12x8), նոտրգիր, 27 տող.

- 239ա-49բ Գիրք վեց սկզբանց:

3. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 1806, Ժողովածոյ, 1678 թ., 232 թ., թուղթ. արեւելեան, 19.4x12.6, միասին (14x9), բոլորգիր, նոտրգիր, 31 տող.

- 111բ-34բ Համառօտ հաւաքումն վերլուծութեան Վեցից սկզբանցն գրոց:

4. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 1685, Ժողովածոյ, Ժէ. դ., 216 թ., թուղթ. լուսագծերով եւ լուսադրոշմով, 14.8x10.8, միասին (10.5x6.5), նոտրգիր, 23 տող.

- 53բ-68բ Գիրք վեց սկզբանց:

5. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 1738, Ժողովածոյ, Տաթեւ, Ժէ. դ., գրիչ՝ Ալէքսիանէ, ստացող՝ Յոհան վրդ. Տաթեւացի, 455 թ., թուղթ. արեւելեան, 20.3x14.5, միասին (13x9), նոտրգիր, 28 տող.

- 204ա-13ա Գիրք վեց սկզբանցն:

6. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2333, Ժողովածոյ, Ժէ. դ., 418 թ., թուղթ. լուսագծերով եւ լուսադրոշմով, 20.5x16, միասին (17.5x11), նոտրգիր, 29 տող.

- 69ա-76բ Գիրք յաղագս վեց սկզբանց, արարեալ Չիլբերթոսի Պոռետացոց ճեմականի եւ Թարգմանեցեալ ի յումեմնէ բանասիրէ:

7. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 3130, Ժողովածոյ, Ժէ. դ., 367 թ., թուղթ, 19.3x15.1, միասին (13.5x9), բոլորգիր, 29 տող (89բ-98բ Գիրք վեց սկզբանց):

8. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 3214, Ժողովածոյ, Ժէ. դ., 226 թ., թուղթ, 19.4x9.6, միասին (12x7), նոտրգիր, 23-5.

- 211ա-22բ Գիրք յաղագս վեցից սկզբանց, արարեալ Չիլբերթոսի Պոռետացոց ճեմականի:

9. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 873, Ժողովածոյ, 1792 թ., Էջմիածին, գրիչ՝ Եսայի Ծարեցի, անանուն, Մովսէս աբղյ, ստացող՝ Եսայի Ծարեցի, 213 թ., թուղթ. լուսագծերով եւ լուսադրոշմով, 16.2x11.1, միասին (14x7), նոտրգիր, 19-21 տող.

- 255ա-70բ Գիրք յաղագս վեցից սկզբանց, արարեալ Չիլբերթոսի Պոռետացոյ ճեմականի:

10. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 926, Ժողովածոյ, ԺԸ. դ. գրիչ՝ Պետրոս, 288 թ., թուղթ. լուսագծերով եւ լուսադրոշմով, 23.2x16.5, երկսին՝ թ. 4-207 (16x11.5), միասին՝ թ. 208-91 (17.5x12), նոտրգիր, 33-5 տող.

- 287ա-91բ Չիլբերթոսի Պոռետացոյ Վեցից սկզբանց գիրք:

Գ. Գրչագրած, ստացած ձեռագրերը.

Տարբեր բովանդակությամբ աշխատություններ.

ա. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2576, Ժողովածոյ, ԺԶ. դ.²⁰, գրիչը՝ Գրիգոր, Ոսկան, ստացող՝ Նալբանդ Անուշեկ, Տէր Զաքար, 182 թ., թուղթ, 18.5x14, միասիւն (14x11.5), բոլորգիր (թ. 1-175), նոտրգիր (թ. 176-82), 18-38 տող:

բ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2368, Ժողովածոյ, 1640-1641 թթ., Ռուսաց երկիր, էջ-միածին, գրիչ՝ Ոսկան վրդ., 502 թ., թուղթ. լուսագծերով, արեւելեան (թ. 497-502), 15x9.8, միասիւն (11.5x6), երկսիւն՝ թ. 13-4 (12x6.2), նոտրգիր, 22 տող:

գ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 1684, Ժողովածոյ, 1643 թ., գրիչ՝ Ոսկան, ստացող՝ Յովհաննէս Մուղնեցի, 385 թ., թուղթ, 14.9x11.1, միասիւն (10x7.5), բոլորգիր, 23-5 տող:

դ. Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարան ձեռ. Հ^{մբ} 310 (ըստ ցուցակի 1044), Գրիգոր Նարեկացի, Ժողովածոյ, 1653 թ., Երեւան, գրիչ՝ Ոսկան վրդ. Երեւանցի, 100 թ., թուղթ, 11x9, միասիւն (8x5.5), բոլորգիր մանր, 18 տող²¹:

ե. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց ձեռ. Հ^{մբ} 1211, Ժողովածոյ, 1656 թ., Ս. Սարգիս վանք Ուշոյ, գրիչ եւ ստացող՝ Ոսկան վրդ. Երեւանցի, 216 էջ, թուղթ հասարակ, 18x12, երկսիւն, բոլորգիր (էջ 1-50), բոլորգիր եւ նոտրգիր (էջ 51-215), 28 տող²²:

զ. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց ձեռ. Հ^{մբ} 1173, Ժողովածոյ, ԺԷ. դ., գրիչը՝ Ոսկան դպիր եւ Նիկողայոս աբեղայ, 530 էջ, թուղթ հասարակ, 18.5x12.5, երկսիւն (էջ 3-139, 153-362, 401-528), միասիւն (էջ 140-6, 363-400), նոտրգիր, 25-26 տող²³:

Տաղեր.

ա. 1. ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} ձեռ. 10641, Ներսէս Շնորհալի, Բանք չափաւ, 1641-1642 թթ., գրիչ՝ Ոսկան, ստացող՝ Յոհան պարանպետ, 310 թ., մագաղաթ, 11.5x8, միասիւն (7x4.5), բոլորգիր, 16 տող:

²⁰ Կարծում ենք, որ ձեռագրի թվագրումը ԺԶ. դարով զուտ վրիպակ է, քանի որ համեմատելով ձեռագրի գիրը եւ հաշվի առնելով բովանդակած նյութերը՝ ձեռագրի գրիչը Ոսկան Երեւանցին է, ով ապրել եւ գործել է ԺԷ. դարում:

²¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Զ., յօրինեց Ս. Ճեմմեմեան, Վենետիկ, 1996, էջ 557-560:

²² Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Կ. 4, էջ 348:

²³ Անդ, էջ 271-3 (բովանդակած նյութերը Ոսկանի հետաքրքրությունների շրջանակներում են, Մինաս վարդապետի կնիքի թվականը համընկնում է Ոսկանի բոտն գործունեության տարիներին, այս փաստերը մեզ հիմք են տալիս կարծելու, որ այս ձեռագիրը նույնպես նրա գրչին է պատկանում):

2. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 10209, Ներսէս Շնորհալի, Բանք չափաւ, 1643 թ., Էջմիածին, գրիչ՝ Ոսկան, ստացող՝ Մատթէոս վրդ., 271 թ., մագաղաթ, 11.5x8, միասիւն (8x5), բոլորգիր, 20 տող:

Աստվածաբանական բովանդակությամբ աշխատություններ.

ա. 1. Վատիկանի գրադարան (այսուհետեւ՝ Վատիկանի) ձեռ. Հ^{մր} 39 (նախկին Համար L. III. 2), *Liturgia missae Armena* (Խորհրդատետր պատարագին հայոց), Ժէ. դ. 2-րդ կեսից հետո, գրիչ՝ Ոսկան եպիսկոպոս, Վարդան Յունանեան, 46 թ., թուղթ, 26.3x19.2, երկսիւն, նոտրգիր²⁴:

2. Վատիկանի ձեռ. Հ^{մր} 52 (նախկին Համար L. III. 24), *Liturgia missae Armena* (Խորհրդատետր պատարագին հայոց), Ժէ. դ., գրիչ՝ Ոսկան եպիսկոպոս, 16 թ., թուղթ, 25.1x18.1, երկսիւն, նոտրգիր²⁵:

բ. 1. Վատիկանի ձեռ. Հ^{մր} 47 (նախկին Համար L. III. 13), *Calendarium seu Ordinarium Armenorum* (Տօնացոյց հայոց), Ժէ. դ., գրիչ՝ Ոսկան եպիսկոպոս, 83 թ., թուղթ, 22.7x17.7, նոտրգիր²⁶:

2. Վատիկանի ձեռ. Հ^{մր} 50 (նախկին Համար L. III. 21), *Calendarium seu ordinarium Armenum* (Տօնացոյց հայոց), Ժէ. դ., գրիչ՝ Ոսկան եպիսկոպոս, 107 թ., թուղթ, 26.8x19.6, նոտրգիր²⁷:

3. Վատիկանի ձեռ. Հ^{մր} 51, (նախկին Համար L. III. 13), *Calendarium seu ordinarium Armenum* (Տօնացոյց հայոց), 1671 թ., գրիչ՝ Ոսկան եպիսկոպոս, 215 թ., թուղթ, 26.3x19.3, նոտրգիր²⁸:

Փիլիսոփայական բովանդակությամբ աշխատություններ.

ա. Տյուբինգենի Համալսարանի գրադարանի ձեռ. Հ^{մր} Ma XIII 45, Ժէ. դ., գրիչ՝ Ոսկան, ստացող՝ Մարտիրոս (1756 թ.), Պետրոս (1781 թ.), 137 թ., թուղթ, 21.5x15.5, երկսիւն (16x5), շղագիր, 27 տող²⁹:

բ. Տյուբինգենի Համալս. գրադարանի ձեռ. Ma XIII 76, Ժէ. դ., գրիչ՝ Ոսկան եւ Գրիգոր Երեւանցի, 335 թ., թուղթ, 19.5x13, միասիւն (12.5x7.5), շղագիր, 21 տող³⁰:

²⁴ Codices Armeni bybliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani. Schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis recensuit Eugenius Tisserant, Bybliothecae Vaticanae scriptor, Romae, 1927, p. 65.

²⁵ Անդ, էջ 79.

²⁶ Անդ, էջ 77.

²⁷ Անդ, էջ 78-79.

²⁸ Անդ, էջ 79.

²⁹ "Hauptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen", Bl. 65-67.

³⁰ Անդ, Bl. 114-115:

Ոսկան Երեւանցու գործերի վերնագրերի այբբենական ցանկ

1. Գիրք յաղագս վեց սկզբանց, արարեալ Զիլբերթոսի Պոռետացւոց ճեմականի եւ թարգմանեցեալ ի յուժեմնէ բանասիրէ (նաեւ՝ Գիրք վեց սկզբանց, Զիլբերթոսի Պոռետացոյ Վեցից սկզբանց գիրք):

2. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (լատիներէն):

3. Կտակ իմ Ոսկանայ վարդապետիս...:

4. Յաղագս միութեան եւ միաւորութեան, նոյնք են, թէ զանազանք արարեալ նունոյ Ոսկանայ վարդապետի:

5. Յաղագս նորեկ տղայոց եւ մանկանց անկրթից...:

6. Յաւելուած Ոսկանայ վասն տօնի Զատկին:

7. Պատմութիւն կենաց Ոսկանայ վարդապետի Երեւանցոյ տպագրողի գրոյս եւ այլոց:

8. Տաղ Ոսկանայ վարդապետի ասացեալ (նաեւ՝ Տաղ Սուրբ Աստուածածնայ, ասացեալ Ոսկան վարդապետէ):

9. Քերականութեանց գիրք առաջին, արարեալ մեծի Հռետորին Թուժայի Իտալացւոյ, արտադրեալ ի Հայս Ոսկանի Երեւանցւոյ բանի սպասաւորի:

10. Քերականութեանց գիրք առաջաւոր (այլ խմբագրութիւն):

Ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը՝ ասենք, որ մեզ են հասել Ոսկան Երեւանցու հեղինակած վեց (պահպանված ինը օրինակով) եւ թարգմանական չորս (պահպանված քսաներկու օրինակով) աշխատութիւն, իսկ ընդօրինակած-գրչագրած՝ տասնհինգ ձեռագիր, որոնք սփռված են տասը տարբեր ձեռագրական հավաքածուներում:

Այսպիսով, փորձեցինք ներկայացնել Ոսկան վարդապետ Երեւանցու ձեռագրական ժառանգութեան որոշակիորեն ամբողջական պատկերը եւ համաշխարհային ու մասնավոր ձեռագրական հավաքածուներում «քաջահմուտ ըաբունապետի» գրչագրերի գտնվելը: Նաեւ հուսով ենք, որ մեր այս քննութիւնը ինչ-որ չափով օգտակար կլինի հեղինակի երկերի բնագրերի համեմատական-քննական կամ գիտական հրատարակութեան պատրաստմանը եւ առհասարակ Հայ տպագրութեան գործի անխոնջ կազմակերպչի, հոգեւորականի գրական ժառանգութեան պատկերի ամբողջացմանը:

РЕЗЮМЕ

В развитии армянского искусства печати середины 17-ого века существенную роль сыграл Воскан Ереванци. Он оставил не только печатное, но и рукописное богатое наследие, которое, к сожалению, только частично обратило на себя внимание исследователей и нуждается в новых дополнениях. В данной статье мы попробовали раскрыть полную картину рукописного наследия Архимандрита Воскана, также наличие его трудов в разных международных и частных рукописных коллекциях.

Исследование нововыявленных и опубликованных рукописей позволяет труды Воскана Ереванци подразделить на следующие группы: а) рукописи, в которых включены авторские труды Архимандрита Воскана; б) рукописи, в которых перевод материала принадлежит ему, в) рукописи, в которых он является либо автором, либо получателем, либо же одновременно и тем и другим является сам Воскан. В каждой группе рукописи классифицируются согласно тематике, после чего список рукописей представляется в хронологическом порядке. Таким образом, в десяти разных рукописных коллекциях мы обнаружили шесть авторских трудов Воскана (в девяти экземплярах), четыре перевода (в двадцати двух экземплярах), а также пятнадцать переписанных рукописей.

SUMMARY

In the development of the Armenian printing art of the mid-17th century Voskan of Yerevan played a significant role. He left not only printed, but also handwritten rich heritage, which, unfortunately, only partly attracted the attention of researchers and needs new additions. In this article we shall try to reveal the more or less complete representation of Archimandrite Voskan's manuscript heritage, revealing his works in various international and private manuscript collections.

Research was carried out in accordance with our findings and the published list of manuscripts, according to which Voskan's works are subdivided into the following groups: a) manuscripts, which included the works authored by Archimandrite Voskan; b) manuscripts, the translation of which belongs to him, c) manuscripts, in which either the author or the recipient, or both of them is Voskan. In each group, the manuscripts are classified according to the themes, and then the list of Voskan's manuscripts is represented in chronological order. Thus, in ten different manuscript collections we found six copyright works of Voskan of Yerevan (in nine copies), four translations (in twenty two copies), as well as fifteen rewritten manuscripts.

ԱՐՓԻՆԵ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ՄՄ

ՈՍԿՅԱՆՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇԱՀՆՉԻ ԵՒ ԺԷ. ԴԱՐԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՍՏՎԱԾԱՇԱՀՆՉԵՐԻ
ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԵՐՄԵՆԵՐԸ

այ տպագիր գրքի պատմության մեջ իր բացառիկ տեղն ունի Հոլանդիայի մայրաքաղաք Ամստերդամում գործած հայկական տպագրատունը¹, որտեղ ազգանվեր գործունեություն են ծավալել անձնագոհ ու խանդավառ անհատներ՝ իրենց ուրույն դերն ունենալով հայ տպագրության պատմության մեջ: Նրանց շարքում իր անձնվեր գործունեությամբ առանձնանում է Ոսկան Երեւանցին: Նա կարողացավ ոչ միայն հիմնել տպարան երեք քաղաքներում (Լիվոռնո, Ամստերդամ, Մարսել), այլեւ ավարտին հասցնել դարավոր մի ծրագիր՝ Աստվածաշնչի տպագրությունը:

Շքեղ զարդանախշերով, բազմաթիվ մեծ եւ փոքր պատկերների առկայությամբ առաջին հայ տպագիր Աստվածաշունչը լույս է տեսել 1666-1668 թթ.: Այն յուրահատուկ է նախ եւ առաջ օգտագործված պատկերների հարստությամբ, որոնց քանակը Հին Կտակարանում 51-ն է, իսկ Նոր Կտակարանում՝ 107-ը:

Ընդհանրապես Ոսկան Երեւանցու հրատարակություններն աչքի են ընկնում իրենց չքեղ պատկերազարդմամբ: Նշենք, որ գրքերի ձեւավորման համար կարեւոր նշանակություն են ունեցել նաեւ արեւմտավրոպական տպագիր գրքի ձեւավորման ավանդույթները, որոնք մինչեւ ԺԷ. դարը զարգացման բավական հարուստ ճանապարհ էին անցել: Նկարազարդման բաղկացուցիչ մասն են կազմել թեմատիկ փորագիր պատկերները, որոնց պատկերազարդական առանձնահատկությունները եւ աղբյուրները ԺԷ. դարի հայ ձեռագիր աստվածաշնչերի հետ սույն հոդվածի խնդրո առարկաներն

¹ Ամստերդամի հայկական տպարանի պատմության մեջ նշանակալի դեր են խաղացել Ոսկանյան եւ Վանանդեցիների տպարանները, որոնց հիմնադիրները՝ Ոսկան Երեւանցին եւ Թովմա Վանանդեցին հայ տպագրության պատմության ամենանշանավոր դեմքերից են:

են: Հաշվի առնելով այն, որ գրքագիտությունը բնագավառում մինչ օրս կատարված ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերել են միայն գրքերի դասակարգմանն ու համապատասխան մատենագիտությունների կազմմանը, եւ երբեւէ փորձ չի արվել առանձին ուսումնասիրության ենթարկել փորագրանկարները, ուստի ներկա համառոտ քննությունը նպատակ ունի լուսաբանելու նաեւ նշյալ հարցադրումները:

Հայկական տպագիր գրքի նկարագրողումները, սկսած առաջին հրատարակություններից, կատարվում էին հայկական մանրանկարչական արվեստի սկզբունքների նմանողությամբ (խորաններ, ճակատագարդեր, գլխազարդեր, լուսանցազարդեր, զարդագրեր), իսկ թեմատիկ նկարների պատկերազրությունը ավելի շատ հիշեցնում էր ժամանակի արեւմտաեվրոպական փորագրապատկերային արվեստը: Այս միտումը պայմանավորված էր նրանով, որ հայ տպագրության սկզբնավորումից մինչեւ ԺԸ. դար հայկական գրքերի փորագրապատկերները կատարվում էին միայն եվրոպացի վարպետների ձեռքով: Ոսկան Երեւանցու հրատարակած գրքերում, այդ թվում նաեւ Աստվածաշնչում, հիմնականում տեղ են գտել ծագումով հոլանդացի Քրիստոֆել վան Զիխեմի պատրաստած փորագրանկարները: Երեւանցու հրատարակությունների փորագրանկարները կամ նրանց մեծ մասը ձեռք է բերել Մատթեոս Ծարեցին, քանի որ այդ պատկերները կան նրա հրատարակած՝ Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» գրքում եւ «Շարակնոցում»²: Ոսկանյան Աստվածաշնչի փորագրանկարների մեծ մասը՝ 100 պատկեր, օգտագործվել են նաեւ «Յիսուս Որդի» գրքում: Ընդ որում, դրանց մեծ մասը աստվածաշնչյան թեմաներով պատկերներ են, ինչը եւս մեկ անգամ վկայում է այն մասին, որ Ամստերդամի հայկական տպարանի հիմնումը եւ փորագրապատկերների ընտրությունը ի սկզբանէ նպատակաուղղված է եղել հայատառ Աստվածաշնչի տպագրությանը:

Մի շարք նկարիչների անվանատառերը Քրիստոֆել վան Զիխեմը թողել է նրանց նկարներից պատճենած փորագրանկարների վրա՝ AD-Ալբրեխտ Դյուրեր, HG-Հեն(դ)րիկ Գոլցիուս՝ միաժամանակ ղեկավար ստորագրությունը՝ CVS³: Ք. վ. Զիխեմի կատարած փորագրանկարներն արված են փայտի երկայնակի փորագրության կամ քսիլոգրաֆիայի եղա-

² Ս. Ե. Քոլանցյան, Հեթում Բ.-ի Ձեռագիր Աստուածաշունչը եւ Ոսկանյան հրատարակությունը, «Էջմիածին», 1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 152:

³ Էքսլիբրիս («Ի գրեանց»)՝ գրքային նշան (լատ. ex libris գրքից), որի վրա սովորաբար արտահայտվում են հեղինակի անվան եւ ազգանվան սկզբնատառերը: Էքսլիբրիսի հայերնիքը համարվում է Գեորմանիան, որտեղ այն ի հայտ է եկել տպագրության գյուտից

նակով (հունարեն՝ *xylon*-փայտ եւ *grapho*-գրում եմ, նկարում եմ, բառերից)⁴։ Նա, լինելով հմուտ փորագրիչ, կարողացել է վարպետորեն եւ մաքուր փորագրել իր ժամանակի նշանավոր նկարիչների աշխատանքները⁵։ Վերջինիս փորագրանկարների արդեն պատրաստի տպաձեւերը Ոսկան Երեւանցին օգտագործել է իր հրատարակություններում՝ հարմարեցնելով դրանք գրքերի բովանդակությանը, սակայն փորագրանկարների մեծ մասն օգտագործվել է առանց փոփոխության, ինչի արդյունքում ավետարանիչների անունները լատիներեն են գրված։ Ինչպես նշում է Հ. Քյուլերտյանը, հոլանդացի փորագրանկարիչը լատիներենով՝ *A, B, C, D* եւ այսպես շարունակ, հաջորդաբար համարակալել է պատկերները եւ գրքի վերջում, ըստ համարների հերթականության, դրել նրանց մակագրությունները։ Քանի որ գրքի վերջում հայերենը նման մակագրություններ չունի, ուստի տառերն անիմաստ են դառնում։ Չենք բացառում այն փաստը, որ Ք. վան Զիխեմը ծանոթ է եղել նաեւ Փրանկ-Ֆլամանդացի փորագրիչ, ոսկերիչ Թեոդոր դե Բրայի (1561-1623 թթ.)՝ լատիներեն Աստվածաշնչի փորագրապատկերներին։ Այդ Աստվածաշունչը հրատարակվել է 1609 թ. Գերմանիայի Մայնց քաղաքում։ Այս ամենից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ հայ տպագիր գրքերի նկարազարդման արվեստը ձեւավորվել է ժամանակի գեղանկարչական բարձր վարպետությանը ստեղծված հիմքերի վրա, իսկ Ոսկան Երեւանցու Աստվածաշունչը դարձել է եվրոպական գեղանկարչության ազդեցությունները տարածող հիմնական աղբյուրը։ Այն գեղարվեստական մեծ ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն հայ տպագիր գրքի ձեւավորման, այլ նաեւ ուշ շրջանի հայ միջնադարյան մանրանկարչության՝ հատկապես աստվածաշնչերի պատկերազարդման վրա։ Ոսկանյան Աստվածաշունչը նոր որակ եւ կարեւոր խթան դարձավ ԺԷ.-ԺԸ. դդ. հայ գրքարվեստի մեջ՝ գեղարվեստական նոր ձեւերի մշակման, ձեւավորման եւ զարգացման համար։

Եվրոպական մանրանկարչության ոճով հայկական Աստվածաշնչերի նկարազարդումը սկսվել է ԺԷ. դարի առաջին քառորդում։ Մեզ են հասել մի շարք Աստվածաշնչեր եւ Ավետարաններ, որոնց մանրանկարների համար նախատիպեր են եղել եվրոպական պատկերները։ Այդ շար-

հետո։ Ա. Դյուրերը համարվում է առաջին նկարիչը, որը ստեղծեց իր էքսլիբրիսը (1523 թ.)՝ իր անվան եւ ազգանվան սկզբնատառերով։

⁴ Յ. Քիրտեան, Փայտափորագրչական մանրանկարչությունը եւ մանրանկարիչներ հայ տպագրության մեջ, Վենետիկ, 1939։

⁵ Ա. Սիմոնյան, Քրիստոսի ծննդյան պատկերագրությունը Թովմա Վանանդեցու հրատարակությունների փորագրանկարներում, «Էջմիածին», 2015, Զ., էջ 94-95։

ժողովը սկիզբ առավ Լեհաստանից եւ անցավ Կ. Պոլիս, ապա՝ Սպահան: Այս շարժման կարեւորագույն ներկայացուցիչն էր գրիչ-մանրանկարիչ Ղազար Բաբերդացին⁶: Շարժումը նույնիսկ տարածվեց հայ եկեղեցիների որմնանկարչության վրա, որի լավագույն օրինակը Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի եկեղեցու որմնանկարներն են: Ոսկանյան Աստվածաշնչից կարելի է առանձնացնել մոտ մեկ տասնյակ թեմատիկ փորագրապատկերներ, որոնք մեծ տարածում են գտել Կ. Պոլսի եւ Սպահանի ձեռագիր Աստվածաշնչերի նկարազարդումներում:

ԺԷ. դարում Նոր Զուղայում եւ Կ. Պոլսում նկարազարդված Աստվածաշնչերը պատկերազարդման տեսանկյունից բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խումբը նկարազարդվում էր Ալբրեխտ Դյուրերի եւ նրա հետեւորդների, այդ թվում նաեւ Ոսկան Երեւանցու Աստվածաշնչի փայտափորագիր պատկերների, իսկ մյուսը՝ Թեոդոր դե Բրայի Աստվածաշնչի հիման վրա⁷: ՄՄ ձեռ. Հ^մ 201 (Սպահան, 1660 թ., գրիչ՝ Աստվածատուր, ծաղկող՝ Հայրապետ), Հ^մ 204 (Նոր Զուղա, ԺԷ. դ., գրիչ՝ Գասպար Երեց, Հարություն դպիր, Սարգիս Վանեցի, ծաղկող՝ Ստեփանոս), Հ^մ 349 (Կ. Պոլիս, 1686 թ., ծաղկող՝ Մադաքիա Կ. Պոլսցի, Մարկոս պատկերահան) Աստվածաշնչերում զետեղված մի շարք մանրանկարներ իրենց պատկերազարդությամբ ուղղակիորեն կրկնում են Ոսկանյան Աստվածաշնչի նույնանուն փորագրապատկերները, հատկապես Հովհաննու Հայտնության նկարազարդումները: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Հայտնության նկարազարդումների համար նախատիպ են ծառայել միայն եվրոպական նախօրինակները, քանի որ հայ գրքարվեստում մինչ ԺԷ. դարը այդ թեմայով պատկերներ գրեթե չկան:

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքում պահվող՝ 1645 թ. Սպահանում գրված եւ նկարազարդված Աստվածաշնչի (ձեռ. Հ^մ 1933, գրիչ՝ Աստվածատուր դպիր, ծաղկող՝ Հայրապետ) պատկերազարդումը սկսվում է Արարչագործության տեսարանից եւ ավարտվում Նոր Երուսաղեմը պատկերող մանրանկարով: Ոչ միայն այս, այլ նաեւ ԺԷ. դարի մյուս Աստվածաշնչերում (ՄՄ Հ^մ ձեռ. 201, 204, 349) Նոր Երուսաղեմ պատկերող

⁶ Ղազար վրդ. Բաբերդացին Լվովի Հաճկատար Աստվածածին վանքում Թորոս գրչին պատվիրել է արտագրել Աստվածաշունչ, որը մասամբ նկարազարդել է ինքը (ՄՄ ձեռ. Հ^մ 351, Լվով 1616-1619 թթ., գրիչ՝ Թորոս դպիր, ծաղկող՝ Ղազար վրդ. Բաբերդացի):

⁷ 1496-1498 թթ. Հյուսիսային Վերածննդի նկարիչ, ծագումով գերմանացի Ալբրեխտ Դյուրերը ստեղծել է իր հայտնի «Ապոկալիպսիս» (Հայտնությունական) փայտափորագիր պատկերների շարքը: Այն բաղկացած է 15 պատկերներից, որոնք արտացոլում են Հովհաննես Աստվածաբանի տեսիլքները Պատմոս կղզում: Այս շարքը պատկերազարդման նախատիպ է հանդիսացել նկարիչների համար:

Նկ. 1. Աստուածաշունչ Հին և Նոր Կտակարանաց
յԱմստեղդամ, 1666

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Նկ. 2. ՄՄ ՀՊ 349 Աստուածաշունչ

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Նկ. 2ա. ՄՄ Հ^մ 349 Աստուածաշունչ

Նկ. 1ա. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց
յկանստէրդամ, 1666

մանրանկարը գրեթե նույնությամբ կրկնօրինակում է Ոսկանի Աստվածաշնչի նույնանուն փորագրապատկերը: Պատկերագրական այս տեսակը Քրիստոֆել վան Զիխեմի նորարարությունն էր՝ կիրառված 1646 թ. հրատարակված Աստվածաշնչում, քանի որ այս պատկերը չկա ո՛չ Դյուրերի, ո՛չ էլ եվրոպական այլ նկարիչների գործերում: Հարց է առաջանում. ինչպե՞ս է Աստվածատուրը 1645 թ. Նոր Զուղայում կրկնօրինակել այս փորագրանկարը՝ մեկ տարի ավելի շուտ, քան այն տպագրվել է Ատվերպենում 1646 թ.: Միակ տարբերակն այն է, որ Քրիստոֆել վան Զիխեմը այս պատկերը փորագրել է նախքան 1646 թ. Աստվածաշունչն ավարտելը⁸: Ավելի ընդունելի բացատրությունն, այնուամենայնիվ, այն է, որ Նոր Զուղայի Աստվածաշնչի որոշակի նկարներ ավելացվել են 1646 թ. հետո: Առավել վաղ աստվածաշնչյան հրատարակություններում բացակայում է Հայտնութենության այս նկարագրողումը:

Ստորեւ ներկայացնում ենք մի շարք փորագրապատկերներ, որոնք ընդհանրություններ ունեն վերը նշված Աստվածաշնչերում զետեղված մանրանկարների հետ:

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ (նկ. 1, 1ա, 2, 2ա)

Մենդոց Ա. 1-25

Ծննդոց գրքի սկզբում դրված են Արարչագործության վեց օրերը ներկայացնող վեց փորագրանկարներ⁹: Առաջինն ու երկրորդը ներկայացված են գրեթե նույն պատկերագրությամբ. Հայր Աստված՝ երկնքում ճախրելիս: Երրորդ փորագրանկարում բուսականության ստեղծման տեսարանն է, իսկ չորրորդ փորագրանկարը պատկերված է աստվածաշնչյան՝ վերը նշված նկարագրության համաձայն. կենտրոնում Հայր Աստվածն է՝ ձեռքերը վեր պարզած: Վերին երկու անկյուններում լուսնի եւ արեւի պատկերներն են: Հինգերորդ փորագրանկարում արտացոլված է կենդանիների ստեղծման եւ անվանակոչման տեսարանը:

ԵՎԱՅԻ ԱՐԱՐՈՒՄԸ (նկ. 1ա, 2ա)

Մենդոց Ա. 26-31

Վեցերորդ օրն Աստված արարեց Ադամին եւ Եվային: Եվան (առաջին Մայր) Կույս Մարիամի կամ եկեղեցու նախօրինակն է:

⁸ B. Narkiss, M. E. Stone, Armenian Art Treasures of Jerusalem, Massada 1979, p. 119.

⁹ Վ. Դեմիրիյան, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի. կյանքը եւ տպագրական գործունեությունը, Երեւան 2015, էջ 87:

Վաղ Վերածնունդի դարաշրջանից առաջ Աստված պատկերվում էր որպես Սուրբ Երրորդության երկրորդ դեմք: Հայր Աստված հիմնականում ներկայացվում է Ադամին կյանք տալիս կամ ձեռքը պարզած՝ իբրեւ հպման միջոցով նրան կյանք տալու նշան: Այս թեման շատ հաճախ համատեղվում է Փորձության եւ Դրախտից վտարման տեսարանների հետ:

Փորագրանկարում գետեղված է Եվայի արարման տեսարանը: Ադամը պառկած է գետնին. Աստված նրան քնեցրել է, իսկ Եվան պատկերված է Ադամի մարմնից դուրս գալիս: Եվան կանգնած է Աստծո առաջ՝ հարգանք արտահայտող դիրքով:

Արարչագործության այս փորագրանկարը գրեթե նույնությամբ կրկնում է ՄՄ Հ^մ 349 ձեռ. Աստվածաշնչի արարչագործությունը՝ մի բացառությամբ. մանրանկարում Հայր Աստված պատկերված է իրեն բնորոշ եռանկյունի լուսապսակով, իսկ փորագրանկարում՝ չքեղ ճաճանչապսակով, որը բնորոշ էր արեւմտեվրոպական արվեստին:

ՆԱԿԱՐԻ ԵՐԱՅԸ ԲԵԹԵԼՈՒՄ (նկ.3, 3ա)

Մանդոց ԻԸ. 10-22

«Յակոբը Երդման ջրհորի մօտից ելաւ գնաց Խառնան: Հասնելով մի տեղ՝ նա քնեց այնտեղ, որովհետեւ արեւն արդէն մայր էր մտել: Նա առաւ այնտեղի քարերից մէկը, դրեց գլխի տակ ու քնեց այնտեղ: Նա երազ տեսաւ. Երկրի վրայ հաստատուած էր մի սանդուղք, որի ծայրը հասնում էր երկինք, իսկ Աստծու հրեշտակները դրանով ելնում, իջնում էին: Տէրը կանգնած էր սանդուղքի վրայ: Նա ասաց. «Ես տէրն եմ, քո հայրը, Աբրահամի Աստուածը եւ Իսահակի Աստուածը: Մի՛ վախեցիր, որովհետեւ այն հողը, որի վրայ քնել ես դու, քեզ եմ տալու եւ քո սերունդներին: Քո սերունդները երկրի աւազի չափ շատ են լինելու, տարածուելու են դէպի ծովակողմ, դէպի արեւելք, դէպի հիւսիս ու հարաւ: Քո շնորհիւ եւ քո սերունդների շնորհիւ օրհնուելու են աշխարհի բոլոր ազգերը...»:

Փորագրանկարը պատկերված է ըստ Մանդոց գրքի այս նկարագրության: Քաղաքային համայնապատկերին Հակոբն է՝ պառկած քարին, նրա ետեւում՝ տասներկու աստիճաններից բաղկացած սանդուղք է, որի վրա բարձրանում են հրեշտակները: Աստիճանի վերելում՝ երկնակամարի կենտրոնում, Հայր Աստվածն է՝ շրջապատված քերովբեներով եւ սերովբեներով: Գրեթե նույնանման պատկերագրություն ունի ՄՄ Հ^մ 204

ՅԱԿՈԲԻ ԵՐԱՋԸ ԲԵԹԵԼՈՒՄ

Նկ. 3. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր
Կտակարանաց յԱմստէրդամ, 1666

Նկ. 3ա. ՄՄ Հ^մ 204 Աստուածաշունչ

ԱՀԱՐՈՆԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՕԾՈՒՄԸ ՈՂՋԱԿԻՋՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Նկ. 4. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր
Կտակարանաց յԱմստէրդամ, 1666

Նկ. 5. ՄՄ Հ^մ 349 Աստուածաշունչ

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՐԿՆՔՈՒՄ

Նկ. 6. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր
Կտակարանաց յԱմստէրդամ,
1666

Նկ. 6ա. ՄՄ Հ^ր 201
Աստուածաշունչ

ձեռ. Աստվածաշնչի նույնանուն մանրանկարը: Տարբերությունն այն է, որ փորագրանկարի հենքը ճարտարապետական կառույց է, իսկ մանրանկարում այն բացակայում է:

ՈՂՁԱԿԻԶՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ (նկ. 4, 5)

Ղեկավար Ա. 1-17

«Տէրը կանչեց Մովսէսին, խօսեց նրա հետ վկայութեան խորանից՝ ասելով. «Խօսի՛ր իսրայէլացիներին հետ եւ ասա՛ նրանց. «Եթէ ձեզնից որեւէ մէկը անասուններից զոհ է մատուցելու, ապա խոշոր կամ մանր եղջերաւոր անասուն թող մատուցի: Եթէ նա արու արջառ է մատուցելու որպէս ողջակէզ, ապա այն թող լինի ոչ արատաւոր: Վկայութեան խորանի դռան մօտ թող բերի այն, որպէսզի Տիրոջ համար ընդունելի լինի որպէս քաւութիւն նրան: Նա իր ձեռքը թող դնի զոհուող անասունի գլխին, որպէսզի այն Տիրոջ համար ընդունելի լինի, իսկ իր անձի համար՝ քաւութիւն: Զուարակը թող մորթեն Տիրոջ առաջ: Քահանաները՝ Ահարոնի որդիները, արիւնը թող բերեն ու շաղ տան վկայութեան խորանի դռան մօտ գտնուող զոհասեղանի շուրջը: Ողջակիզուելիք անասունը մորթաղերծ անելուց յետոյ թող բաժանեն մասերի: Քահանաները՝ Ահարոնի որդիները, զոհասեղանի վրայ կրակ թող վառեն եւ փայտ դիզեն կրակի վրայ...»:

Փորագրանկարում ներկայացված է ողջակիզման արարողությունը: Կենտրոնում զոհասեղանն է, որտեղ կրակի մէջ այրվում են արջառները: Զոհասեղանի շուրջ պատկերված են Ահարոնի որդիները՝ քահանաները, որոնք կիսամերկ, ձեռքերը վեր պարզած լսում են Աստծո խոսքը:

ԱՅԱՐՈՍԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐՂԻՆԵՐԻ ՕՍՈՒՄԸ (նկ. 4, 5)

Ղեկավար Ը. 1-13

«Տէրը խօսեց Մովսէսի հետ եւ ասաց. «Ա՛ն Ահարոնին ու նրա որդիներին, նրանց զգեստներն ու օծութեան իւղը, մեղքերի քաւութեան համար զոհաբերուելիք զուարակը, երկու խոյերն ու բաղարջների սկուտեղը եւ ամբողջ ժողովրդին հաւաքի՛ր վկայութեան խորանի դռան մօտ»:

Մովսէսն արեց այնպէս, ինչպէս Տէրը հրամայել էր իրեն. նա հաւաքեց ժողովրդին վկայութեան խորանի դռան մօտ:

Մովսէսն ասաց ժողովրդին. «Այս բանն է կարգադրել Տէրը»: Մովսէսն Ահարոնին ու նրա որդիներին տարաւ եւ ջրով լողացրեց նրանց: Նա Ահարոնին հագցրեց պատմուճանը, գօտի կապեց նրա մէջքին, դրա վրայ հագցրեց թիկնոցը, յետոյ դրա վրայ դրեց վակասը, վակասի ժապաւէնով զգեստներն ամրացրեց միմեանց: Դրա վրայ կապեց լանջապանակը, վերջինիս վրայ դրեց Յանդիմանութիւնն ու ձշմարտութիւնը: Նրա գլխին դրեց խոյրը, խոյրի վրայ, երեսի կողմից՝ նուիրագործուած եւ մաքուր ոսկէ թիթեղը, ինչպէս Տէրն էր հրամայել Մովսէսին»:

Ճարտարապետական շինութեան հենքին պատկերված են Մովսէսն ու Ահարոնը: Ահարոնը լուսապսակով է, սաղավարտով եւ այն զգեստներով, որոնք հագցրել էր Մովսէսը¹⁰: Ահարոնի կողքին կանգնած է Մովսէսը՝ ալեհեր, մորուսով: ՄՄ ձեռ. Հ^ր 349 Աստվածաշնչի մանրանկարը տարբերվում է փորագրանկարից միայն նրանով, որ այստեղ բացակայում են ճարտարապետական կառույցները:

ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ ԵՐԿՆՔՈՒՄ (նկ.6, 6ա)

Յայտնութիւն Յովհաննու Դ. 1-5

«Եւ սրանից յետոյ տեսայ, որ ահա երկնքի դռները բացուած էին. եւ առաջին փողի ձայնը, որ լսեցի, խօսում էր ինձ հետ ու ասում. «Ելի՛ր այստեղ, եւ քեզ ցոյց պիտի տամ, ինչ որ ապագայում լինելու է»»: Եւ իսկոյն Հոգին բռնեց ինձ: Եւ ահա տեսայ մի աթոռ այնտեղ՝ երկնքում: Եւ աթոռի վրայ նստել էր մէկը՝ յասպիս եւ սարդիոն քարերի տեսքով. եւ քահանաներ աթոռի շուրջ՝ զմրուխտի տեսքով. եւ այդ աթոռի շուրջ՝ քսանչորս աթոռներ, իսկ աթոռների վրայ նստել էին քսանչորս երէցներ՝ սպիտակ զգեստներ հագած եւ իրենց գլուխների վրայ՝ ոսկէ պսակներ: Եւ այդ աթոռից ելնում էին փայլատակումներ, ձայներ եւ որոտներ. եւ աթոռի առաջ կային բորբոքուած կրակի եօթը ջահեր, որ Աստծու եօթը Հոգիներն են...»:

Երկնակամարում՝ փառապսակի մեջ, պատկերված է գահին բազմած Հայր Աստված՝ շրջապատված քսանչորս երեցներով, որոնցից ոմանք թագակիր են: Աստծո գահի շուրջ վառվում են յոթ ճրագակալներ, իսկ փառապսակից դուրս պատկերված է քառակերպը՝ ցուլը, առյուծը, հրեշտակը եւ արծիվը: Այս կենդանիները համարվում են հայտնութենական կենդա-

¹⁰ В. Д. Сарабьянов, Аарон, иконография, Православная Энциклопедия, том 1, Москва, 2003, с. 18-19.

ԱՏՏՈՒԾՈՅ ՑԱՍՄԱՆ ԵՕԹ ՍԿԱՒԱՌԱԿՆԵՐԸ

Նկ. 7. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր
Կտակարանաց յԱմստէրդամ,
1666

Նկ. 7ա. ՄՄ Հ^ր 204 Աստուածաշունչ

ՍՊԻՏԱԿ ՁԻԱԽՈՐ

Նկ. 8. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց
յԱմստէրդամ, 1666

Նկ. 8ա. ՄՄ Հմր 204 Աստուածաշունչ

ներին: Ի տարբերություն ՄՄ ձեռ. Հ^ր 201 Աստվածաշնչում զետեղված մանրանկարի՝ փորագրանկարը ավելի հազեցած է կերպարներով. կարծես փորագրիչը տարածություն յուրաքանչյուր հատված օգտագործել է: Մանրանկարում յուրաքանչյուր երեց պատկերված է թագակիր, տավիղ նվագելիս:

ԱՍՏՄԹ ՑԱՍՄԱՆ ՅՈԹ ՍԿԱՎԱՌԱԿՆԵՐԸ (նկ. 7, 7ա)

Յայտնություն Յովհաննու ԺԶ. 1-21

«Եւ տաճարից լսեցի մի բարձր ձայն, որ ասում էր եօթը հրեշտակներին. «Գնացէ՛ք, Աստծու ցաաման եօթը սկաւառակները թափեցէ՛ք երկրի վրայ...»:

Պատկերված են յոթ հրեշտակներ, յուրաքանչյուրի ձեռքում՝ մեկական սկավառակ: Գազանի բերանից դուրս են գալիս երեք թագավորների կերպարները: Առաջին հրեշտակի սկավառակի պարունակությունը թափվում է երկրի վրա, երկրորդին՝ ծովի, երրորդին՝ գետերի ու աղբյուրների ջրերի մեջ, չորրորդին՝ արեւի վրա, իսկ հինգերորդ հրեշտակի սկավառակի պարունակությունը թափվում է գազանի վրա:

ՍՊԻՏԱԿ ՁԻԱՎՈՐԸ (նկ. 8, 8ա)

Յայտնություն Յովհաննու ԺԹ. 7-15

«Ապա տեսայ երկինքը բացուած. եւ ահա մի սպիտակ ձի. ով հեծել էր նրա վրայ, կոչւում է Հաւատարիմ եւ Ճշմարիտ. նա արդարութեամբ է դատում ու պատերազմում: Նրա աչքերը նման էին կրակի բոցի, եւ նրա գլխի վրայ կային բազում պսակներ: Նա ունէր գրուած մի անուն, որը ոչ ոք չգիտէ, այլ միայն ինքը: Եւ իր վրայ գցել էր արիւնով ներկուած մի զգեստ. նրա անունն էր՝ Բանն Աստծու: Եւ երկնքի զօրավարներ ու երկնքի զօրքեր ձիերով գնում էին նրա յետեւից՝ հազած մաքուր եւ սպիտակ բեհեզներ»:

Երկնականարի կենտրոնում պատկերված է հրեշտակ՝ ձեռքերը բացված: Հրեշտակից ներքեւ Հավատարիմ եւ Ճշմարիտ կոչվող հեծյալի կերպարն է, որի հետեւից գնում են երկնքի զորավարները եւ զորքերը՝ հազած սպիտակ բեհեզներ: Հեծյալի բերանից դուրս է գալիս սուր, որով նա պետք է հարվածեր ազգերի ներկայացուցիչներին: Հեծյալի դիմաց պատկերված են երկրի թագավորները եւ զորքերը: Ներքեւում՝ բոցկլտացող կրակե բոցերում, այրվում է հինգ գլխանի գազանը:

ՅՈՎՅԱՆՆԵՍԸ ԿՈՒԼ Է ՏԱԼԻՍ ԳԻՐՔԸ (նկ. 9, 9ա)

Յայտնություն Յովհաննու ժ. 1-9

«Տեսայ նաեւ մի այլ զօրաւոր հրեշտակ, որ իջնում էր երկնքից՝ ամպի մէջ փաթաթուած եւ իր գլխին՝ ծիածան. եւ նրա երեսը նման էր արեգակի, իսկ նրա ոտքերը՝ հրեղէն սիւների: Եւ նա իր ձեռքում ունէր մի բացուած գրքոյկ. նա իր աջ ոտքը դրեց ծովի վրայ, իսկ ձախը՝ ցամաքի վրայ: Եւ աղաղակեց բարձր ձայնով, ինչպէս մռնչում է առիւծը. եւ երբ աղաղակեց, եօթը որոտները թնդացին իրենց ձայներով. եւ երբ եօթը որոտները թնդացին, ուզում էի գրել. բայց երկնքից լսեցի մի ձայն, որ ասում էր. «Ծածկի՛ր, ինչ որ խօսեցին եօթը որոտները եւ մի՛ գրիր»»: Եւ այն հրեշտակը, որին տեսել էի եւ որն իր ոտքը դրել էր ծովի վրայ, իսկ միւս ոտքը՝ ցամաքի վրայ, իր աջ ձեռքը բարձրացրեց երկինք. նա երդուեց Նրանով, որ յաւիտեան կենդանի է, որ ստեղծեց երկիրը եւ ինչ որ կայ նրա մէջ, թէ այլեւս չկայ ժամանակ. այլ այն օրը, երբ եօթներորդ հրեշտակը իր փողը հնչեցնի, պիտի կատարուի Աստծու խորհուրդը, որ աւետարանուեց իր ծառաների՝ մարգարէների միջոցով: Եւ այն ձայնը, որ լսել էի երկնքից, դարձեալ խօսեց ինձ հետ եւ ասաց. «Գնա՛, ա՛ռ այն գրքոյկը, որը, բացուած, իր ձեռքում ունի հրեշտակը եւ կանգնած է ծովի ու ցամաքի վրայ»: Եւ ես, գնալով հրեշտակի մօտ, նրանից խնդրեցի գրքոյկը. եւ նա ինձ ասաց. «Ա՛ռ սա եւ կե՛ր, եւ քո որովայնում դառն պիտի դառնայ այն, իսկ քո բերանում՝ քաղցր ինչպէս մեղր...»:

Հանկարծ Հովհաննեսի առջեւ երեւում է «ամպ հագած մի հրեշտակ՝ արեւի նման գլխով եւ կրակե սյուների նմանվող ոտքերով»: Տալով Հովհաննեսին նոր, դեռ չկատարված աղետների մասին գրված գիրքը՝ նա հրամայում է կուլ տալ այն: Գործողութիւնը պատկերված է ծովի մոտ. աջ կողմում կղզին է, որից այն կողմ անծայրածիր ծովն է՝ լողացող նավերով, կարապով եւ դելֆինով: Ափին պատկերված են ծառեր եւ թփեր, որտեղ առաջին հատվածում՝ հենց ջրի մոտ, նստած է Հովհաննեսը՝ գիրքը կուլ տալիս: Նրա կողքին թափված են գրենական պիտուկներ եւ բացված գիրք: Այս իրական հենքի վրա կտրուկ առանձնանում է արեւի նման գլխով եւ կրակի սյուների նման ոտքերով հրեշտակի կերպարը, որը, համաձայն բնագրի, մի ձեռքով ցույց է տալիս երկինքը, որտեղ Աստծո տաճարն է, եւ Հովհաննեսին է մեկնում գիրքը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԸ ԿՈՒԼ Է ՏԱԼԻՍ ԳԻՐՔԸ

Նկ. 9. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր
Կտակարանաց յԱմստէրդամ,
1666

Նկ. 9ա. ՄՄ Հ^մր 204 Աստուածաշունչ

ՆՈՐ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Նկ. 10. Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր
Կտակարանաց յԱմստէրդամ,
1666

Նկ. 10ա. ՄՄ Հ^մր 201
Աստուածաշունչ

ՆՈՐ՝ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԸ (նկ. 10, 10ա)

Յայտնություն Յովհաննու ԻԱ. 9-27

«Եւ ինձ մօտ եկաւ մէկն այն եօթը հրեշտակներից, որոնք ունէին եօթը սկաւառակներ՝ լցուած եօթը վերջին պատուհասներով. եւ նա խօսեց ինձ հետ ու ասաց. «Ե՛կ, քեզ պիտի ցոյց տամ հարսին՝ Գառան կնոջը»։ Եւ առաւ տարաւ ինձ, Հոգով, դէպի մի բարձր ու մեծ լեռ եւ ցոյց տուեց ինձ մեծ եւ սուրբ քաղաքը՝ Երուսաղէմը, որը իջել էր երկնքից, Աստծու մօտից...»։

Փորագրապատկերի կենտրոնում պատկերված է Երկնային Երուսաղէմը՝ տասներկու դռներով։ Այդ տասներկու դռների կամարների կենտրոնում տասներկու հրեշտակներ են։ Երկնակամարում՝ փառապսակի մեջ, Հայր Աստծո պատկերն է՝ շրջապատված յոթ հրեշտակներով, ներքեւում Սուրբ Հոգին է՝ աղավաղ տեսքով։ Տեսարանի աջ անկյունում հրեշտակն է, որը ձեռքում պահում է ոսկե եղեգ։ Հրեշտակի կողքին պատկերված է Յովհաննեսը՝ երիտասարդ, գանգրահեր, եղեգը ձեռքին։

Ամփոփելով շարադրանքը՝ պետք է փաստենք, որ Աստվածաշնչի պատկերազարդման մեջ օգտագործված թեմատիկ փորագրապատկերներն ունեն արեւմտյան պատկերազրույթուն, ինչը պայմանավորված է Աստվածաշնչի՝ եվրոպական միջավայրում հրատարակած լինելու եւ եվրոպական փորագրող-նկարչի՝ Քրիստոֆել վան Ջիխեմի տպատախտակները (կլիշեները) օգտագործելու հանգամանքով։ Փորագրանկարները աչքի են ընկնում կանոնավոր պատկերազրույթյան մեջ հեղինակի կողմից ներմուծված կերպարներով կամ այլ մանրամասնություններով, որոնք բացակայում են մանրանկարներում։ Փորագրապատկերները հիմնականում ներկայացնում են բազմակերպար հորինվածքներ, որոնցում հեղինակը դրսեւորում է տարածություն, հեռանկարի կառուցման մեծ վարպետություն։ Ոսկանյան տպարանը առաջինն էր, որ ներգրավվեց եվրոպական գրահրատարակչական գործընթացի մեջ՝ կապող օղակ հանդիսանալով արեւմտաեվրոպական մշակույթի եւ հայ տպագիր գրքարվեստի միջեւ։ Ոսկան Երեւանցու Աստվածաշունչը հայ ուշ միջնադարյան գրքարվեստի բացառիկ հուշարձանն է։ Ոսկանյան Աստվածաշունչն իր ազդեցությունը ունեցավ ոչ միայն հայ տպագիր գրքերի, այլ նաեւ ձեռագիր աստվածաշնչերի նկարազարդումների վրա։

РЕЗЮМЕ

Среди армянских типографий Западной Европы XVII-XVIII веков наиболее примечательна типография в Амстердаме. Основанная в 1660 г., она после нескольких лет перерыва возобновила свою работу и продолжала свою деятельность до 1716 г., таким образом проработав целых 57 лет. В 1662 г. Воскан Ереванци по поручению Акопа Джугаеци отправляется в Европу для издания Библии на армянском языке. Осенью 1664 г. он берется за руководство типографией св. Эчмиадзина и св. Саргиса в Амстердаме и вместе с учениками Карапетом Адриана и Оганом Ереванци начинает печатать Библию, издание которой заканчивается в 1668 г. Все издания Воскана Ереванци отличаются высоким качеством и изысканным оформлением.

SUMMARY

In the 17th-18th centuries, one of the most remarkable Armenian publishing houses in Western Europe was the one located in Amsterdam, Netherlands, where the publishing of the Armenian books began in 1660, then stopped temporarily and soon continued until 1716, for almost 57 years and then stopped definitely. In 1662, on recommendation of Hakob of Julfa, Voskan of Yerevan went to Europe in order to publish the Bible in Armenian. In 1664 Voskan of Yerevan took charge of the publishing house of Holy Etchmiadzin and St. Sarkis, and together with his students Karapet of Adrian and Ohan of Yerevan began and in 1668 finished the publication of the Bible. The publications of Voskan of Yerevan are distinguished with their gorgeous illustrations.

ՍԱՐԳԻՍ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

քանասիրական գիրք. դոկտոր

**ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻՆ
ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԳՐԲԵՐԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱՎԻՉ**

այերի համար տպարան ունենալը հայրենի հողի վրա դժվարին խնդիր էր շարունակական պատերազմների պատճառով: Անգամ Նոր Զուղայում իս. Կեսարացու բացած տպարանը 1636-1642 թթ. հնարավոր չեղավ պահել, իսկ հետագայում շահագործելու փորձերը ձախողվեցին¹: Եվրոպայում Հռոմի պապերը չէին աջակցում, իսկ օգնելու դեպքում դավանաբանական պահանջներ էին դնում², դժվարություններ հարուցում³: Բայց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցուն (1655-1680) ի վերջո, մեծ դժվարությամբ հաջողվում է դա: 1655 թ. Մատթեոս Ծարեցի վարդապետը կարողանում է տպարան ձեռք բերել Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքում, լույս ընծայել Ն. Շնորհալու «Յիսուս Որդին», սակայն հիվանդանում է եւ տպարանը հանձնում առեւտրական Ղըլջենց Ավետիսին՝ Ոսկանի եղբորը: Վերջինս տպարանը կտակում է Ս. Էջմիածին ու Ս. Սարգիս վանքերին: «Սա առաջին դեպքն էր հայերի մեջ,- գրում է Լեոն,- որ տպարանը բարեգործական նպատակով նվիրվում էր մի հիմնարկության»⁴: Ծարեցուն փոխարինում է Կարապետ վրդ. Անդրեանացին՝ Ոսկանի աշակերտը: Շուտով առեւտրական Ավետիսի պահանջով Ամստերդամ է հասնում ձեռներեց ու գիտակ եղբայրը՝ Ոսկան Երեւանցին (1614-1674): Ճանապարհին 1662 թ. նա լինում է Զմյուռնիայում եւ Լիվոռնոյում՝ հովանավորներ գտնելու⁵ տպվելիք

¹ Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, հ. Ա., Երևան, Հայաստան, 1977, էջ 352-360:

² Ս. Մխիթարյան, Ոսկան Երևանցի, ԼՀԳ, 2016, թ. 2, էջ 266-267:

³ Տես Արտակ եպս. Սմբատեան, Ս. Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը եւ Մայր Աթոռի տպարանը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածն, 1973, էջ 30:

⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 228:

⁵ Նույն տեղում, էջ 230:

Աստվածաշնչի համար: Ոսկանն իր 10-ամյա գործունեությունը տպարանում սկսում է Կար. վրդ. Անդրեանացու «Շարակնոցի» (1664-1665) համատեղ տպագրությունը⁶: Ռ. Իշխանյանն իրավամբ տպարանը Ոսկանյան է անվանում՝ փաստելով, թե այդ ասելով «...պետք է հասկանալ մի նշանակալի կազմակերպություն, որ գործունեությունն սկսել է նախքան Ոսկան Երեւանցու մասնակցությունը նրա աշխատանքներին եւ շարունակել է Ոսկանի մահից հետո»⁷: Բացի այդ՝ տպարանը նաեւ նրա եղբոր ջանքերով էր պահպանված ու նրա իսկ նվերն էր Մայր Եկեղեցուն, ուստի Ոսկանյան փառան անվանումը շատ տեղին է:

Արդեն տպարանի գործունեության սկզբում պարզ դարձավ, որ այն մշակութային հաջողված ձեռնարկ է: Ծարեցու 1660 թ. տպագրած «Յիսուս Որդին» լույս էր տեսել 1200 օրինակով: Նրա մահից հետո նրան փոխարինելու եկած Կարապետ վրդ. Անդրեանացին եւ Ավետիսը 1662 թ. միասին տպագրել էին նոր Սաղմոսարանի 2700, 1663 թ. Ժամագրքի 3000, իսկ 1666-1668 թթ. Ոսկանի նախաձեռնած Աստվածաշունչը 5000 օրինակ: Աննախադեպ ձեռքբերումներ: Գրքերի այսպիսի առատությունը ոգեւորում է հայերին ամենուր:

Իր բազում նորարարությունների ու նախաձեռնությունների մեջ Ոսկան Երեւանցին փայլել է հազվագյուտ ներհայեցողությամբ: Լինելով բարձրաստիճան հոգեւորական՝ արքեպիսկոպոս, դեռեւս Ուշիում ծառայելու տարիներին նա արդեն աչքի էր ընկել կառուցողական ու կազմակերպչական հազվագյուտ ձիրքերով⁸: Տպագրիչ եղած տարիներին Ոսկանը, հոգեւոր ընտիր գրականություն հրատարակելուց բացի, մտահոգված էր աշխարհական գրականությամբ եւ նրա հանրայնացմամբ, ինչը թելադրված էր նաեւ եվրոպական միջավայրի ազդեցությամբ: Այսպես ասած, ուսուցողական-գործնական գրականության հրատարակությունը կապվում է նրա տպագրական գործունեության եւ՝ սկզբնական, եւ՝ ուշ շրջանների հետ: Թեեւ Լեոն Ոսկանի առաջին աշխարհական գիրքը համարում է «Աշխարհացոյցը», բայց փաստերը խոսում են այն մասին, որ գիտնականի աչքից վրիպել է Ոսկանի «Քերականութիւնը», որը նա գրել

⁶ Ն. Ոսկանյան, Բ. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թթ., Երեւան, 1988, էջ 41:

⁷ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 407:

⁸ Ֆ. Բաբայան, Ուշիի Ս. Սարգիս վանքը, Երեւան, 2005, էջ 9-11. նաեւ՝ Ա. Մանուչարյան, Սաղմոսավանք, Երեւան, 2015, էջ 78-79: Այս ուսումնասիրողները վկայում են, որ Ոսկանը մի քանի վանքերի առաջնորդ է եղել միաժամանակ, այդ թվում նաեւ՝ Սաղմոսավանքի:

եւ հրատարակել է 1666 թ.⁹: Ճիշտ է՝ Ֆր. Ռիփոլյան լատիներենով «Հայերենի քերականություն»¹⁰ եւ մեկ-երկու Բառգիրք¹¹ էր գրել, բայց Ոսկանի աշխատությունը բացառիկ է: «Աշխարհայ թարգմաննցի ի բարբառոյ դադմարացոցն ի հայս եւ անտի եւս ծաղկաքաղ արարեալ կարճառօտիւք, ի զբօսանս ուսումնասիրեաց զյաւէտ պիտանացունս եւ զկարեւորսն հաւաքեցի...», - գրում է Ոսկանը¹²: Այսպես կոչված, գիտական ապարատը տրված է ժամանակի «աշխարհաբար» լեզվով, իսկ քերականական իրողությունները վերաբերում են գրաբարի քերականությանը: Այսինքն՝ գիտական լեզուն աշխարհիկ մի լեզու է, որը ժամանակի համար էական նորություն էր: Օգտագործված են նաեւ ժամանակի առաջավոր քերականագիտական հասկացություններ, եզրույթներ, սկզբունքներ: Դրանով ինքը ներկայացրել է «... զհոյովս անուանց եւ դերանուանց եւ խոնարհմունս բայից՝ կարգաւորեալ կանօնիւք եւ գլխակարգութեամբ»¹³: Օգտագործել է ութ հոլովների համակարգ գոյականի (էջ 58-70) ու դերանվան համար (էջ 70-74), իսկ մնացած հատվածը նվիրված է բայի խոնարհմանը (էջ 74-111): Զարմանալին, սակայն, մի ուրիշ բան է: Բազմազբաղ այս անհանգիստ հոգին ինչպե՞ս եւ ե՞րբ է հասցրել իրականացնել ժամանակի գիտությունը հարիր այս քերականության դասագիրքը, որն արդյունք է բարձր հայրենասիրության ու նվիրումի:

Մինչ Մ. Խորենացու «Աշխարհացոյցի» տպագրությունը, Ոսկանը 1664-1669 թթ. տպագրել է տասնմեկ-տասներկու¹⁴ անուն գիրք՝ դրանց շարքում մեծածավալ Աստվածաշունչը¹⁵, որն իր տպագրական եւ բնագրական որակով բացառիկ էր: Զարմանալի է նաեւ այն, որ նա տարեկան միջին հաշվով չորս գիրք է լույս ընծայել, ինչը ժամանակի համար չլսված իրողություն էր¹⁶: Ռ. Իշխանյանը հավելում է, որ «Աստվածաշնչի տպագրության ընթացքում (1666-1668) Ոսկան Երեւանցին սկսում եւ ավարտում է վեց ուրիշ գրքերի հրատարակությունը» (չորսը՝ 1667 թ., եր-

⁹ Ոսկան Երեւանցի, Քերականություն, Ամստերդամ, 1666, 112 էջ:

¹⁰ Ֆր. Ռիփոլա, Բառգիրք Հայոց, հայ եւ լատին լեզու, 1621, 487 էջ. վերատպություն՝ Բառգիրք Հայոց /DICTIONARIVM ARMENOLATINVM, Փարիզ, 1633, 414 էջ:

¹¹ Ֆր. Ռիփոլա, GRAMMATICAE ARMENAE: Լատիներեն եւ հայերեն լեզ., Միլան, 1624, 319 էջ:

¹² Ոսկան Երեւանցի, նշվ. աշխ., էջ 111:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սավայան, նշվ. աշխ., էջ 41-55 (Նկատի ունենք հետևյալ համարները՝ 55-62, 65-67):

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 44-50:

¹⁶ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 232:

կուսը՝ 1668 թ., սրանցից վերջինը «Աշխարհացոյցն» էր ու «Վարդանի Աղվեսագիրքը»¹⁷: Այն վերնագրված էր «Գիրք աշխարհաց եւ Առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք»¹⁸: Գիրքն սկսվում է Մ. Խորենացուն նվիրված ներբողով, որը ծայրակապի (ակրոստիքոսի) սկզբունքով գրված ձոն է՝ «Ո-ս-կ-ա-ն-ի» հոգումով¹⁹: Այսպես.

Ոգեմ գրանս գովեստի, ճշմարտաբան առնս մեծի:
Մակաւ բանիս յայտածողի, բայց զօրութեամբ զարմանալի:
Կարթնարածից չամոքելի, բայց գիտողաց ախորժելի:
Առ դիտողաց զկէտ սահմանի, իմաստութիւն որ ըստ կարգի:
Ներակերտեալ գրանս աշխարհի տարորոշեալ ըստ գաւառի:
Ի իւրաքանչիւրսն ըստ պատշաճի՝ Մօսէս քերթօջ Խորենացի²⁰:

Քերթողահոր այսպիսի փառաբանումը եւ նրա նկատմամբ անթաքույց մեծարանքն ինքնին բարձրացնում են եւ Ոսկանի պատիվը: Նա՝ Ժէ. դ. բանաստեղծը, ստեղծագործում է նոր լեզվով, նոր ոճով: Արժեւորված է նաեւ Խորենացու սքանչելի երկերից մեկը՝ «Աշխարհացոյցը»:

Այնպիսի տպավորութիւն է, որ տպագրիչը նախապես մտադիր է եղել «Աշխարհացոյցը» տպել: Դա թերեւս հաստատվում է նրանով, որ այն բաղկացած է 88 էջերից, իսկ «Աղվեսագիրքը» սկսվում է դարձյալ 1-ին էջով (1-224): Հնարավոր է, որ համատեղ տպագրելու եւ մեկ հատորյակ կազմելու միտքը հղացել է ավելի ուշ: Թեմատիկ առումով էլ դրանք որեւէ կապ չունեն, բացի թերեւս նրանից, որ երկու ժողովածուներն էլ աշխարհական կյանքի մասին են:

«Մ. Խորենացու «Աշխարհացոյցը» ծաղկաքաղ է արված Պապուս Ալեքսանդրացու «Երկրագրությունից», սակայն մասնավորապես Հայաստանի, Վիրքի, Աղվանքի, Ասիական Սկյութիայի, Պարսկաստանի նկարագրութեան բաժնում նա հանդես է բերում մեծ ինքնուրույնութիւն», - գրում է Բ. Հարութիւնյանը²¹: Ուրեմն Խորենացին իրեն համեմատաբար ազատ

¹⁷ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 472:

¹⁸ «Մատենագիրք Հայոց», հ. Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2123: Պետք է ասել, որ որոշ գիտնականներ Աշխարհացոյցը համարել են Ան. Շիրակացու երկը, թեեւ նկարագրով ու աշխարհները վերաբերում են Արշակունյաց թագավորության տիրապետության շրջանին: Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1984, էջ 105-107:

¹⁹ «Գիրք Աշխարհաց եւ Առասպելաբանութեանց. որ է Աղուէսագիրք», ՅԱնսթէյտաւ, 1668, 312 էջ:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 2:

²¹ «Մատենագիրք Հայոց», հ. Բ., էջ 2123:

է զգացել մերձակա երկրների նկարագրության ժամանակ: Բայց երկու դեպքում էլ երկրի արժեքը չի ընկնում: 1668 թ. Ամստերդամի ոսկան-յան հրատարակությունը «Գիրք աշխարհաց» երկի առաջին տպագրությունն է մեզանում եւ օգտագործված է նրա համառոտ խմբագրությունը (կա նաեւ ընդարձակ խմբագրությունը)²²: Սեն-Մարտենը գտնում է, որ Մովսեսն օգտվել է Պտղոմեոսի աշխարհագրությունից, բայց՝ Պապուս Ալեքսանդրացու խմբագրությամբ: Այսպիսով, «...աշխարհական գրականության առաջին հիմքը Ոսկանի այս հրատարակությունն է», - գրում է Լեոն՝ մի կողմ թողնելով Հակոբ Մեղապարտի «Աղթարքը» եւ «Ուրբաթագիրքը»²³: Չի կարելի չխոսել գիտնականի մի հետաքրքիր գիտողության մասին. նա նշում է, որ հայի համար «...նորություն է նույն այդ հնացած աշխարհագրությունը»²⁴: Արդեն 1492 թ. հայտնաբերվել էր Ամերիկան, իսկ 1606 թվականին՝ Ավստրալիան: «Ապշեցնող հակասություն կար հայի իրական կյանքի ու գրականության միջեւ,- շարունակում է Լեոն: - Իրական կյանքում հայը անդադար չըջում էր, որի համար արգելք չէին ծովերն ու անապատները, որ չփվում էր բազմաթիվ ազգերի հետ եւ ուներ այնպիսի հարուստ աշխարհագրական տեղեկություններ, որոնք կարող էին գրգռել շատ ազգերի նախանձը: Բայց իր գործնական կյանքից դուրս, իր գրականության մեջ, դա մի զարմանալի անտեղյակ, միամիտ ազգ էր»²⁵: Իսկապես, հայ ուսյալ մարդիկ տպագրում են Աշխարհացույց, որը դեռեւս գիտելիք էր տալիս ընդամենը երեք աշխարհամասերի մասին: Մինչդեռ Երկրի վրա բազում հայտնագործությունների հետ մեկտեղ ավելացել էին նոր աշխարհամասերը, նոր ազգերը: Բայց գոնե պատմագիտական առումով մենք կարող ենք եւ պետք է Ոսկանի այս արարքը գնահատենք իբրեւ պատմամշակութային արժեքի պահպանությանը միտված քայլ: Մեզանում դեռ շատ ու շատ երկեր սպասում էին իրենց ուսումնասիրությանն ու տպագրությանը: Իսկ Ոսկանը ակամա կատարում էր դա: Նրա հրատարակությունը անչափ կարեւորելով՝ Ն. Մառը «Աշխարհացույցը» բաժանում է երկու մասի: Առաջին մասը անվանում է Աշխարհագրություն, իսկ երկրորդը՝ Ճանապարհացույց, որը Հայաստանի քաղաքների ուղղություններն ու հեռավորություններն էր ցույց տալիս:

²² Նույն տեղում:

²³ Լեո, նշվ. աշխ., հ. 5, էջ 233:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում:

Հայագետը, անցնելով գրքի երկրորդ մասին՝ «Աղվեսագրքի» թարգմանությունը հարցին, ապացուցում է, որ այն արաբերենից թարգմանությունն է, ընդակառակն՝ հանդիպում են հայերեն բառեր, հասկացություններ եւ դարձվածքներ, որոնք արաբերենի թարգմանիչը հաճախ ճիշտ չի հասկացել եւ սխալ թարգմանություններ է կատարել: Եւ դա ներկայացնում է իբրեւ եվրոպացի մի քանի գիտնականների կողմից առաջադրված կեղծ հիպոթեզ, որ բնավ վկայակոչված փաստերով չի հաստատվում²⁶: Գիտնականը ցույց է տալիս Գոշի եւ Այգեկցու առականների տարբերությունները եւս ու հաստատում, որ Այգեկցին որոշ իմաստով շարունակում է նրան, բայց եւ տարբերվում է նրանից: Այսինքն՝ առականագրությունը ժամանակի հայ կյանքում տարածված էր, բայց հեղինակներն իրականում անչիոթելի էին: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր ուրույն ոճն ունի, առականստեղծման իր եղանակը:

Հենց այս բնագրագիտական ուսումնասիրությամբ, կարելի է ասել, սկսվում է հայ գրատպության խնդրի քննարկման մի ուրիշ կարեւոր կողմը: Դա մեզանում առկա հեղինակային բնագրի տեքստի ձեռքբերման եւ տպագրական գործը կազմակերպելու խնդիրն է, որը մինչ այդ երբեւէ քննարկման հարց չի դարձել: Ցավալին այն է, սակայն, որ հարցն այսօր էլ դեռեւս փակված չէ: Այն խնդիրը, թե որտեղից է վերցված Այգեկցու «Աղվեսագրքի» բնագիրը, ինչ ձեռագրական ակունքներ կան, որքանով են դրանք ստույգ կամ աղճատված եւ հարակից բազմաթիվ այլ բանասիրական բնույթի կնճիռներ դեռեւս այսօր էլ կարոտ են պատասխանի: Օրինակ, Մաղ. արք. Օրմանյանը, որ անչափ բարձր է գնահատում Ոսկանի ծառայությունը եւ նվիրվածությունն իր ժողովրդին, խիստ քննադատում է նրան Աստվածաշնչի տեքստային աղճատումների, նրանում կառուցվածքային մասերի տեղաշարժերի համար: Այսպես. «Եւ անկէ (Պիրոմալիէ- Ս. Մ.) ուսաւ լատին լեզուն, երբ Լատինն ալ իրմէ հայերէն կը սորվէր. երկուքն ալ անկատար, որով անընտել եւ անսովոր ոճով եւ աղաւաղ եւ անպէտ շարադրութեամբ թարգմանութիւններու ձեռնարկեցին, մինչեւ իսկ նախնեաց գրուածներուն եւ Աստվածաշնչին թարգմանութեան ձեռք մտցնել յանդգնեցան»²⁷: Սա այն դեպքում, երբ տպագրական առումով, նոր գիտական գլխաբաժանումով դա բացառիկ օրինակ էր մեզանում:

²⁶ Н. Марр, Сборник притч Вардана, к. 1, С. Петербург, 1893, с. 98. նաև՝ И. Орбели, Избранные труды, т. 1, Москва, 1968, с. 222-224. Հ. Յակ. Տաշեան, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Վիեննա, 1900, էջ 10:

²⁷ Մ. արք. Օրմանեան, Ազգայատում, հ. Բ., Էջմիածին, 2001, էջ 2948:

Առ այսօր ուսումնասիրություններ են կատարվում Այգեկցու «Աղ-վեսագրքի» առնչությունների, ձեռագրական առանձնահատկությունների, տեքստի ամբողջականության եւ այլ հարցերի վերաբերյալ: Սկզբում արաբերենից դրա թարգմանված լինելու վարկածը բացառելը, այնուհետեւ կապը Փարիզի ազգային գրադարանի ձեռագրի հետ ցույց տալը, այնուհետեւ դրա, այն է՝ «Վարդանի առակների» ու «Աղվեսագրքի» կապը ապացուցելը վիթխարի ջանքեր են պահանջել ուսումնասիրողից: Գիտնականը ցույց է տալիս, որ դրանք միեւնույն հեղինակի նույն ժողովածուներն են՝ տարբեր վերնագրերով ու ծավալներով: Փաստորեն, ամենասկզբում ստեղծվել են երկու՝ ընդարձակ եւ համառոտ խմբագրություններ (ձեռագրական տարբերակներ)²⁸: Վկայաբերելով Ն. Մառի կարծիքը՝ Մ. Աբեղյանը հավելում է. «Ամենայն հավանականությամբ նա ինքը (Վարդան-Ս. Մ.) կազմած պիտի լինի իր առակների մի երկու փոքրիկ ժողովածու. գուցե եւ ուրիշները նրա ճառերից հանել են առակները եւ ի մի խմբել, որով առաջացել են Վարդանի առակները»²⁹: Ասվածից կարելի է ենթադրել, որ համառոտ տարբերակների ստեղծումը հեղինակային է, թեեւ չի բացառվում եւ մեկ այլ անձի կողմից ստեղծված լինելու գործոնը: Բայց, ինչպես նշում է գիտնականը, քանի որ ժողովածուների սկիզբը դրվել է Այգեկցու առակներով, ուստի «...ժողովածուները երեւան են գալիս Վարդանի անունով՝ ունենալով վերնագիրս «Գիրք առակաց՝ ասացեալ վարդապետին Վարդանայ ի պէտս հոգւոյ եւ մարմնոյ պիտանի»³⁰: Մի ուրիշ ձեռագրի մեջ էլ՝ «Արդ գրեցաւ Առակաց գիրքս»: Գիտնականը ճշմարտացիորեն ենթադրում է, որ «Գիրք առակաց»-ը եւ «Առակաց գիրք Վարդանայ»-ն նույն ժողովածուներն են, որոնց հեղինակը Վարդանն է: Իսկ «Վարդանի առակներն» ու «Աղվեսագիրքը» տարբեր կերպ են վերնագրված, բայց առակագրի միեւնույն ժողովածուն են, որոնք, ինչպես տեսնում ենք, ձեռագրական փոփոխությունների, այս դեպքում՝ աղավաղումների են ենթարկված:

Ոսկանի 1669 թ. «Գիրք Աշխարհաց...»-ի 1-ին հրատարակությունից մինչեւ Ժէ. դ. վերջը՝ 30 տարվա ընթացքում, գիրքը նույնությամբ տպագրվել է երեքից չորս անգամ «Գիրք Աշխարհաց եւ Առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք» վերնագրով³¹: Դա նշանակում է, որ մեծ

²⁸ H. Mapp, նշվ. աշխ., Կ. 1, Ը. 98:

²⁹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Կ. Դ., Երևան, 1970, էջ 197:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Մովսէս Խորենացի, Աշխարհացոյց - Աղուէսագիրք: Ամստերդամ, 1668, 312 (88+224) էջ. Տես նաեւ՝ Ն. Ոսկանյան, Բ. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

է եղել հետաքրքրութիւնը նրա հանդեպ ինչպես ԺԳ.-ԺԴ. դդ., այնպես էլ այս դարում: «Առակագիրքը «Աղուէսագիրք» անունով թարգմանվել է արաբերեն՝ արաբախոս քրիստոնյաների համար, ինչպես ավելի ուշ՝ նաեւ վրացերեն լեզվով», - գրում է Մ. Աբեղյանը³²: Ինչպես տեսնում ենք՝ Ն. Մառի եւ Մ. Աբեղյանի կարծիքները լրացնում են իրար, հաստատում Վարդանի ժողովածուի նախնական լինելը եւ տպագրիչի անսխալականութիւնը բնագրերի ընտրութեան ու լույսընծայման հարցում: Դա գրքի նկատմամբ եղած մեծ պահանջարկի արտահայտութիւնն էր: Իսկ ժողովածուի սկզբնամասում ներառված առակները՝ իր ստվերը ջրում տեսած շան, իբր փոքր մեղք գործած լվի եւ թագավորի որդու մասին, ինչպես եւ հատկապես կենդանիների մասին եղածները, մեծապես հիշեցնում են Արեւելքի քրիստոնյա եւ մուսուլման իմաստունների սրախոսութիւնները: Դրանցից մեկը ազգութեամբ ասորի Աբուլ-Ֆարաջն է (1226-1286): Նա տիրապետել է նաեւ հայերենին, ու նրա «Հետաքրքրաշարժ պատմութիւնների գիրք» ժողովածուում մեզ համար հետաքրքիր նորութիւններ կան: Փաստորեն նա Այգեկցու կրտսեր ժամանակակիցն է՝ ստեղծագործած ԺԳ. դարի Բ. կեսին, եւ օգտվել է Վարդանի առակների մի շարք սյուժեներից³³, որով կրկին հաստատվում է հայկական առակների ե՛ւ Արեւելքում մեծ տարածվածութիւնը, ե՛ւ նախնական լինելը: Չմոռանանք նաեւ, որ մշակութային փոխազդեցութիւնները եւ ներթափանցումները եղել են երկկողմանի՝ մենք ուրիշներից ենք ազդվել, ուրիշները՝ մեզնից, ու այսպես շարունակ:

Կա մի ուշագրավ հանգամանք եւս: Ոսկանյան տպարանում 1769 թ. տպագրվեցին Առ. Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ը³⁴ եւ 1775 թ.՝ տիրոջ անժամանակ մահից մի տարի անց՝ նաեւ առաջին աշխարհաբար հայերեն գրված գիրքը: Եթե Պատմութիւնը առաջին ժամանակակից կենդանի հեղինակի երկի հրատարակութիւնն էր, որի նախադեպը մեզանում չկար, ապա 2-րդը՝ թվաբանութեան դասագիրք՝ շարադրված ժամանակի խոսակցական հայերենով, ինչպես թարգմանիչն է գրում, «Արհեստ համարողութեան՝ թարգմանեալ ի պէտս Հայկազունեաց եւ մանաւանդ վաճառականաց»³⁵ երկն է: Համոզված ենք, որ Մարսել տեղափոխվելուց հետո Ոսկանն ինքը ծրագրել է այսպիսի գրականութեան տպագրութիւն-

³² Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ., էջ 198:

³³ Տե՛ս Աբուլ-Ֆարաջ, Հետաքրքրաշարժ պատմությունների գիրք, Երևան, 1981, էջ 127-134:

³⁴ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ամստերդամ, 1669, 650 էջ:

³⁵ «Արհեստ համարողութեան» (Աշխարհաբար), Մարսել, 1675, էջ 4:

նը, բայց գործերը վատթարացել են, եւ նա չի հասցրել շատ կարեւոր նախաձեռնություններ կյանքի կոչել: Պետք է փաստենք, սակայն, որ սույն հրատարակությունում աշխարհաբարի գործածություն իրական ժամանակի հարցը պետք քննվի ոչ թե ժԹ. դարի սահմաններում, այլ ավելի առաջ³⁶: Ոսկանի՝ յուրայինների կողմից քննադատության արժանանալու մասին արդեն խոսվել է: Բայց Ոսկանը նույնքան քննադատության է արժանացել Վատիկանի ցածրաստիճան ու բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից³⁷: Օտարություն մեջ նա ապամա շրջապատված էր ինչպես սիրելիներով, այնպես էլ անզիջում հակառակորդներով:

Իր կյանքի վերջին տասնամյակը տարագրություն մեջ նրան պարգևում է եւ՝ երջանկության բազում պահեր, եւ՝ տրտմության ծանր վայրկյաններ: Նրան մեծ անհանգստություն էին պատճառում հարատեւ նյութական դժվարությունները եւ կուտակված պարտքերը: Այս ծանր կացությունը դրդել էր պատճառաբանված ու չպատճառաբանված զիջումների, որոնց մասին թերեւս իրենից բացի ոչ ոք չգիտեր: Անվստահելի յուրայինների համար, անհանդուրժելի կաթոլիկ աշխարհի համար. դա իսկապես ծանր էր, ուղեկցվում էր աջից ու ձախից հասցվող հարվածներով: Ուշագրավ տեղեկություններ կան այն մասին, որ նա տպագրված գրքերի ձեռագիր օրինակներն ուղարկել է Հռոմի եկեղեցական ժողովներին ու գրաքննիչներին, որպեսզի իրեն չմեղադրեն հերետիկոսական գրականություն տպելու մեջ: Իհարկե, նա իրեն այդ «մեղքից» այդպես էլ ազատել չի կարողացել: Հայկական տպագրության առաջընթացի դժվարին ուղիներում նյութական ու հոգեկեղեք տառապանքները հանգեցրել են նրան, որ 1671 թ. Հռոմում նա օգնություն է խնդրել «Ժողովից եւ թույլտվություն՝ գոնե իր տպագրած գրքերը լիովին իրեն վերադարձնելու մասին. Ոսկանին նյութապես օգնել չէր կարող նաեւ Հ. Զուղայեցին, թեեւ խոստացել էր...ընդ որում՝ բացառված չէ, որ կաթոլիկոսի խորհրդով է Ոսկանը որոշում ընդունել տպարանը կաթոլիկական աշխարհ տեղափոխելու»³⁸, - գրում է Ռ. Իշխանյանը: Այս եւ շատ այլ հարցեր, թեեւ բացահայտում են նշանավոր հայի անցած ուղու դժվարությունները, սակայն երբեք չեն կարող խաթարել նրա պայծառ հիշատակը: Ոսկան Երեւանցին հայ տպագրական արվեստի բնագավառում մնում է իբրեւ բացառիկ մեծություն:

³⁶ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 405-406:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 477:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 478:

РЕЗЮМЕ

Воскан Ереванци (1614-1674) имел сан архиепископа, отличился церковно-годными делами и, будучи священником Уши, проявил себя в качестве реставратора и созидателя. 1664-1674 годы стали годами беспрецедентного подъема его деятельности на чужбине. Как и его предшественники печатники, он предпринял издание Библии, завершившееся удачей. Воскан Ереванци напечатал также Сахмосаран (Псалтырь), Шаракноц (Сборник духовных гимнов) и другие ценные книги. Вскоре он заметил, что на родине есть большая потребность в мирской литературе и в учебниках. Предпринятые им усилия в этом направлении увенчались новыми научными и культурными обретениями. В 1669 году он печатает учебник Грамматики, Ашхарацуйц (Географию) Мовсеса Хоренаци и сборник басен Вардана Айгекци, одновременно “Книгу историй” Аракела Даврижеци, ставшую первой армянской печатной книгой, увидевшей свет при жизни автора.

SUMMARY

Before his publishing activity Voskan of Yerevan (1614-1674) became an archbishop, was noticed as an active devotee to church matters and as a talented restaurateur. The period from 1664 to 1674 is marked by an unprecedented upward in his activities abroad. Like previous publishers, he undertook the publication of the Bible, Psalter, Hymn Book, and other ecclesiastical books. He soon noticed that there was a great need of secular literature and textbooks too. His efforts achieved new scientific and cultural level. In 1669 he published a Grammar textbook, together with the “World Map” of Movses of Khoren and fables of Vardan of Aygek. At the same time he published the “Book of History” by Arakel of Tabriz, which was a unique collection to come out during his life.

Ս. ԾՆՈՒՆԴ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

**«Ահա կոյս յղացի եւ ծնցի որդի, եւ կոչեսցեն զանուն Նորա
Էմմանուէլ, որ թարգմանի՝ ընդ մեզ Աստուած» (Մատթ. Ա. 23),
«Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 433**

ՄԻՄԵՆՆ ԾԵՐՈՒՆԻ Ի ԳԻՐԿՍ ԱՌԵԱԼ ՄԱՆՈՒԿ ՅԻՍՈՒՍ

**«Արդ արձակես զծառայս քո Տէր ըստ բանի քում ի խաղաղութիւն, զի տեսին
աչք իմ զփրկութիւն քո՝ զոր պատրաստեցեր առաջի ամենայն ժողովրդոց»
(Դուկ. Բ. 29-30), «Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 503**

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

պապրմանական գիրք. դոկտոր, ՄՄ

**ՄԵՍՐՈՊ ՏԷՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԳԻՐԲԸ ԵՒ ՆՐԱ ՄԷՋ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԱԾ-ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ**

Եսրոպ Մագիստրոս արք. Տէր-Մովսիսեանի այս գիրքը՝ Հայերէն Աստուածաշնչի ձեռագրական աւանդութի առաջին լուրջ գիտական հետազոտութիւնն է, որ արուած է ԺԹ. դարավերջի գրութեամբ հեղինակին յայտնի նիւթի հիման վրայ, նաեւ իր հրապարակման ժամանակի Հայագիտութեան եւ Հայ աստուածաշնչագիտութեան կարեւոր առաջընթաց քայլերից կամ ձեռքբերումներից մէկն է, ըստ այդմ՝ գնահատուել ու գործածուել է թէ՛ հեղինակի ժամանակակիցները¹ եւ թէ՛ աւելի նոր աշխատութիւնների մէջ: Աւելին, հեղինակը ձեռագրերի արտաքին տուեալներով (տփի կազմութիւն՝ պարունակած նիւթերի միատեղ հանդէս գալը եւ որոշակի կարգով միմեանց հերթագայելը, բնագրական խնդիրներին վերաբերող յիշատակագրութիւններ, մատենագիտական ցուցում-մատնանշումներ եւ նմանիք) Աստուածաշնչի Հայերէն ձեռագրերը զատորոշել է չորս խմբի. ձեռագրական Համեմատութիւնների բաւական հարուստ նիւթի արդիւնք-ընթերցումների

¹ Տե՛ս Մ. Թեր-Մовсесянъ, Исторія перевода Библии на армянскій языкъ, С. Петербургъ, Пушкинская скоропечатная, Летушковъ пер., N 4, 1902, IX, 287 էջ. վերնագրի վերի հայերէն ձեւը հեղինակինն է եւ առկայ է բուն գրքի երկրորդ տիտղոսաթերթի վրայ, այլեւ՝ իր «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» անտիպ գործի մէջ այս գիրքը բազմիցս յիշատակուած է յօդուածիս վերնագրում եղած ձեռով կամ նրա բառերի սկզբնատառերի համադրումով՝ «ՊՄԳԹ», որ մենք եւս գործածում ենք այստեղ:

² Տե՛ս Ն. Մառի գրախօսութիւնը՝ «Критики и мелкие статьи: Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», вып. V, С. Петербург, 1903, էջ 29-53: Չորս այլ գրախօսութեան թուարկում տե՛ս Գ. Տէր-Վարդանեան, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Կենսագործունէութիւնը, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, Երևան, 1999, էջ 152:

խմբաւորումներով վերջերս հաստատուել է այդ դասակարգման հիմնաւորածութիւնն ու ճշգրտութիւնը³:

Գրքի տարողութեան եւ գիտական արժէքի մասին լաւագոյնս վկայում է նրա գլխացանկը (էջ Է.-Թ.), որ, մեր ներկայ խնդրի համեմատ, նաեւ՝ հետագայ շարադրանքում մէջընդմէջ անհարկի բացատրութիւններից խուսափելու համար, տեղին ենք համարում հայերէնով, գրքի էջահամարներով հանդերձ, ամբողջութեամբ բերել այստեղ.

* * *

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ - էջ Գ.-Զ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ - էջ Է.-Թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ. ա. Թարգմանութեան պատմութեան համառօտ ակնարկ. Աղբիւրները - 1-5. Այբուբենի գիւտը եւ Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը - 5-14. Ենթադրութիւն աւելի հին թարգմանութեան մասին - 14-27.

բ. ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ ԵՒ ՆՐԱ ՄԱՍԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. Ազարիա կաթողիկոսի փորձերը - 28, 29. Ոսկան Երեւանցու, Մխիթարի, Պետրոս Լատինացու հրատարակութիւնները - 29-34. Զօհրապի, վենետիկեան, Աստուածաշնչական ընկերութեան Սանկտ Պետերբուրգի եւ Կոստանդնուպոլսի հրատարակութիւնները - 34-40. Հին եւ Նոր կտակարանների մասերի հրատարակութիւններ - 40-51.

գ. ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Հայ մասնագէտների՝ Զարպհանալեանի, Հ. Սուքրիի, Ն. Բիւզանդացու եւ ուրիշների երկերը - 52-60. Եւրոպացի մասնագէտներ Lourdetի, de Wetteի, Hyvernati, Conybeareի, Robinsonի, Zahnի, Ermoniի, Vetterի եւ ուրիշների գործերը - 60-75.

1. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ. Հայերէն ձեռագրեր ունեցող մատենադարանների մասին - 76-81. Նկարագրութիւն ամբողջական Աստուածաշնչի 79 [=77] ձեռագիր օրինակութիւնների - 81-151.

2. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ ՄԱՍՆԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐ ԵՒ ԱԿՏԱՐԱՆՆԵՐ. ա. Մասունք Հին եւ Նոր կտակարանների՝ 18 ձեռագիր - 152-154, բ. Հին

³ Հմմտ. Հ. Մ. Ամալեան, Ձեռագրերի դասակարգման փորձ ըստ Մակաբայեցոց գրքերի, ՊԲՀ, ՀՊ 4, 1979, էջ 59-71: Աստուածաշնչի առանձին գրքերի համեմատական հրատարակութիւնների մէջ եւս հաստատուել է նոյն չորս խմբի առկայութիւնը:

կտակարանի որոշակի գրքեր ունեցող ձեռագրեր՝ 21 միաւոր - 155-158. գ. Աւետարանի ձեռագրեր՝ 38 [=36] միաւոր - 156-167. դ. Նոր կտակարանի գրքեր ունեցող ձեռագրեր՝ 20 միաւոր - 167-169. ե. Նոր ձեռագրեր՝ 4 միաւոր - 169, 170. զ. Աստուածաշնչի գրքերը Ժողովածուների մէջ [20 միաւոր] - 170, 171.

3. ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. նրանց տեղաբաշխումն ըստ ժամանակի, գրչութեան տեսակի եւ վայրի - 171-180. Նրանց դասակարգումն ըստ հինգ խմբի - 180-185.

4. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՁԻ ՈՐ ԳՐՔԵՐՆ ԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԵԼ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՄ. Եկեղեցական Տօնացոյցների եւ Յայսմաւուրքների մասին - 185-189. Հինգերորդ դարի հեղինակների՝ աստուածաշնչական գրքերի վկայակոչումները - 189-192. Գրքեր, որոնց վկայակոչումներ չկան - 192, 193. Առ Կորնթացիս Բ. թուղթը - 193-195. Յայտնութեան թարգմանութեան հարցը - 195-198.

5. ՏԱՐԲԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՐՔԵՐ ԵՒ ԱՆԿԱՆՈՒՆԵՐ.

Ա. Ընդհանուր - 199, 200. ա. Աւետարան ըստ Մարկոսի՝ ԺԶ. տունք 9-20 - 200-203. բ. Աւետարան ըստ Ղուկայ՝ ԻԲ. տունք 43-44, 51-203, 204. Ղուկասու Աւետարանի վերջի աւելորդ տները - 204, 205. Յովհաննու Ե. 4 տունք - 205. Իրք կնոջն շնացելոյ հատուածը - 206-210.

Բ. ա. Երկրորդ տարբերակներ՝ ա. Մնացորդաց գրքերի - 210, բ. Սողոմոնի իմաստութեան գրքի - 210, 211, գ. Եզրի Գ. եւ Դ. գրքերի - 211-213.

Գ. Անկանոններ. Հանգիստ Յովհաննու - 213. ա-գ. Մահք երկոտասան աւագ մարգարէից, Հատուած Մնացորդաց, Ենովքի անկանոն - 214. դ. Կտակք երկոտասան մարգարէից - 214, 215, ե. Պատմութիւն Յովսէփայ եւ Ասանեթայ - 215, 216. զ. Աղօթք Մանասէի արքայի - 216. է. Դանիէլի եօթերորդ տեսիլը - 216, 217. ը. Մահք մարգարէից - 217.

Դ. ա. Պատմութիւն Յովսէփայ եօթն վահանգի. բ. Գալուստն Յակոբու ի Գեսեմ, գ. Անուանք դատաւորաց Իսրայելացւոց, դ. Խօսք Սիրաքայ՝ որդւոյ Սիմէոնի, ե. Քանիցս խօսեցաւ Տէր ընդ մարդկան - 217-218. Կիլիկեան Վուլգատայի հարցը - 218-223.

6. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՁԻ ԿԱՆՈՆԸ. ընդհանուր - 224.

ա. Կորինի կանոնը - 225.

բ. Գրիգոր Եպիսկոպոսի կանոնը - 225, 238.

Առաքելական թղթերի նախադրութիւնների հայերէն բնագիրը - 233-237.

գ. Մխիթար Այրիվանեցին. նրա աշխատութիւնները. ընդհանուր - 238-240. Եբրայական անկանոնների ցանկը - 241. Կղեմէսի, Եւագրի, Կիւրեղի ցանկերը - 242-251.

դ. Սամուէլ Անեցու՝ Անկանոնների ցանկը - 251, 252.

ե. Եկեղեցական կարգաց կանոնը եւ ձեռագրերը. ա. 435 եպիսկոպոսների ժողովի կանոնը - 252, 255, բ. Անտիոքի Բ. ժողովի կանոնը - 255, 256, գ. Կանոն հետեւողաց առաքելոց - 256, 257, դ. Պարտաւի ժողովի կանոնը - 257-259. ե. Օ² ձեռագրի ցանկը - 259. զ. Վասն համարոյ Հին եւ Նոր կտակարանաց - 259-260. է. Գրիգոր Տաթեւացու ցանկը - 260-263, ը. Յանկ-ծագումնաբանական ծառ - 263-264. թ. Առաքել եպիսկոպոս Սիւնեցու չափածոյ ցանկը եւ նրա բնագիրը - 264-266.

7. Բնագրի բաժանումները, նախադրութիւններ եւ գլխացանկեր.

Ա. ա. Համաձայնութեան կանոններ - 266, 267. բ. Համաձայնութիւն - 267. գ. Եւթաղ - 267, 268.

Բ. ա. Նախադրութիւններ եւ գլխացանկեր - 268-270. Նրանց հեղինակը Գէորգ Սկեւռացին է - 270-273. բ. Հերոնիմոսի Նախադրութիւնը - 273, 274. գ-ե. Նախադրութիւններ՝ Աթանասի, Եպիփանի, Դաւիթ Փիլիսոփայի (Սաղմոսաց), Յուլիանոս Աղեքսանդրացու եւ Սամուէլ վանականի (Յոբի), Լամբրոնացու, Մխիթար Գօշի, Վարդանի, Եսայու (մարգարէից), Եփրեմ Ասորու (Կորնթացւոց Գ.) - 275, 276. զ. Գէորգ Սկեւռացու չափածոները - 276. է. Ներսէս Շնորհալու եւ Ներսէս Լամբրոնացու չափածոները - 277.

Գ. Աստուածաշնչի բառացանկեր. ա. Վանականի, բ. Դաւթի եւ Ղազար Բաբերդացու - 277, 278.

Դ. Տնատում եւ այլ բաժանումներ՝ ա. Նոր Կտակարանի, բ. Հին Կտակարանի - 278-281.

ԼՐԱՅՈՒՄ - 282, 283.

Յանկ յատուկ անունների - 284-287:

* * *

Հայերէն Աստուածաշնչին վերաբերող գիտութիւնը կամ հայկական աստուածաշնչագիտութիւնը մշտապէս եղել է թէ՛ հայագիտութեան եւ թէ՛ ընդհանուր աստուածաշնչագիտութեան մասը, այսինքն՝ համաշխար-

Հային գիտութեան հետաքրքրութեան նիւթ կամ առարկայ: Սակայն մեր խնդրոյ առարկայ գիրքը միշտ անմատչելի է մնացել ուսներէն չիմացող Հայ եւ այլազգի Հայագէտներին ու աստուածաշնչագէտներին: Միայն մի օրինակ. վերջին շրջանում հրատարակուած եւ իբր Հայ աստուածաշնչագիտութեան պատմութիւն լինելու յաւակնող (իրականում՝ սոսկ այդ նիւթի ակնարկ) մի շարադրանքում, անհարկի կրկնելով հանդերձ Աստուածաշնչի Հայկական կանոնի վերաբերմամբ Մագիստրոսի հետազօտութեան մէջ եղածը, կանոնին վերաբերող աղբիւրների քաղումների վերջում նրա աշխատութիւնը վկայակոչուել է հետեւեալ տեսքով. «Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, Պատմութիւն Ս. Գրոց Հայկական Թարգմանութեան (Ռուսերէն), Մոսկուա, 1902, էջ 259-260»⁴: Մի յղման մէջ երեք սխալի (հեղինակի անունը պէտք է լինէր Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան, հրատարակութեան տեղը՝ Ս. Պետերբուրգ, էջահամարները՝ 259-262) առկայութիւնը վկայում է, որ սրանք սոսկ վրիպակներ չեն, այլ Մագիստրոսի վաստակն անտեսուած է կարգացած կամ հասկացած չլինելու պատճառով:

Քանի որ Հայագիտութեան հիմնական լեզուն Հայերէնն է, եւ Հայերէն Աստուածաշնչի որեւէ հարց քննող ու որեւէ ազգի պատկանող մասնագէտն անպայման պէտք է հին կամ նոր Հայերէն իմանայ, ուստի, ներկայացուածի բնոյթի գիտական զանցառութիւն-թիւրիմացութիւնները կանխելու լաւագոյն եղանակը Մեսրոպ Մագիստրոսի այս գործը Հայերէնով հրատարակելն է: Այս ուղղութեամբ զգալի աշխատանք արդէն արուած է. գրքի Թարգմանութիւնն աւարտուած է, սկսել ենք խմբագրումն ու անհրաժեշտ պարզաբանում-ծանօթագրութիւնների շարադրումը⁵:

Մագիստրոսի ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է իր հանրայայտ «Ընդհանուր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց» մեծածաւալ անտիպ գործի⁶ «Աստուածաշունչ մատեան» մասում նկարագրուած ձեռագրերի տուեալների վրայ⁷. հիմնականը էջմիածնի հաւաքածուների ձեռագրերի

⁴ Տե՛ս «Յուցակ Աստուածաշունչ մատեանի հայերէն ձեռագիրներուն», [կազմ.՝ Օսնիկ Եգանեան], Ե. արք. Աճէմեան, Լիզպոն, 1992, էջ ԳԸ., ծ. 259. նոյնը կրկնուած նաեւ՝ Ե. արք. Աճէմեան, Հայերէն Աստուածաշունչը (հայագիտական ուսումնասիրութիւններ), Երեւան, 2006, էջ 186:

⁵ Գրքում չարծարծուած կամ հեղինակի ժամանակ դեռեւս անյայտ մնացած ամբողջական Աստուածաշունչ եւ նրա առանձին գրքեր պարունակող ձեռագրերի ցանկ կամ ցուցակ կազմելը գիտական այլ՝ կարեւոր խնդիր է, որի մասին՝ մէկ այլ առիթով:

⁶ Տե՛ս Գ. Տէր-Վարդանեան, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Կենսագործունէութիւնը, 180 էջ:

⁷ Ենթադրելի է, որ Ի. դարի սկզբին այս թղթապանակում կամ ընդհանրապէս իր ցուցակում ունէր միայն գրքում արծարծուած ձեռագրերի նկարագրութիւնները, սակայն մինչեւ

նրևթն է, օժանդակը՝ մեծ մասամբ գիտական գրականութեան միջոցով, երբեմն նաեւ անհատների հաղորդած տեղեկութիւններով յայտնի՝ այլ հաւաքածոների ձեռագրերինը: Գրքի հրատարակումից յետոյ եղել են ձեռագրերի զգալի տեղաշարժեր, աւելին՝ ինքն իսկ Մեսրոպ Մագիստրոսը 1913 թ. փետրուարին միաւորել է իր գործի կարեւորագոյն հիմքը՝ Էջմիածնի ձեռագրական բոլոր հաւաքածոները⁸, սրանով իսկ սկզբնաւորելով ներկայիս Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հիմնական հաւաքածուի միասնական համարակալումը: Այս պատճառով նրա աշխատութեան գործածումն այսօր դժուարացել է, քանի որ օգտագործած եւ յիշատակած ձեռագրերի իր նշանակած համարներն այսօր մեծ մասամբ չեն գործում: Ուստի, ներկայ յօդուածով անում ենք գրքի հայերէնացման առաջին քայլը. նոյն գրքի բաժինների կարգով, աղիւսակների ձեւով պարզում ենք նրա օգտագործած եւ յիշատակած բոլոր ձեռագրերի ներկայ տեղերը եւ գոյքահամարները⁹: Բոլոր աղիւսակների առաջին սիւնակի բնորոշումն է «Հ^րը/կ»։ սրանց մէջ գրքում նկարագրուած եւ յիշատակուած ձեռագրերը նշանակուած են 1-196 կարգային համարներով¹⁰: Այս յօդուածով, բնականաբար, հեշտացնում ենք նաեւ գրքի ռուսերէն տարբերակի օգտագործումը. ընթերցողը դիւրութեամբ գտնելու է գրքում նկարագրուած ձեռագրերի ներկայ տեղերն ու համարները: Յընթացս մեր շարադրանքի, անհրաժեշտ պարզաբանումներից բացի, տողատակում գրքից թարգմանաբար արել ենք չակերտուած եւ «ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի» բնորոշումով քաղուածքներ:

Կեանքի վերջ շարունակուած նրա աշխատանքի շնորհիւ մեզ հասած տարբերակում կայ 430 ձեռագրի եւ 68 պատուիկ-պահպանակի նկարագրութիւն. տե՛ս անդ, էջ 111:

⁸ Տե՛ս Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները. «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցեան Մատենադարանի», հ. Ա., կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Ա. Ջէյթունեան, Փ. Անթաբեան, ներած.՝ Օ. Եգանեանի, խմբ.՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1965, էջ 84 (այս եւ նոյնի՝ հ. Բ., Երեւան, 1970. այսուհետեւ՝ ՅՁՄՄ, Ա. եւ Բ.):

⁹ Անշուշտ, այս առումով շատ օգտակար են Օ. Եգանեանի կազմած՝ Էջմիածնական հաւաքածուների ձեռագրերի հին եւ նոր համարների զուգադիր աղիւսակները (տե՛ս ՅՁՄՄ, հ. Բ., սիւն 1485-1532), բայց Մագիստրոսի գրքում գործածուած ձեռագրերի պատկերը պարզելու համար սրանք բաւարար չեն:

¹⁰ Առաջին աղիւսակի համարները (1-79 ձեւով), Հ^ր № նշանի զուգորդումով, կան նաեւ գրքի շարադրանքում, միւսների 78-196 համարները մերն են: Հեղինակը տարբեր՝ հակասական տեղեկութիւններով աղբիւրներ օգտագործած լինելու պատճառով չորս ձեռագիր նկարագրել է երկուական անգամ. սրանց թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ յիշատակումներն ստացել են նոյնական՝ համապատասխանաբար՝ 19, 77, 119, 126 համարները. ապա՝ տարբեր գրքեր ներկայացնելու պատճառով եօթ ձեռագիր յիշատակել է երկուական, մէկն էլ՝ երեք անգամ, ուստի 177, 179, 180, 181, 183, 184, 191 համարները շարքում գրել ենք երկուական, իսկ 178 համարը երեք անգամ:

* * *

Առաջին հերթին նշենք, որ հրատարակչի անունով յայտնի՝ այսպէս կոչուած «Կարենեան» ցուցակը¹¹, նրա կազմող-հեղինակ Դանիէլ վարդապետ Շահնազարեանի անունով, Մագիստրոսն իր ամբողջ գործի մէջ հետեւողաբար եւ իրաւացիօրէն կոչել է «Դանիէլի ցուցակ», որ մեր շարադրանքում նոյնութեամբ պահել ենք: Մի փոքր ծաւալուն քաղուածքով (բերելով նաեւ հեղինակի ծանօթագրութիւնները) տեսնենք, թէ Մ. Տէր-Մովսիսեանն ինչպէս է ներկայացրել «Դանիէլի» ցուցակում առկայ՝ իր խնդրին վերաբերող նիւթը. «Ըստ ձեռագրացուցակի՝ 2383 (իմա՝ Դանիէլի 2343) միաւորներից Ասորուծաշնչի ամբողջական ձեռագրերը¹² են Հ^{մբ} 153-185 (Դանիէլ 147-178), Աստուածաշնչի թերի ձեռագրեր՝ Հ^{մբ} 186-228 (Դանիէլ՝ 179-221). Աւետարանի ձեռագրեր՝ Հ^{մբ} 229-371 (Դանիէլ՝ 222-363): Այս համարներից դուրս Աստուածաշնչի մասեր հանդիպում են՝ Հ^{մբ} 18, 21, 42, 420, 571, 602, 613, 615, 632, 729, 796, 944, 1187, 1228, 1345, 1348, 1359, 1430, 1472, 1684, 1708, 1767 (ես բերում եմ նոր՝ իրական համարները, եւ ո՛չ Դանիէլինը), բոլորը միասին՝ 241 ձեռագիր: Ձեռագրերի նոր հաւաքածուից Սուրբ Գրքի մասերին վերաբերում են. Աստուածաշնչի ամբողջական ձեռագրեր՝ Հ^{մբ} 16, 17, 18, 357, 358, 359. Ասորուծաշնչի մասնական ձեռագրեր՝ Հ^{մբ} 35, 130, 144, 342, 533, 712, 806, 944, 1020, 1056. Աւետարանի ձեռագրեր՝ Հ^{մբ} 21-34, 362-385, 585-790, 802, 812, 816, 837, 852, 893-910, 923, 925-935, 963, 968, 973, 1000, 1006, 1007, 1019, 1024, 1028, 1046, 1057. Ընդամենը՝ 108, իսկ առաջինների հետ միասին՝ 349 միաւոր¹³: Նոր հաւաքածուի համարներն առաջինից

¹¹ «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի. Տպագրեալ հրամանաւ տեառն Մատթէոսի ընդհանրական հայրապետին ամենայն Հայոց, ծախսօք ի Կարնոյ գաղթական Յակոբայ վարժապետի Կարենեանց, յօգուտ դպրոցի Ժառանգատրաց Սրբոյ Էջմիածնի», Թիֆլիս, 1863, Ը., 230 էջ:

¹² «Դանիէլն առաջինները կոչում է «լրի», երկրորդները՝ «թերի». ամբողջականների մէջ թերիները շատ են, օրինակ՝ Հ^{մբ} 154, 158, 160, 162, 163, 185, բայց սրանք անլի շուտ վնասուած են, նրանց մասերը կորսուած են, որովհետեւ Դանիէլը թերի է համարում այնպիսի ձեռագրերը, որոնց մէջ իր իսկ՝ գրչի ցանկութեամբ գրուած են միայն որոշակի գրքեր, օրինակ՝ Գործք եւ Թուղթք առաքելոց կամ Մարգարէութիւն Եսայեայ եւ Թուղթք Պողոսի եւ այլ գրքեր՝ գրչի ընտրութեամբ» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի):

¹³ «Այս 349 միաւորների թուի մէջ չեն մտնում Հ. Խաչիկ վարդապետի հաւաքածուի՝ Հին եւ Նոր կտակարանների ձեռագրերը» (ծնթ.՝ Մ. Տ-Մ.-ի): Նկատի ունի Խաչիկ վրդ. Դադեանին, որի հաւաքածուների մասին մանրամասն տես Օ. Եզանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, ՅԶՄՄ, Ա., էջ 74-78, 87, 111-114:

զատելն ընդունուած է՝ վերջինիս ամէն համարի կցելով Գ տառը՝ Գէորգ կաթողիկոսի անուան սկզբնատառը, որը դրել է նոր հաւաքածուի հիմքը: 349 թիւը ցոյց է տալիս, թէ որքան մեծ է Աստուածաշնչի պահպանուած ձեռագրերի քանակը, բայց պէտք է իմանալ, որ նրանց մէջ ամենամեծ քանակը կազմում են Աւետարանները: Աստուածաշնչի ամբողջական ձեռագրերը 42ն են՝ նրանց մէջ հաշուելով որոշ պակասաւոր օրինակներ, թերիները՝ 74, Աւետարանները՝ 233¹⁴: Այս ձեռագրերով ամենեւին չի սպառուում Աստուածաշնչի բնագրի ամբողջ նիւթը: Մինչեւ այժմ գտնուած չէ հայկական Աստուածաշնչի՝ երկաթագիր գրչութեամբ գրուած որեւէ օրինակ, բայց այդպիսի բնագիր, թէկուզ եւ հատուածներով, կայ Ժ.-ԺԲ. դարերի Ճաշոցներում, ապա Սաղմոսարանները՝ Ժամագրքերի մէջ. աւետարանական ընթերցուածները Մաշտոցների մէջ, անկասկած, հարուստ քննական նիւթ են պարունակում բնագրի համար՝ չխօսելով արդէն ամենահին ձեռագրից աւելի հին ժամանակների հեղինակների բազմաթիւ քաղումների մասին: Ձեռագրերը եւ դասաւորում եմ ժամանակագրական կարգով՝ ուշադրութիւն չդարձնելով նրանց գտնուելու վայրի վրայ: Իմ ցանկի օգտագործման յարմարութեան համար, բացի ժամանակագրական կարգով համարակալումից, փակագծերում տալիս եմ գրադարանի ներկայ համարը եւ ամէն ձեռագրի անուանումը՝ լատինական տառերով, դրա համար օգտագործելով գրչի, տիրոջ կամ գտնուելու վայրի անուան սկզբնատառը՝ ըստ նրանց նշանակութեան»¹⁵:

Թուացեալ որոշ շեղումով՝ Աւետարանի ձեռագրերի խնդրի առիթով անհրաժեշտ ենք համարում ասել հետեւեալը. փորձով համոզուել ենք, որ Աստուածաշնչի կամ նրա գրքերի ու գրքախմբերի ձեռագիր օրինակների քննութեան ընթացքում Աւետարանի եւ Սաղմոսարանի առանձին գրքի տեսքով գրուած ձեռագրերի հարցերը պէտք է դիտարկել-քննել առանձին, որովհետեւ ամենօրեայ ծէսի մէջ գործածուելու հարկը երկու դէպ-

¹⁴ «Եւ հաղորդեցի Էջմիածնի մատենադարանի մասին մանրամասներ, որովհետեւ, ինչպէս ասում եւ, բոլոր գրքերի համար հրատարակուած ցուցակ չկայ. եւ որովհետեւ իմ աշխատանքի հիմքերը կազմում են նրա ձեռագրերը, այլ գրադարանների մասին համառոտ տեղեկութիւններ բերում եմ, երբ առիթ է լինում յիշատակել այդ գրադարանների օրինակները» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի):

¹⁵ ՊՍԳԹ, էջ 80-81: Պայմանանիշերը (տե՛ս ստորեւ՝ առաջին աղիւսակի երրորդ սիւնակը) սահմանել է այնպէս, որ հնարաւոր լինի նրանցով հեշտ գուշակել եւ մտապահել ձեռագրերն ու նրանց պահպանման տեղերը. Ե՝ նշանակում է «Երուսաղէմ» (ձեռագրի պահպանման տեղը), Մօ՝ «Մօրու» անապատ (գրչութեան վայրը), Օ՝ «Յովհաննէս Արքաեղբայր» (ստացողի անունը), Ան՝ Անաւարգա (կրկին՝ գրչութեան վայրը), ՄՆ՝ Մովսէս, Ներսէս (գրիչների անունները), Քո՝ Կոստանդնուպոլիս, ԼԲ՝ Ղազար Բաբերդացի եւ այլն:

քում էլ առաջացրել է ձեռագրերի այնպիսի մեծ քանակ, որ շատ բարդ եւ տարողունակ խնդիրներն ինչ-որ չափով կարող են յատակուել միայն այդ ձեռագրախմբերի առանձին քննութեամբ: Ասենք՝ ամբողջ աշխարհում պահպանուած Հայերէն մօտ 31.000 ձեռագրերի շարքում Աւետարանների քանակը երեւի գերազանցում է 5.000 թիւը, որ առանձին քննելու համար իսկ մի մարդու եւ մի կեանքի գործ չէ: Ուրեմն, այս երկուսի՝ Աւետարանի եւ Սաղմոսարանի վերաբերմամբ, առանձին ուսումնասիրելու հարկից բացի, հաւանաբար պէտք է անհրաժեշտ-պարտադիր լինի տարբերակուած վերաբերմունք ունենալը. մասնաւորապէս առկայ նիւթին որոշ չափով ծանօթ լինելով՝ կարծում ենք, որ Աւետարանի բնագրական խնդիրների համար կարելի է լիովին բաւարար համարել Թ.-ԺԲ. դարերի ձեռագրերի վրայ հիմնուելը, իսկ հետագայ դարերին վերաբերողներից ընտրել միայն հին կամ համբաւաւոր (աւանդոյթով Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթեւի կամ այլոց ինքնագրերից ընդօրինակուած) գաղափար օրինակներ ունեցած ձեռագրերը:

Դառնանք մեր բուն խնդրին. այսպիսով՝ աղիւսակներով, ըստ գրքի բաժինների՝ պատկերում ենք Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի օգտագործած եւ յիշատակած ձեռագրերի ներկայ հաւաքածուները եւ համարները. վերջիններիս կողքին գրում ենք հետեւեալ ցուցիչ-համառօտումները՝

Ե - Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց մատենադարան.

Մ - Մաշտոցեան Մատենադարան (Երեւան).

Վ - Մխիթարեանց Վեներտիկի մատենադարան.

Վն - Մխիթարեանց Վիեննայի մատենադարան.

Վն. կյսրկն. - Վիեննայի կայսերական մատենադարան¹⁶:

¹⁶ Հայերէն ձեռագրերի հանրայայտ այս հաւաքածուների ձեռագրացուցակների համապատասխան հատորների եւ էջահամարների յիշատակումներով մեր շարադրանքը չենք ծանրաբեռնում, որովհետեւ առաւել քան համոզուած ենք, որ տեղեակ ընթերցողը մեր աղիւսակներում տեսած, օրինակ՝ «Ե 326» ձեռագրի նկարագրութիւնը, պէտք է փնտրի եւ հեշտութեամբ գտնի Նորայր արք. Պողարեանի կազմած՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի 11 հատորանոց ձեռագրացուցակում: Երբեմն, անհրաժեշտ պարզաբանումների թելադրանքով, յիշատակել ենք միայն ո՛չ շատ յայտնի հաւաքածուների ցուցակներ, առանձին դէպքերում մատնանշել ենք մեր խնդրոյ առարկայ ձեռագրերի յիշատակարանների՝ առկայ տասնհատորեակի մէջ տպագրուած լինելը:

1. «ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ 79 (=77)¹⁷
ՁԵՌԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ» (էջ 81-151)¹⁸

Հ ^ա Բ/Կ	Էջ գրքի	Պայմանանիշ	Ժամանակ	Էջմիածնի Հ ^ա Գրք	Այլ համար- ծրոներ	Արդի Հ ^ա
1	81-2	Ј ¹	1199	-	Երուսաղեմ	Ե 326
2	82-3	Mo	1253-5	148/154 ¹⁹		Մ 178
3	83-4	О ¹	1263	Գ1056		Մ 4243
4	84-5	Ј ²	1269	-	Երուսաղեմ	Ե 1925
5	85-92	О ²	1270	149/155		Մ 345
6	92	An. ²⁰	1285	-		Մ 5560
7	92	SK ¹	1285	-	Պրուսա, Ս. Ա ' ' ծածին	անյայտ ²¹
8	92-103	MA	1272-88	924/944		Մ 1500 ²²
9	103-8	St ¹ .	1292	150/156		Մ 179
10	108-17	MN	1292	147/153		Մ 177
11	117-9	H	1295	151/157		Մ 180
12	119	St ² .	1297		Եդոկիա, Ս. Գեորգ	անյայտ ²³
13	119	ME.	1298		ՄՊր, Արլ.	Հայ. C-29 ²⁴
14	120	SK ²	1303	153/159		Մ 182

¹⁷ Յիշենք, որ գրքում այս ցանկի ձեռագրերը համարակալուած են 1-79, սակայն քանի որ հեղինակը թիրիմացաբար երկու ձեռագիր՝ Մ 2627 եւ Վ 1006/6 կրկնել է երկուական անգամ, Մ 2627 երկու դէպքում էլ գրել ենք որպէս 19րդ համար (երկրորդ անգամը՝ 30րդից յետոյ), իսկ Վ 1006/6ը կրկին անգամ ստացել է նոյն՝ 77րդ համարը:

¹⁸ Խորագիրն ըստ ցանկի է (էջ Է.). շարադրանքի մէջ հետեւեալն է՝ «Աստուածաշնչի հայկական ձեռագրերը» (էջ 76):

¹⁹ Այսպիսի կոտորակային համարների համարիչը Դանիէլին («Կարենեան») է, յայտարարելով «Էջմիածնի հին», «Գ» գրով համարները «Գեորգեան» հաւաքածուին են:

²⁰ Որպէս «ի յաստուածապահ դղեակս Անարգաբա» գրուած՝ Կտուց անապատի ձեռագիր գիտէ հետեւեալից՝ **Գարեգին վրդ. Զարբհանալեան**, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, դար Դ.-ԺԳ., Վենետիկ, 1889, էջ 156 (այսուհետեւ յիշատակելու ենք՝ «**Զարբ.**, ՀԹՆ» ձեռով):

²¹ Կրկին՝ գիտէ **Զարբ.**, ՀԹՆ, էջ 156ից. այս ձեռագրին վերաբերող բաւական մեծ գրականութիւն կայ:

²² Գրչութեան թուականը ճշգրտուած է՝ ՉԼԲ. - 1283 թուական. տնն «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթեոսեան, Երեւան, 1984, էջ 531-3 (այսուհետեւ՝ «ԺԳ. դ.ի յիշ-ք»):

²³ Նորից՝ գիտէ **Զարբ.**, ՀԹՆ, էջ 156ից. տնն նաեւ «ԺԳ. դ.ի յիշ-ք», Հ^ա 641՝ էջ 804:

²⁴ Հայերէն տասներեք այլ ձեռագրերի հետ միասին պատկանել է իշխան Ն. Ա. Մուրաւեովին, նրանից անցել է իր փեսայ Չերտկովին. այժմ Ռուսաստանի ԳԱ Արեւելեան ձեռագրերի հիմնարկում է՝ C-29 համարի ներքոյ. համառօտ նկարագրութիւնը տնն **К. Юзбашян**, Армянские рукописи в Петербургских собраниях: Каталог, Православный Палестинский сборник, Выпуск 104, С.-Петербург, 2005, էջ 189, յիշատակարանները՝ էջ 311-312:

15	120-1	K	1308	154/160		Մ 183
16	121	KJ	1317	175/181		Մ 353
17	121-2	Ez	1318	176/182		Մ 206
18	122	SK ³	1319	-	Վենետիկի	Վ 1508/1 ²⁵
19	122-3	Ja	1340	Գ359		Մ 2627 ²⁶
20	123-4	V ²	1332	-		Վ 1007/12
21	124-5	V ³	1341	-		Վ 935/8
22	125-6	AS	1366	Գ357		Մ 2705
23	126	WM ¹	1368	-		Վն 55
24	126-7	Su	1371	174/180		Մ 352
25	127	Ch.	1384	Դաղեան 1		Մ 4113 ²⁷
26	128-9	Sch.	1360	155/161		Մ 346
27	129	Min.	1395	-	Կ.Պոլիս, Վ. Վ. Տեր-Մի-նասեան	անյայտ ²⁸
28	129-30	DJ ¹	1400	156/162		Մ 184
29	130	V ⁴	1418-22	-		Վ 280
30	130	JT	1422	178/184		Մ 207
19	130-1	Wa	1425	[Գ359]	Վան ²⁹	Մ 2627
31	131	Mar.	1492	-	Մարմաշէն	անյայտ ³⁰
32	131	Wk.	1608	-	Վիեննա. կյսրկն	Cod. Arm. 11
33	131-2	Kon ¹ .	1611	158/164		Մ 186

²⁵ Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռագրերի կոտորակային համարների համարիչը գոյքահամարն է, յայտարարը՝ ձեռագրացուցակի համարը:

²⁶ Այս՝ Գ359ը, բնականաբար, անձամբ տեսել եմ գրչության 22Է.-1338 թուականը (87բ-8ա) նկատած չլինելով՝ ներկայացրել է որպես 1327-1340 թթ. գրուած՝ թուագրելով ձեռագրի ստացող Յակոբ Բ. Անապրզեցի կաթողիկոսի (1327-1341 թթ.) տարիներով:

²⁷ Տե՛ս Զ. Թօփեան, Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, ժողովածու 1878-1898, մասն Ա., Վաղարշապատ, 1898, էջ 3-5:

²⁸ Գիտել՝ «Նոտարք հայոց. Հաւաքեալ եւ ի յոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսքեցոյ, Վարագայ վանուց վանականի», Կ. Պոլիս, [1888], էջ 6-7ի յիշատակարանից, որի ծանոթութիւնն է՝ «1880, առ Վահան վ. Ս. Մինասեան»:

²⁹ Նոյն Ղ. վրդ. Փիրղալէմեանն այս ձեռագիրը տեսել է «1866. յուլիս 20. ի Վան, Առաջնորդարան, առ հանգուցեալ Կղեմէս վարդապետ Չուխաճեան Կ. Պոլսեցի» եւ ընդօրինակել հետագայ՝ 1425 թ. ստացող Աւետիք Դարանաղցու յիշատակարանը (էջ 541բ). տեն «Նոտարք հայոց...», էջ 79-80 (այստեղից առել է՝ «ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», մասն Ա. (1401-1450 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1955, էջ 343-4, Հ^ր 362): Իսկ 1873ին տիկ. Եւգինէն ձեռագիրը գնել եւ նուիրել է իր եղբորը՝ Գեորգ Դ. կաթողիկոսին (Հ^ր 43), ապա եւ մտել է Գեորգեան հաւաքածու՝ Հ^ր 359: Մ. Տեր-Մովսիսեանը գրչութեան եւ հետագայ յիշատակարաններով ձեռագրի նոյնականութիւնը չի նկատել:

³⁰ Այս ձեռագրի մասին գիտենք միայն մեր հեղինակից եւ հիմնականում այս գրքից. ՊԱԳԹ, էջ 131՝ «Mar. N° 32. 1492 (ձեռ. Մարմաշէնի վանքում) անցեալ 1901ի ամռանը Բաքուում բժ. Յովհաննիսեանն ինձ ցոյց տուեց իր ուղեգրական նոթերը, նրանց մէջ եւ գտայ համառօտ տեղեկութիւն մի ձեռագիր Աստուածաշնչի մասին, որ գտնուում է Կարսի մարզի Մարմաշէն վանքում: Այն գրուած է Յովհաննէսի ձեռքով, Միրանշահի համար, թղթի վրայ, 1492 թուականին, «յօրինակէն Սանահնոյ»): Գրեթէ նոյնն է նաեւ Աստուածաշունչ ձեռագրերի անտիպ ցուցակում՝ Մ. Տեր-Մովսիսեան, Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Աստուածաշունչ, էջ 200-201. «ՄԷ. ԶեհԱ. - 1492. Մարմաշէն,

34	132	J ³	1615	-		Ե 2558
35	132-5	LB ¹	1616-9	173/179		Մ 351
36	135	J ⁴	1622-32	-		Ե 2559
37	135	J ⁵	1624	-		Ե 2560
38	135	Kon ²	1625	-	Վատիկան	Cod. Vat. Arm. 1 ³¹
39	136	Tig ¹	1635	-		Ե 1127
40	136	G.	1635	Գ360		Մ 2628
41	136	Tig ²	1640	159/165		Մ 187
42	136-7	Kon ³	1641	160/166		Մ 188
43	137	Kon ⁴	1641	Գ17		Մ 2669
44	137-8	Dj ¹	1648	Գ18		Մ 2587
45	138	Dj ²	1648	-		Վ 623/3
46	138	Dj ³	1650	161/167		Մ 189
47	138	Dj ⁴	1550	171/177		Մ 204
48	139	Dj ⁵	1651	-	Նոր Զուղա	15/1 ³²
49	139	Dj ⁶	1654-8	164/170		Մ 200
50	139-40	LB ²	1655-7	-		Վ 229/4
51	140	LB ³	1656	-		Վ 1182/7
52	140	Dj ⁷	1657	163/169		Մ 347
53	140	Var.	1659	-/185		Մ 190
54	140-2	Dj ⁸	1660 ³³	166/172		Մ 201
55	142	E ¹	1661 ³⁴	165/171		Մ 348
56	142	Kon ⁵	1661 ³⁵	-		Ե 2561
57	142-3	Dj ⁹	1663	162/168		Մ 191
58	143	Kon ⁶	1666 ³⁶	167/173		Մ 202
59	143-4	Kf.	1668	Գ358		Մ 2706
60	144	Tig ³	1683	168/174		Մ 203
61	144-5	E ²	1686	169/175		Մ 349
62	145 ³⁷	E ³	1700	170/176		Մ 350
63	145	L ¹	ԺԳ. դ.	-	Լևոն, Լմբթ.	1209 ³⁸

Ղանկինա. ՊՍԳԹ, էջ 131. Տեղեկատու բժիշկ Յովհաննիսեան, Գրիչ Յովհաննէս ի վանացն Թանապետաց, ի գիրս որ կոչի Գաւառ, ստացող Միրանշահ, արտագրեալ յօրինակէն Սանահնոյ»:

³¹ Տե՛ս “Codices Armeni bybliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani. Schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis recensuit Eugenius Tisserant, Bybliothecae Vaticanae scriptor”, Romae, Typis Poluglottis Vaticanis, MCMXXVII (1927), էջ 197-201 (այսուհետև՝ «Վատիկանի ցուցակ»):

³² Գրչութեան թուականը ճշտուած է՝ ՌՃԺԱ.-1662 թ.: Նոր Զուղայի համարները եւս գրել ենք գոյքահամար/ցուցակի համար կարգով:

³³ Վրիպակով տպուած է՝ 1610 թ.:

³⁴ Ճշգրտուած է՝ 1654-1661 թթ.:

³⁵ Ճշգրտուած է՝ 1654-1670 թթ.:

³⁶ Ճշգրտուած է՝ 1651-1666 թթ.:

³⁷ Համարը վրիպմամբ տպուած է՝ «62»:

³⁸ Նկարագրութիւնը տես “A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Library, Acquired since the year 1913, and of collections in other libraries in the United Kingdom”, by

64	145-6	V ¹ .	ԺԳ-ԺԴ.	-	Վենետիկ	841/5
65	146	WM ² .	ԺԳ-ԺԴ.	-	Վիեննա	71
66	146	Ach.	ԺԳ-ԺԴ.	-	Ախացխա. Ս. Փրկիչ եկդ. ³⁹	Մ 7623
67	146-7	Jl.	ԺԵ-ԺԶ.	177/183		Մ 354
68	147	Sis.	ԺԶ. դ.	-	Սսի [16]	անյայտ
69	147	Sis.	ԺԶ. դ.	-	Սսի [17]	անյայտ ⁴⁰
70	147	V ⁹ . ⁴¹	ԺԶ. դ.	-	Վենետիկ	Վ 1270/9
71	147-8	JM	ԺԷ. դ.	172/178		Մ 205
72	148-50	Ka.	ԺԷ. դ.	Գ16		Մ 2585
73	150	As	ԺԷ. դ.	Գ784		Մ 2732
74	150	Z.	ԺԷ. դ.	-	Լոնդոն, լրդ. Զուչե	Բրիտ. գր. Օր. 8833 ⁴²
75	150-1	L ² .	ԺԷ. դ.	-	Լոնդոն, Ածնչ. ընկ.	Հ ^մ 76 ⁴³
76	151	Dj ¹⁰ .	ԺԷ. դ.	-	Նոր Զուղա	Ն Զ 16/2
77	151	V ¹⁰ .		-	Վենետիկ	Վ 1006/6 ⁴⁴
77	151	V ¹¹	-	-	Վենետիկ	Վ 1006/6 ⁴⁵

Vrej Nerses Nersessian, vol. one, The British Library, London, 2012, էջ 93-94 (այսուհետև՝ «Անգլիայի ցուցակ», Բ.):

³⁹ Ձեռագիրը եղել է Ախացխայի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցում (Ach.՝ Ախացխա). տե՛ս «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երևցակայ եւ շրջակայից նորա», գրեց Մեսրոպը արք. Սմբատեանց. 1897-1904, Տփլիսի, 1904, էջ 315: Թուականը ճշգրտում է՝ ՌՃԴ. - 1655 թ.:

⁴⁰ Գիտել Վ. Լանգլուայից՝ «Կիլիկիայում՝ Սսում, հայոց կաթողիկոսարանում... Աստուածաշնչի երկու ձեռագիր... առաջինը «in 4°», երկրորդը «in folio», երկուսն էլ գրում են թղթի վրայ, ըստ Լանգլուայի՝ ԺԶ. դ., թեկուզ այս թուագրման ճշտությունը կասկածելու հիմք ունենք»: V. Langlois, Voyage a Sis, Capitale de l'Arménie au moyen age, Journal Asiatique, Cinquième Série, t. V, 1855, էջ 257-300 (էջ 290-297՝ «Catalogue des manuscrits»՝ նկարագրել է 145 ձեռագիր). էջ 291. «16. Bible; in 4°, pap[lier], à deux colonnes, XVIe siecle. 17. Bible, in-fol., pap[lier], à deux colonnes, XVIe siecle»): Այս ցուցակի հայերեն թարգմանությամբ տե՛ս Մեսրոպ վրդ. Աշճեան, Սոյ կաթողիկոսարանին ձեռագրաց ցուցակը, «Հասկ», 1971/Դ.Ե., էջ 164-69 (այս ձեռագրերը՝ էջ 165):

⁴¹ Ձեռագրի վենետիկեան համարն է ՊՍԳԹ վրիպմամբ՝ «1366» է:

⁴² «Ձեռ. «Zouche»ի, «ԺԷ. դ.»». «Այս ձեռագրի մասին գրում է Կոնիբերը՝ տասներկու նահապետների անկանոնի մասին յօդուածում: Այն մասնաւոր սեփականութիւն է Լորդ Զուչեի, Լոնդոնում» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի): Այժմ Բրիտանական գրադարանի Օր. 8833. տե՛ս «Անգլիայի ցուցակ», Բ., էջ 59-71. Հ^մ 1:

⁴³ «Այս Աստուածաշունչը պատկանում է Անգլիական աստուածաշնչական ընկերութեանը, Լոնդոն, նրա մասին յիշատակում է Կոնիբերը՝ Jew. Quarterly Rew. (1896, էջ 260) յօդուածում» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի): Այժմ՝ «The Brithish and Foreign Bible Societe», Հ^մ 76. տե՛ս «Անգլիայի ցուցակ», Բ., էջ 88-92. Հ^մ 3:

⁴⁴ «Գրում է մագաղաթի վրայ, 581 թերթ, 47ական տող (մեծ. 25x17), բոլորգիր, Յովհաննէս մալազ Կարկաւեցու համար: Ժամանակի մասին ոչինչ չգտայ ո՛չ Զօհրապի մօտ (Առաջաբան, էջ 6), ո՛չ «Բազմավեպ»ում» (1891, էջ 129-30), պետք է որ այն գրում լինի Կիլիկիայում, իսկ ըստ բնագրի նման է Ոսկանի հրատարակութեան բնագրին: Ունի «ֆռանկ»ի համարները» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի):

⁴⁵ Յղում է՝ «ՀԹՆ, էջ 145», ապա՝ «Գրում է մագաղաթի վրայ, բոլորգիր, ժամանակի մասին վկայություններ չգտայ» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի): Սակայն սա եւ նախորդը նոյն ձեռագիրն

2. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՋԻ ՄԱՍՆԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐ ԵՒ ԱԻՆՏԱՐԱՆՆԵՐ.
«Ա. Մասունք Հին եւ Նոր կտակարանների՝ 18 ձեռագիր» (էջ 152-4).

Հ ^ա ր ը/կ	Հ ^ա ր/էջ	Ժանկ	Էջմ./Գեորգ.	Այլ	Արդի Հ ^ա ր
78	1/152	1207	203		Մ 194
79	2/152	1269	191		Մ 142
80	3/152-3	1295	152/158		Մ 181
81	4/153	1315	189		Մ 192
82	5/153	1354		Բեռլին	Ms. Or. Minut. 287 ⁴⁶
83	6/153	1371	195		Մ 62
84	7/153	1379	188		Մ 159
85	8/153-4	1431	200		Մ 149
86	9/154	1628 ⁴⁷	196		Մ 146
87	10/154	1637	194		Մ 145
88	11/154	1667	Գ.994 ⁴⁸		Մ 3545
89	12/154	1703	210		Մ 77
90	13/154	1733	213		Մ 80
91	14/154	ԺԳ. դ.		Վատիկան	Cod. Vat. Arm. 3 ⁴⁹
92	15/154	ԺԵ. դ.	199		Մ 148
93	16/154	ԺԷ. դ.	223		Մ 229
94	17/154	ԺԶ. դ.	Գ1020		Մ 3604
95	18/154	ԺԶ. դ.	Գ342 ⁵⁰		Մ 2397

էջ 155-158՝ «Բ. ՀԻՆ՝⁵¹ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՈՐՈՇԱԿԻ ԳՐՔԵՐ ՈՒՆԵՑՈՂ
ՁԵՌԱԳՐԵՐ՝ 21 միաւոր».

Հ ^ա ր ը/կ	Էջ/Հ ^ա ր	Ժանկ	Էջմ./Գեորգ.		Արդի Հ ^ա ր
96	1/155	1256	222		Մ 287
97	2/155	1271	186		Մ 199
98	3/155	1312	224		Մ 231
99	4/156-7	1299	190		Մ 193

են. այսինքն՝ Մեսրոպ Մազիստրոսի «V¹⁰» եւ «V¹¹» պայմանանիշերը վերաբերում են միեւնոյն՝ մէկ ձեռագրի:

⁴⁶ Տե՛ս «Die handschriften-Verzeichnisse der Königlischen Bibliothek zu Berlin», Zehnter Band, Verzeichniss der armenischen Handschriften vion Dr. N. Karamianz, Berlin, 1888, էջ 3-4, Հ^ար 5:

⁴⁷ Թուականը ճշտուած է՝ ՌՀԶ.-1627 թ.:

⁴⁸ Գեորգեան համարը վրիպմամբ ստուած է 944, որ արդի 2440ն է, մինչ նկարագրուած ձեռագիրը Գեորգեան 994ն է, որ արդի 3545ն է, եւ որի ճշգրիտ թուականն է՝ ՌՀԺԶ.-ՌՀԺԷ.-1667-1668 թթ.:

⁴⁹ Տե՛ս «Վատիկանի ցուցակ», էջ 205-221:

⁵⁰ Գրքում համարը վրիպմամբ կամ թուերի դրափոխութեամբ 432 է:

⁵¹ ՊՍԳԹ, էջ 155՝ վրիպմամբ ստուած «Նոր կտակարանի»՝ «H. Завета», իսկ ցանկում (էջ Է.) ճիշտ է՝ «B. Завета»:

100	5/157	1317	209		Մ 76
101	6/157	1357			Վնն. 274
102	7/157	ԺԲ. դ.		Մնսր. վրժր.	Մ 7753 ⁵²
103	8/157	1361	198		Մ 73
104	9/157	1447	187		Մ 141
105	10/157	1630	212		Մ 79
106	11/157	1631	207		Մ 75
107	12/158	1647	205		Մ 74
108	13/158	1696		Վիեննա	Վն 319 ⁵³
109	14/158	ԺԳ. դ.	163		Մ 185
110	15/158	ԺԵ. դ.	216		Մ 156
111	16/158	ԺԶ. դ.	220		Մ 230
112	17/158	ԺԷ. դ.	219		Մ 271
113	18/158	ԺԸ. դ.	214		Մ 81
114	19/158	ԺԹ. դ.	225		Մ 232
115	20/158	ԺԺ. դ.	193		Մ 174
116	21/158	ԺԻ. դ.	Գ144		Մ 2856

Էջ 159-167՝ «Գ. ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐ՝ 38 (=36)⁵⁴ միաւոր».

Հ ^ա ք/կ	Հ ^ա /Էջ	Ժմնկ	Դան.	Էջմ/Գ-էորգ	Այլ	Արդի Հ ^ա
117	1/159	887			Լգր. ճեմ. 1111	Մ 6200
118	2/159	965			Սևանայ 1	Մ 7737
119	3/159	966			Աստոնեան	WAG 537 ⁵⁵
119	4/159-60	968			Նոր Զուղա	WAG 537 ⁵⁶

⁵² Տե՛ս «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին», կազմ.՝ Հր. Աճառեան, Վիեննա, 1900, էջ 20 (այսուհետև՝ **Հր. Աճառեան**, «Սանասարեան ցուցակ»):

⁵³ Համարը գրքում վրիպմամբ 139 է. թուականը եւս ուղղելի՝ 1694 թ.:

⁵⁴ Կրկին՝ նկատառելի է, որ նոյն ձեռագրերն են՝ Հ^աք 3 եւ 4 եւ Հ^աք 11, 12, որոնք մեր ընդհանուր շարքում ստացել են նոյնական՝ առաջին զոյգը 119, երկրորդը՝ 126 համարները:

⁵⁵ ՊՄԳԹ, էջ 159՝ «Ձեռագիր Պոլսի Աստոնեան միաբանութեան»՝ **Զարպ.**, ՀԹՆ, էջ 158: Աստոնեան վանքի այլ ձեռագրերի նման վաճառուել է եւ այժմ է Բալթիմորի Waltres Art Galleryի Հ^աք 537. տե՛ս “A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States”, by Avedis K. Sanjian, University of California Publications. Near Eastern Studies, 16, University of California Press, Berkeley, Los-Angeles, London, 1976, էջ 260-267 (այսուհետև՝ **Ա. Սանճեան**, «Ցուցակ Ամերիկայի»): տե՛ս նաեւ <http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltresManuscripts/html/W537/description.html>:

⁵⁶ ՊՄԳԹ, էջ 159-60՝ «Հ^աք 4. ՆԺԷ.-968 (Ձեռ. Նոր Զուղայում, Պարսկաստան: Այս ձեռագրի մասին եւ կարդացել եմ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի կոնդակում՝ գրուած 1846 թ. Հոկտեմբերի 26ին: Կաթողիկոսն իր կոնդակով Զուղայի թեմական առաջնորդ Յովհաննէսից պահանջել է այդ ձեռագիրն ուղարկել Էջմիածին: Այն գրուած է եղել երկաթագրով, մագաղաթի վրայ եւ ունեցել է յիշատակագրութիւն. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ՆԺԷ. (968) թուականութեան Տեառն մերոյ, հրամանով եւ ծախիւք Թորոս քահանայի, միաբանութեամբ ամենայն ընտանեացն... Ես՝ Սարգիս անարժան քահանայ գրեցի զսուրբ Աւետարանս»: Այս ձեռ. չկայ Էջմ. մատենանշարանում. եւ այն չեն

120	5/160	986			Մաւ. վրժ. 1 ⁵⁷	Մ 7735
121	6/160-1	989		229		Մ 2374
122	7/161	1001			Վենետիկ	Վ 1268/126
123	8/161	1007			Վենետիկ ⁵⁸	Վ 887/116
124	9/161	1036			Լոռի Զնուլայ ⁵⁹	Ն Զ 53/19
125	10/161	1038			Շխնոց գ. ⁶⁰	Մ 6201 ⁶¹
126	11/161	1044			Կ. եպս. Բգրտնի	Մ 3723 ⁶²
126	12/162	1045		Գ23		Մ 3723
127	13/162	1053		Գ363		Մ 3793
128	14/162	1057		Գ362		Մ 3784
129	15/162	1064			Երուսաղէմ	Ե 1924 ⁶³

գտել նաև Նոր Զնուլայի՝ Գ. Շերմագանեանի կազմած ցուցակում, ուր թուագրուած հնագոյն ձեռագիր Աւետարանը 1218 թ. է»։ Այս եւ նախորդը՝ Բալթիմորի Waltres Art Galleryի 537ը, նոյնն են. թիրիմացութեան պատճառը թուատառի Ե-Է շփոթն է, այսինքն՝ սրա թուականը եւս ՆԺԵ.-966 է։ Հմնտ. **Գարեգին Ա. կաթողիկոս (Յովսէփեան)**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), 48 նմանահանութիւններով, Անթիլիաս, 1951. էջ 121-122 (այսուհետեւ՝ «Յովս., Յիշ-ք»): «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ե.-ԺԲ. դդ., աշխատ.՝ Ա. Սաթեմուսեանի, Երեւան, 1988, էջ 58-59 (այսուհետեւ՝ «Ե.-ԺԲ. դդ. յիշ-ք»): Կաթողիկոսի կոնդակի մասին ունի տողատակի ծախ.՝ «Ներսէս կաթողիկոսի կոնդակների պատճենները, սկսած 1846 թ. [մինչեւ] 1854 թ., կան Սանասարեան վարժարանի հաւաքածոյի մէջ։ Սրանք կազմում են երեք մեծ հատոր՝ in folio)»։ այս երեք հատորն իր իսկ՝ Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի ձեռքով եկել են Էջմիածին եւ այժմ Մաշտոցեան Մատենադարանում են՝ ձեռ. Հ^մ 4585-4587։

⁵⁷ **Հր. Աճառեան**, Սանասարեան ցուցակ, էջ Ե., 1-3։

⁵⁸ Նախորդը եւ այս գիտէ՝ **Զարպ.**, ՀԹՆ, էջ 158ից. երկու դէպքում էլ ձեռագրերի վենետիկեան լինելը ենթադրում է հարցականով. երկրորդը Ադրիանապոլսի յայտնի Աւետարանն է։

⁵⁹ Գիտէ՝ **Զարպ.**, ՀԹՆ, էջ 159ից, ըստ որի՝ «Գրուած է մագաղաթի վրայ, երկաթագրով, Թորոս կրօնատրի կողմից», այլեւ՝ համարել է «Ձեռ. Վենետիկի վանքի», թուականը գրել է 1038 թ., որ «Ե-Է» շփոթի պատճառով է։

⁶⁰ «Կարինի մօտ գտնուող Շխնոց գիւղում, Ս. Յովհաննէս եկեղեցում։ Գրուած է մագաղաթի վրայ, ունի մանրանկարներ։ Յիշատակում է՝ «Արեւելք» լրագիր, 1892, Մայիսի 12 եւ ՀԱ, 1896, էջ 221» (ծախ. Մ. Տ-Մ.-ի)։

⁶¹ Հմնտ. «Յովս., Յիշ-ք», էջ 219-220. «Ե.-ԺԲ. դդ. յիշ-ք», էջ 85-86։

⁶² Կրկին՝ **Զարպ.**, ՀԹՆ, էջ 159ից, ըստ որի՝ թուականը ՆՂԳ.-1044 (Զարբ. ունի՝ «ՆՂԳ.-1048»), ապա՝ «Մագաղաթի վրայ գրել է Յուսիկ կրօնատրը, ի կաթողիկոսութեան Պետրոսի», այլեւ՝ համարել է «Վենետիկի վանքի» ձեռագիր. Գ-Դ տառերի շփոթ կայ՝ թուականը կարդալի ՆՂԴ.՝ 1045, այդուհանդերձ, այս տուեալներն ունի ՄՄ Հ^մ 3723ը, որը, որպէս Գ23, աղիսակիս նաեւ յաջորդ տողում է. հմնտ. «Ե.-ԺԲ. դդ. յիշ-ք», էջ 90-91, Հ^մ 109։

⁶³ Գիտէ՝ **Զարպ.**, ՀԹՆ, էջ 159ից (եւ համարել է Վենետիկի ձեռագիր). «Գրուած է մագաղաթի վրայ, գլխատառերով, ի հայրապետութեան Գրիգորիսի եւ թագաւորութեան Յունաց Տոկիծ կայսեր, Շուխրտանտառեւ վանքում, երբ վանահայրը եղել է Թովման» (ծախ. Մ. Տ-Մ.-ի). այս յատկանիշներն ունի Եղմ. Հ^մ 1924ը՝ ՇԺԳ. - 1064ին գրուել է «ի վանքս կոչեցեալ Շուխրտանտառեւ». տե՛ս «Յովս., Յիշ-ք», էջ 245. «Ե.-ԺԲ. դդ. յիշ-ք», էջ 103-104, Հ^մ 123. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Զ., կազմ.՝ Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972, էջ 400։

130	16/162-3	1066	362	369		Մ 311
131	17/163	1071	253	260		Մ 275
132	18/163-4	1099	250	257		Մ 288
133	19/164	1171			Վենետիկ	Վ 68/123 ⁶⁴
134	20/164	1174			Եդոկիա ⁶⁵	անյայտ
135	21/164	1181			Վենետիկ	Վ 961/87 ⁶⁶
136	22/164	1182			Սարուշեն ⁶⁷	անյայտ
137	23/164	1182	229	236		Մ 283
138	24/164-5	1183		Գ364		Մ 2877
139	25/165	1183			Լոնդոն, Բրիտ.գր.	Օր. 81 ⁶⁸
140	26/165	1193			Նոր Նախիջևան	WAG 538 ⁶⁹

⁶⁴ Գիտե՛ք **Զարբ.**, ՀԹՆ, էջ 159-160ից. 1171ը գրչության թուականը չէ, այլ՝ գնման: Հմմտ. «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 201. նաև՝ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ա., յօրինեց՝ Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, ՌՅԿԳ. = 1914, էջ 545, ուր՝ էջ 539-540. ձեռագրի գրչութիւնը թուագրուած է «դար Թ.-Ժ.» (այսուհետեւ՝ «Վենետիկի ցուցակ», Ա.):

⁶⁵ Գիտե՛ք **Զարբ.**, ՀԹՆ, էջ 160-161ից. «ՈՒԳ. 1174. գրուած է Գրիգոր գրչի կողմից, Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսի հրամանով, յետոյ 1235 թ. այն ձեռք է բերել Հեթում թագաւորի հայր Կոստանդին իշխանը եւ նուիրել իր հիմնադրած Փրկչի եկեղեցուն» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի). հմմտ. «Յովս., Յիշ-ք», էջ 453-459. «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 215-7, Հ^ա 234՝ վերցրել է Գարեգին Վ.Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար. Հայաստանի ճամբորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, տպագր. Եղիա Մ. Տստեսեանի, 1879, էջ 114-8ից:

⁶⁶ «Վենետիկի ցուցակ», Ա., էջ 391-396. «Յովս. Յիշ-ք», էջ 481-486. «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 232-233:

⁶⁷ «Այս ձեռագիրը գտնուում է Սարուշենի գիղական եկեղեցում, Շուշի քաղաքից ո՛չ հեռու: Այն գրուած է լաւ մագաղաթի վրայ, գլխատաւերով, Ռատակէս կրօնատրի եւ իր եղբայր Վրթանէսի կողմից: Մի ժամանակ այն եղել է Թաւրիզում, մահմեդականների ձեռքին «գերի», ոմն Միրզա Յովհաննիսեան Զարգարեանց 1827 թ. այն գնել է եւ նուիրել յիշեալ գիղի եկեղեցուն, ուր այն բնակիչների կողմից պաշտում է որպէս սրբութիւն» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի): Ձեռագրի մասին տեղեկութիւններն ստացել է Բենիկ վարդապետից: Սրա յիշատակարանն ունի՝ «Յովս. Յիշ-ք», էջ 491, Հ^ա 225 (կարծում է՝ ձեռագիրն աւելի հին է, 1182ը համարում է նորոգութեան ժամանակ), նաև՝ «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 234, որ առել է՝ Մ. եպս. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 101ից:

⁶⁸ Գիտե՛ք **Զարբ.**, ՀԹՆ, էջ 160ից. «Գրուած է 1183 թ., ի հայրապետութեան կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի). տե՛ս “A Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum”, by Frederick Cornwails Conybeare, London, 1913, Հ^ա 4, էջ 4-6 (այսուհետեւ՝ Կոնիքիր, Յուցակ Լոնդոնի). «Յովս., Յիշ-ք», էջ 485-486, Հ^ա 222. նաև՝ «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 231, Հ^ա 247՝ թուականը կարդում են՝ 1181:

⁶⁹ Նոր Նախիջևանում պատկանել է Դաւիթ Օդաբաշեանին: Մագիստրոսը գիտե՛ք **Զարբ.**, ՀԹՆ, էջ 160ից, ըստ որի՝ «Գրուած է հայոց կաթողիկոս Գրիգորի պատրիարքութեան, հայոց իշխան Լեւոնի իշխանութեան օրօք՝ Պապոսական անապատում՝ Կատին անառիկ ամրոցից ոչ հեռու: Նախորդ 1901 թ. ամռանը ես հիմնաւորապէս ծանօթացայ Նախիջևանի հայկ. ձեռագրերի հաւաքածոյին եւ կազմեցի համառօտ ցուցակ, սակայն յիշեալ հաւաքածոյի մէջ այս ձեռագիրը չգտայ» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի). տե՛ս Ա. Սանճեան, Յուցակ Ամերիկայի, էջ 267-273. էջ 268՝ Մերիլէնդ, The Walters Art Gallery, W.538. «1889ից մինչեւ 1903 թ. ձեռագիրը եղել է Նոր Նախիջևանում: Ձեռագրի հետագայ պատմութիւնն անյայտ է». էջ 273՝ ունի հարուստ մատենագիտութիւն, ուր նաև՝

141	27/165	1193			Վենետիկ	Վ1635/125 ⁷⁰
142	28/165	1198			Լվով	Վարշաւա ⁷¹
143	29/165	1200		Գ25		Մ 2589
144	30/165	Ժ. դ.			Վենետիկ	Վ [190/103]
145	31/165	ԺԱ. դ.			Վենետիկ ⁷²	Վ [1295/108]
146	32/165	Ժ. դ.			Լոնդոն, Բրիտ. գր.	Add.21.932 ⁷³

ՀԹՆ, էջ 160. «Յովս., Յիշ-ք», էջ 565-570, 817-818: Կայ նաև՝ «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 272-273, որ առել է Ա. Սանճեան, Յուցակ Ամերիկայի, էջ 267-273ից. կրկին՝ մանրամասն մատենագիտութեամբ՝ մի այլ նկարագրութիւն տնէ <http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W538/description.html>: «Walters Art Museum, 1931, by Henry Walters' bequest»:

⁷⁰ «Յիշատակարանի լուսանկարը տալիս է Ալիշանը, Սիսուան, էջ 83» (ծնք. Մ. Տ-Մ.-ի): Կայ նաև՝ «Վենետիկի ցուցակ», Ա., էջ 549-560. «Յովս., Յիշ-ք», էջ 563-566, Հ^մ 253, «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 273-274:

⁷¹ **Ն. Ակիսեան**, Սկեռայի Աւետարանը, Վիեննա, 1930, էջ 6-8. «Յովս. Յիշ-ք», էջ 613-20. «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 298-301: Ձեռագրին վերաբերող գրքի գրախօսութ.՝ **Վ. Ղազարեան, Ա. Բոզեան**, Լեւերբիգի Աւետարանը. ԺԲ. դարի վերագտնուած մի նկարագրող հայերէն ձեռագիր, հրատ.՝ Գիւնտեր Պրինցինգի եւ Անդրէա Շմիդտի կողմից, ՊԲՀ, 1999/1, էջ 360-366, ըստ որի՝ հրատարակութիւնն է՝ “Das Lemberger Evangeliar. Eine wiederentdeckte Armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts”, herausgegeben von Günter Prinzing und Andrea Schmidt, mit Beiträgen von Anton von Euw, Christian Hannick, Mesrob K. Krikorian, Annette Lang-Edwards, Günter Prinzing, Andrea Schmidt, Christian Weise, Wiesbaden, 1997, 186 S. 2 Karte und XXIX Tafeln. [Sprachen und Kulturen des christlichen Orients, Herausgegeben von Johannes den Heijer, Stephen Emmel, Martin Krause, Andrea Schmidt. Bd. 2]:

⁷² Այս եւ նախորդ՝ 30 եւ 31 համարների վերաբերեալ, Զարբհանալեանի գրքի էջ յիշատակելով, Մ. Տ-Մ. ունի միայն այս. «Զարբհանալեանը յիշատակում է Վենետիկի վանքի անթուական երկու համար՝ Հ^մ 2 եւ 9, որոնք նա վերագրում է Ժ. եւ ԺԱ. դարերին»: Մինչդեռ ՀԹՆ, «Տասներորդ դարու» բնորոշումով թուարկել է՝ 1-4 ձեռագիր (էջ 157-158), «Մետասաներորդ դարու»՝ 1-9 միաւոր (էջ 158-160), «Երկուտասաներորդ դարու»՝ 1-5 ձեռագիր (էջ 160-161), ի վերջոյ՝ «Երեքտասաներորդ դարու»՝ 1-27 ձեռագիր (էջ 161-170): Ժ. դ. համարում չորս միաւորների մէջ Վենետիկի ձեռագիր չկայ, ԺԱ. դարի 9 ձեռագրերից չորսը Վենետիկի են, որոնք, սակայն, համապատասխանում են այս շարքի 7, 8, 19 եւ 20 համարներին: Զուտ թուագրման վրայ հիմնուելով՝ ակնարկուածները համապատասխան համարեցինք հետեւեալ ձեռագրերին՝ Վենետիկի Հ^մ 190/103՝ Թ.-Ժ. դ. («Վենետիկի ցուցակ», Ա., էջ 455-462) եւ Հ^մ 1295/108՝ Ժ.-ԺԱ. դ. («Վենետիկի ցուցակ», Ա., էջ 477-486):

⁷³ **Կոնիքիք**, Յուցակ Լոնդոնի, Հ^մ 1, էջ 1-2, որից առել եւ Ժ. դարի ներքոյ է դրել՝ «Յովս., Յիշ-ք», էջ 1025-1026, ուր յիշում է նաև՝ **Զապի.**, ՀԹՆ, էջ 158, **Տրդատ եպս. Պալեան**, Հայերէն ձեռագիր Աւետարանը Թ.-ԺԲ. դարերու, Ա., Բիւզանդիոն, 1908, Հ^մ 3.551՝ 31/Ե.-13/Զ., էջ 4, թ. 6 [պէտք է լինի՝ 8] Աւետարան»: «Յովս., Յիշ-ք», էջ 1026՝ «Զարբ. իր վերոյիշեալ գործի մէջ այս ձեռագիրը նկատում է «հաւանականաբար տասներորդ դարու մէջ գրուած»: Իսկ Կոնիքիք նոյնպէս իր վերոյիշեալ գործի մէջ (եր. 2բ) գրում է. «In any case it may well have been written early in the tenth century»: «Ե.-ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 44. քաղել է՝ «Զտէր Եղիսէ գիւրամանող սուրբ Աւետարանիս, որք ընթեռոյք՝ յաղաթս յիշեսցիք», ապա ծանօթագրել՝ «Մ. Տէր-Մովսիսեանը սոյն յիշատակարանը Համահաւաք ցուցակում դրել է ԻԳ. եւ ԼԵ. համարների տակ, թուագրելով մի դէպքում Ժ., միւս դէպքում ԺԱ. դար (Անտիպ ձեռագրացուցակներ, Հ^մ 133, Աւետարանք): Ոմանք թուագրում են նաև Թ. դար: Պայմանականօրէն դնում ենք Թ. դարի տակ». Մաթեոսեանից առաջ որեւէ մէկն այս ձեռագիրը Թ. դարով չի թուագրել:

147	33/166	ԺԱ.դ.			Երուսաղեմ	Ե 2556 ⁷⁴
148	34/166	ԺԱ.դ.			Վենետիկ	Վ 1400/108 ⁷⁵
149	35/166	ԺԱ.դ.			Վենետիկ	Վ 190/103 ⁷⁶
150	36/166	ԺԲ-ԺԳ.	296	303		Մ 313
151	37/166-7	1232		Գ1057		Մ 2743
152	38/167	1310	243 ⁷⁷	250		Մ 280

Էջ 167-9՝ «Դ. ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐՔԵՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ՁԵՌԱԳՐԵՐ՝
20 միաւոր».

Հ ^ա ր ը/կ	Էջ/Հ ^ա ր	Ժմսկ	Դան.	Էջմ.	Գէորգ	Այլ	Արդի Հ ^ա ր
153	1/167	1220				Վենետիկ	1322/192 ⁷⁸
154	2/167-8	ԺԳ.դ.				Բրիտ.գր.	Add.19.730 ⁷⁹
155	3/168	1277		363			Մ 208

⁷⁴ «Յովս. Յիշ-ք», էջ 241-244. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Ը., կազմ.՝ Նորայր արք. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1977, էջ 245-248. իսկ «Ե. ԺԲ. դդ.ի յիշ-ք», էջ 102-103՝ առել է «Յովս. Յիշ-ք»ից:

⁷⁵ Տրապիզոնի նշանաւոր Աւետարանն է՝ «Վենետիկի ցուցակ», Ա., էջ 477-86՝ Ժ.-ԺԱ. դդ.: ՊՍԳԹ, էջ 166՝ «Վենետիկի վանքի ձեռ. Հ^ար 5՝ ըստ Զօհրաբի ձեռագիր ցուցակի, [որ է ի] Պետերբուրգի Ասիական թանգարան... 1427 թ. (ՊՀԶ.) մի յիշաակագրութիւն անուանում է վերջին տէր Ուվասափին»: Միայն է թէ՛ թուականը եւ թէ՛ ստացողի անունը. ճիշտը՝ ՊՀԴ. 1425 թ., վերջին տէրը՝ Էվատշահ. հմմտ. նաեւ «ԺԵ. դ. յիշ-ք», Ա., էջ 345-6:

⁷⁶ «Ըստ Զօհրաբի նոյն ցուցակի՝ Հ^ար 6. գրիչ՝ Յովհաննէս» (ծնթ. Մ. Տ-Մ-ի). ՊՍԳԹ, էջ 166՝ իրեն յայտնի են Թ.-ԺԱ. դդ. վերաբերող եւս երկու Աւետարան՝ Ծուղորութ (Ախալցխայի մօտ) եւ Մեծէն (Շուշիի մօտ) գիւղերում:

⁷⁷ Համարը վրիպմամբ տպուած է 247:

⁷⁸ Գիտէ Կոնիքիից՝ “A dictionary of the Bible, dealing with its language, literature and contents, Including the Biblical Theology”, ed. by James Hastings, M. A., D. D., with the assistance of John A. Selbie, M. A., D. D., vol. I, A - Feasts, Edinburgh, 1898, էջ 153 (այսուհետեւ՝ “Dictionary of the Bible”, 1898, I). թէւ Վենետիկում 1220 թ. գրուած Նոր Կտակարան չկայ, բայց Կոնիքիի հաղորդած տուեալները ճշգրիտ համապատասխանում են Վենետիկի Հ^ար 1322/192 ձեռագրին, որ Բ. վ. Սարգսեանը «ԺԲ.-ԺԳ. դդ.» թուագրելով հանդերձ, ձեռագրի ստացող Հերոն վարդապետի առիթով ծանօթագրել է՝ «...հաւանական է կարծել, որ մատենան 1220-1269ին գրուած ըլլայ». տես «Վենետիկի ցուցակ», Ա., էջ 793-804. ըստ ցուցակի՝ ձեռագիրն ունի Թուղթ Պօղոսի, Գործք, Թուղթ կաթողիկեայք, Յայտնութիւն, Հանգիստ Յովհաննէս եւ Սարգաբէութիւն Եսայեայ, իսկ ըստ Կոնիքիի՝ «The order of the rest of the NT books in the oldest MS at the Venice, written A. D. 1220, is as follows: Acts, Catholic Epistles, Revelation of John the Apostle, Epistles of Paul, at the end of which is added the letter of the Corinthians to Paul. The Ep. to the Hebrews precedes to Tim. and follows Thess» (տես “Dictionary of the Bible”, 1898, I, էջ 153):

⁷⁹ Յղել է՝ «Conybeare, p. 153», «ունի Յայտնութիւն, Թուղթ Պօղոսի, Գործք եւ [Կաթողիկեայ] Թուղթք առաքելոց: Կոնիքիին ասում է, որ նոյնաիսի ձեռագրեր կան նաեւ Թիֆլիսում, Էնֆիանճեանի մասնաւոր հաւաքածոյում». տես նաեւ Կոնիքիի, Ցուցակ Լոնդոնի, Հ^ար 7, էջ 9-11:

156	4/168	1284		226			Մ 195 ⁸⁰
157	5/168	ԺԳ.դ.		227			Մ 196
158	6/168	1311				Վատիկան	Cod.Arm. 10 ⁸¹
159	7/168	1311		221			Մ 282
160	8/168	1317		335			Մ 242
161	9/168	1334		211			Մ 78
162	10/168	1335		208			Մ 154 ⁸²
163	11/168	1338		217			Մ 269
164	12/169	1653		202			Մ 151
165	13/169	1669		201			Մ 150
166	14/169	1671		204			Մ 152
167	15/169	1671		206			Մ 153
168	16/169	ԺԵ.դ.	[208]	215			Մ 155 ⁸³
169	17/169	ԺԵ.դ.	[211]	218			Մ 270
170	18/169	ԺԵ.դ.	[221]	228			Մ 233 ⁸⁴
171	19/169	°				Սիս	անյայտ ⁸⁵
172	20/169	ԺԵ.դ.		806			Մ 684

Էջ՝ 169-70՝ «Ե. ՆՈՐ ԶԵՆԱԳՐԵՐ՝ 4 միաւոր».

Հ ^ա ը/կ	Հ ^ա /էջ	Ժմակ			Այլ հրծրք	Գլխիմր
173	1/169	1773			Վն.Կյս.	4 ⁸⁶
174	2/170	շ1800			Միւնխ.կյս.	13
175	3/170	1712			Վն.Կյս.	22
176	4/170	1792-8			Միւնխ.կյս.	19 ⁸⁷

⁸⁰ «Ունի՝ Աւետարանք, Յայտնութիւն, Հանգիստ, Գործք, Կաթ. Թուղթք, Եթաղ, Թուղթք Պօղոսի», այլև՝ Սաղմոսք, Յոր եւ Սողոմոնի գրքերը (Մ. Տ-Մ. վերջինները չի նկատել եւ չի արձանագրել). ժամանակը՝ 1284-1288 թթ., տեղ՝ [Գոններ]:

⁸¹ «Վատիկանի ցուցակ», էջ 238-240:

⁸² 1335 թուականը սխալ է, ճիշտը՝ ՉԿ. - 1311 թ.:

⁸³ Ճիշտ ժամանակը՝ ԺԳ. դար:

⁸⁴ Ճիշտ ժամանակը՝ ԺԵ. դար:

⁸⁵ «Յիշատակել է Լանգլուան՝ Սսի ձեռագրերի ցուցակում, բայց ժամանակը չի պարզում, քվնդ.՝ Թուղթք Պօղոսի» (ծնթ. Մ. Տ-Մ.-ի). տե՛ս **V. Langlois**, Voyage à Sis, Capitale de l'Arménie au moyen âge, Journal Asiatique, cinquième série, t. V, 1855, էջ 257-300. էջ 295. «83. Épitres de saint Paul, in 8°, papier»:

⁸⁶ Յղել է՝ «ՀԱ 1891, էջ 15, 16», ապա ծնթ.՝ Սարգիս Հանցին Ոսկանի հրատարակութեան հետ համեմատել է Երուսաղէմի շուրջ 15 ձեռագիր եւ նշել է կարեւորագոյն տարբերութիւններն ու տարընթերցումները: Ի միջի այլոց, առաջինը նա է նկատել, հայերէն Աստուածաշնչի համեմատ, Մնացորդաց գրքերի այլ տարբերակը՝ Երուսաղէմի մի ձեռագրում՝ Ե: Սարգսի գործի պատճենը պահպանում է Վիեննայի Միսիթաբեանների մօտ՝ Տաշեան, Հ^ա 244, էջ 630-631:

⁸⁷ Աստուածաշնչի թարգմանութիւն հայերէնից լատիներէն՝ արուած Պետրոս Լուրիէի կողմից՝ 1792-1798 թթ., երեք հատոր՝ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արքունի մատենադարանին ի Միւնխեն», կազմ.՝ Հ. Գրիգորիս վ. Գալէմբեարեան, Վիեննա, Միսիթ. տպարան,

«Գ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՋԻ ԳՐՔԵՐԸ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԻ ՄԷՋ»
(էջ 170-1)⁸⁸.

«Այդպիսի ժողովածուների թիւն առանձնապէս մեծ է, այդուհանդերձ դրանք արհամարհել չի կարելի, որովհետեւ յատկապէս նրանց մէջ են հանդիպում հետաքրքիր տեղեկութիւններ յետին ժամանակների աշխատանքների՝ որպէս օրինակ՝ Ստեփանոս Լվովցու կողմից Սիրաքի գրքի թարգմանութեան մասին: Այդպիսի բոլոր ժողովածուները ժամանակով ժէ. դարից վաղ չեն, եւ նրանց մէջ չկայ մագաղաթէ անգամ մի ձեռագիր»:

ա. ՍՈՂՈՄՈՆԻ ԳՐՔԵՐԸ. ՄԷԿԸ, ԵՐԿՈՒՍԸ ԿԱՄ ԲՈԼՈՐԸ ՄԻԱՍԻՆ
[6 անուկ].

Հ ^ա ը/կ	Հ ^ա էջմ-ի	Հ ^ա ի ՄՄ	Էջք բնագրի
177	18	9	71ա-159ա
178	615	718	56ա-100ա
179	1472	1465	62բ-100բ
180	1187	1177	301բ-330ա
181	1684	1887	269բ-366ա
182	1767	1667	46ա-167ա

բ. ՅՈՐԹԻ ԳԻՐՔԸ [2 անուկ].

Հ ^ա ը/կ	Հ ^ա էջմ-ի	Հ ^ա ի ՄՄ	Էջք բնագրի
183	1345	1390	223ա-254բ
184	Գ533	3514	144բ-192բ

1892, էջ 31, ուր նաեւ՝ նոյն Միւնխէնի ձեռ. Հ^ա 20՝ Լուրիէի հայ-լատին թարգմանութիւն Ծննդոց գրքի:

⁸⁸ Այս բաժնում յիշատակել-թուարկել է միայն Էջմիածնի ձեռագրեր. միատող շարունակական թուարկումները վերածել ենք աղիսականների, գրքի էջահամար չենք նշանակել (ամբողջը մէկ՝ 171րդ էջում է): Նիւթի թելադրանքով՝ մէկ որպէս Սողոմոնի գրքեր, ապա՝ որպէս Սիրաքի կամ այլ գրքեր պարունակող կրկնել է Հ^աբ 18/9, 1187/1177, 1345/1390, 1359/1357, 1472/1465, 1684/1887, Գ533/3514 (երկիցս), իսկ Հ^ա 615/718ը՝ երեքկնել է. այսինքն՝ թուարկման 29 միատորի մէջ 9ը կրկնութիւն են, ուրեմն՝ այս բաժնում անելանում է 29-9=20 ձեռագիր. ձեռագրերի երկրորդ և երրորդ յիշատակումներն ստացել են առաջինի ընդհանուր կարգային համարը: Փակագծերում գրել է նաև բնագրերի սկզբնաթերթերի համարները՝ «(թ. 71)», որ վերածել ենք նոյն բնագրի սկզբի և վերջի էջահամարների՝ 71ա-159ա, յաճախ ճշգրտելով ըստ ներկայիս համարների: Ըստ որում այս ձեռագրերում կան Աստուածաշնչի այլ գրքեր ևս, բայց մնացել ենք հեղինակի նկատի ունեցածների սահմաններում: Ձեռագրերի գրչութեան ժամանակ կամ այլ տուեալներ նոյնպէս չենք անեացրել:

դ. ՍԻՐԱՔ. ԶՕՀՐԱՊԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ [7 անուն].

Հ ^մ ը/կ	Հ ^մ Էջմ-ի	Հ ^մ ի ՄՄ	Էջք բնագրի
177	18	9	159բ-171բ
178	615	718	67ա-133ա
179	1472	1465	30ա-62ա
181	1684	1887	343ա-366ա
183	1345	1390	254բ-276ա
184	Գ533	3514	112ա-144բ
185	Գ35	2961	2ա-39բ

[ՍԻՐԱՔ]. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼՎՈՎՑՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ [3 անուն].

Հ ^մ ը/կ	Հ ^մ Էջմ-ի	Հ ^մ ի ՄՄ	Էջք բնագրի
186	602	705	1ա-158բ
187	Գ412	3290	1բ-39բ
188	/Գ712	2909	18ա-37ա ⁸⁹

դ. ԱՌԱՔԵԼՈՑ 7 ԹՂԹԵՐԸ ԵՒ ԵԻԹԱՂԻ ԱՂԵՐՍԸ [3 անուն].

Հ ^մ ը/կ	Հ ^մ Էջմ-ի	Հ ^մ ի ՄՄ	Էջք բնագրի
189	1430	1420	203ա-234ա
190	1359	1357	188ա-204բ
180	1187	1177	287ա-301բ

ե. ԱՂԵՐՍ ԵԻԹԱՂԻ [1 անուն].

Հ ^մ ը/կ	Հ ^մ Էջմ-ի	Հ ^մ ի ՄՄ	Էջք բնագրի
191	1348	1392	186ա-188ա

զ. ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ [6 անուն].

Հ ^մ ը/կ	Հ ^մ Էջմ-ի	Հ ^մ ի ՄՄ	Էջք բնագրի
192	21	11	37ա-42ա
193	613	716	120ա-126ա
178	615	718	46ա-53բ
191	1359	1357	188ա-190բ

⁸⁹ Այս մասն աւարտել է՝ «...եւ Վիեննայի ձեռագիրը (տե՛ս վերը՝ B Հ^մ 13)». ուստի սա աղիւսակիս մէջ չառանք:

194	796	682	51ա-52ա
195	Գ130	3782	263բ-265ա ⁹⁰

է. ՏԵՍԻԼ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ [1 անուն].

Հ ^ա բ/կ	Հ ^ա Էջմ-ի	Հ ^ա ի ՄՄ	Էջք բնագրի
196	632	614	66ա-84բ

Այսպիսով, բուն շարքում ներկայացրել է $77+18+21+36+20+4 = 176$ ձեռագիր, իսկ վերջին՝ «ժողովածուների մէջ» բաժնում, թուարկել է $6+2+7+3+3+1+6+1 = 29$ միաւոր, որոնց մէջ 9ը կրկնութիւն է, այսինքն՝ այս բաժնի ձեռագրերի իրական քանակը 20 է: Ուրեմն՝ մեր հեղինակը նկարագրել կամ յիշատակել է ընդամէնը 196 ձեռագիր⁹¹, որոնցից 9ի ներկայ տեղն անյայտ է, իսկ 187ն այժմ եւս իրենց հին կամ նոր տեղերում են: Ձեռագրերը պահպանուելիս են եղել հետեւեալ 32 հաւաքածուներում⁹² (թուարկման մէջ համարիչի թուերն ընդհանուր շարքի մեր նշանակած կարգային համարներն են, ապա՝ /, իսկ յայտարարում՝ ներկայ գոյքահամարները): Այլ (ասենք՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի) հաւաքածու մտած ձեռագրերի տուեալները զբանցել ենք թէ՛ նախկին եւ թէ՛ ներկայ հաւաքածուների տողերում, բայց տողերի աւարտի հանրագումար-հաշուի («(4 միաւոր)») մէջ արտայայտել ենք միայն ներկայ հաւաքածուի բաժնում:

1. Ախալցխա, Ս. Փրկիչ եկեղեցի - Հ^ա 66, այժմ ՄՄ 7623.

2. Բագրատունի Կարապետ արքեպս., Ախալցխա - Հ^ա 126, այժմ ՄՄ 3723.

3. Բեռլին, Արքայական գրադարան - 82/Ms. Or. Minut. 287 (1 միաւոր).

4. Դադեան Խաչիկ վ. - Հ^ա 25, այժմ ՄՄ 4113.

5. Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց մատենադարան - 1/326, 4/1925, 34/2558, 36/2559, 37/2560, 39/1127, 56/2561, 129/1924, 147/2556 (9 միաւոր).

6. Եւդոկիա - Հ^ա 12 եւ 134 (2 միաւոր). այժմ՝ անյայտ.

⁹⁰ Գ130 ձեռագիրը ՄՄ 3782ն է, մինչդեռ՝ սա «Հանգիստ Յովհաննու» չունի, ունի՝ 263բ-5ա «Յեկեղեցական Պարմութենէ՛ վասն Յովհաննու Աւետարանչի - Ասի բան, եթէ Յովհաննէս առաքեալ եւ աստարանիչ... պաշտանեսայս ըստ Որդոյն տույութեան». ուրեմն՝ Մ. Տ-Մ. այս բնագիրը շփոթել է «Հանգիստ»ի հետ:

⁹¹ «Լրացում» խորագրի ներքոյ (էջ 282-283), ըստ Գասպար Ռենէ Գրեգորիի գրքի 2րդ հատորի (Caspary René Gregory, Textkritik des Neuen Testaments, Leipzig, 1902, S. 569-574), թուարկել է Ժ.-ԺԲ. դարերի՝ մինչ այդ իրեն անյայտ ութ Աւետարան, որ գրքի բուն ծրագրից դուրս՝ մեր խնդրին չվերաբերող մանրամասն է:

⁹² Մէկ ենք համարում Էջմիածնի հին՝ բուն եւ Գէորգեան հաւաքածուները:

7. Զուլէ լորդ, Լոնդոն - Հ^մ 74, այժմ Բրիտանական գրադարանի Or. 8833.

8. Էջմիածին, Մայր Աթոռի մատենադարան = այժմ՝ Երեւան, Մաշտոցեան Մատենադարան - 2/178, 3/4243, 5/345, 6/5560, 8/1500, 9/179, 10/177, 11/180, 14/182, 15/183, 16/353, 17/206, 19/2627, 22/2705, 24/352, 25/4113, 26/346, 28/184, 30/207, 33/186, 35/351, 40/2628, 41/187, 42/188, 43/2669, 44/2587, 46/189, 47/204, 49/200, 52/347, 53/190, 54/201, 55/348, 57/191, 58/202, 59/2706, 60/203, 61/349, 62/350, 66/7623, 67/354, 71/205, 72/2585, 73/2732, 78/194, 79/142, 80/181, 81/192, 83/62, 84/159, 85/149, 86/146, 87/145, 88/3545, 89/77, 90/80, 92/148, 93/229, 94/3604, 95/2397, 96/287, 97/199, 98/231, 99/193, 100/76, 102/7753, 103/73, 104/141, 105/79, 106/75, 107/74, 109/185, 110/156, 111/230, 112/271, 113/81, 114/232, 115/174, 116/2856, 117/6200, 118/7737, 120/7735, 121/2374, 125/6201, 126/3723, 127/3793, 128/3784, 130/311, 131/275, 132/288, 137/283, 138/2877, 143/2589, 150/313, 151/2743, 152/280, 155/208, 156/195, 157/196, 159/282, 160/242, 161/78, 162/154, 163/269, 164/151, 165/150, 166/152, 167/153, 168/155, 169/270, 170/233, 172/684, 177/9, 178/718, 179/1465, 180/1177, 181/1887, 182/1667, 183/1390, 184/3514, 185/2961, 186/705, 187/3290, 188/2909, 189/1420, 190/1357, 191/1348, 192/11, 193/716, 194/682, 195/3782, 196/614 (132 միաւոր).

9. Լոնդոն, Անգլիական Աստուածաշնչական ընկերութիւն - 75/76 (1 միաւոր).

10. Լոնդոն, Բրիտանական գրադարան - 74/Or.8833, 139/Or.81, 146/Add.21.932, 154/Add.19.730 (4 միաւոր).

11. Լոնդոն, Լամբէթեան պալատ - 63/1209 (1 միաւոր).

12. Լվով, Հայոց արքեպիսկոպոսարան - Հ^մ 142, այժմ ի պահ է տրուած Վարչաւայի Պետ. գրադարանում (1 միաւոր).

13. Կարին, Սանասարեան վարժարան - Հ^մ 102 եւ 120, այժմ ՄՄ 7753 եւ 7735.

14. Կտուց անապատ - Հ^մ 6, այժմ ՄՄ 5560.

15. Մարմաշէն գիւղ - Հ^մ 31 (1 միաւոր). այժմ՝ անյայտ.

16. Միւնխէն, Կայսերական գրադարան - 174/13, 176/19 (2 միաւոր).

17. Մոսկուա, Լազարեան ձեմարան - Հ^մ 117, այժմ ՄՄ 6200.

18. Մուրաւեով Ն. Ն., Սանկտ Պետերբուրգ - Հ^մ 13 այժմ՝ Պետերբուրգի Արեւելեան ձեռագրերի հիմնարկ - C-29 (1 միաւոր).

19. Նոր Զուղա, Ս. Ամենափրկիչ վանք - 48/15, 76/16, 124/53 (3 միաւոր).

20. Շխնոց գիւղ, մերձ առ Կարին - Հ^մ 125, այժմ ՄՄ 6201.

21. Պոլիս, Անտոնեան միաբանութիւն - Հ^մ 119, այժմ՝ WAG 537 (1 միաւոր).

22. Պրուսա, Ս. Աստուածածին - Հ^մ 7 (1 միաւոր). այժմ՝ անյայտ.

23. Սարուշէն գիւղ, Արցախ - Հ^մ 136 (1 միաւոր). այժմ՝ անյայտ.

24. Սեւանայ անապատ - Հ^մ 118, այժմ ՄՄ 7737.

25. Սսի կաթողիկոսարան - Հ^մ 68, 69, 171 (3 միաւոր). այժմ՝ անյայտ.

26. Վան, Հայոց առաջնորդարան - Հ^մ 19. այժմ ՄՄ 2627.

27. Վատիկանի գրադարան - 38/Vat. Arm. 1, 91/Cod. Arm. 3, 158/Cod. Arm. 10 (3 միաւոր).

28. Վենետիկ, Մխիթարեան մատենադարան - 18/1508, 20/1007, 21/935, 29/280, 45/623, 50/229, 51/1182, 64/841, 70/1270, 77/1006, 122/1268, 123/887, 133/68, 135/961, 141/1635, 144/190, 145/1295, 153/1322 (18 միաւոր).

29. Վիեննա, Մխիթարեան մատենադարան - 23/55, 65/71, 101/274, 108/319, 148/1400, 149/190 (6 միաւոր).

30. Վիեննա, կայսերական մատենադարան - 32/11, 173/4, 175/22 (3 միաւոր).

31. Տէր-Մինասեան Վահան. վ., Կ. Պոլիս - Հ^մ 27 (1 միաւոր). այժմ՝ անյայտ.

32. Օղաբաշեան Դաւիթ, Նոր Նախիջեւան - Հ^մ 140, այժմ WAG 538 (1 միաւոր).

Եւ այսպէս, յայտնի 187 ձեռագրերի պահպանման ներկայ վայր-հաւաքածոնների քանակն արդէն 15 է. ընդհանուր պատկերը հետեւեալն է.

1. Բեռլինի պետական գրադարանում՝ 1.

2. Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց մատենադարանում՝ 9.

3. Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում՝ 132.

4-6. Լոնդոնի երեք տարբեր հաւաքածոներում միասին՝ 6.

7. Վարչաւայի Պետ. գրադարանում՝ 1.

8. Միւնխէնի պետական գրադարանում՝ 2.

9. Պետերբուրգի Արեւելեան ձեռագրերի հիմնարկում՝ 1.

10. Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում՝ 3.

11. Բալթիմորի Waltres Art Gallery-ում (WAG)՝ 2.

12. Վատիկանի գրադարանում՝ 3.

13. Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանում՝ 18.

14. Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանում՝ 6.

15. Վիեննայի պետական գրադարանում՝ 3:

РЕЗЮМЕ

Книга Месропа Тер-Мовсисяна «История перевода Библии на армянский язык» (С-Петербург, Пушкинская скоропечатная, Летушковъ пер., № 4. 1902, IX, 287 с.) является одним из лучших текстологических исследований истории армянского перевода Библии. Однако вышедшая на русском языке более столетия назад, она, во-первых не доступна специалистам, не владеющим русским языком, во-вторых, почти все упомянутые и описанные в книге рукописи перемещались из одних коллекций в другие, изменились инвентарные номера почти всех манускриптов. В скором будущем мы намерены опубликовать армянский перевод этого ценного исследования. Данная статья является первым шагом на пути его публикации, в которой детально исследуются все данные об упомянутых в книге рукописях армянской Библии. В результате исследования выяснилось, что: а) их общее число составляет 196 единиц, б) в начале XX в. они хранились в 32 собраниях, в) настоящее место хранения девяти рукописей неизвестно, г) остальные 187 рукописей ныне хранятся в 15 разных коллекциях мира. Нами уточнены нынешние инвентарные номера всех сохранившихся рукописей. Благодаря этому читатель русской версии книги также может легко найти по новым номерам упомянутые в книге библейские списки.

SUMMARY

The book of Mesrop Ter-Movsisyan “History of Translation of the Bible into Armenian Language” (St. Petersburg, Pushkin fastprinting, Letushkov lane., No 4. 1902, IX, 287 p.) is one of the best textual researches of the history of the Armenian translation of the Bible, which was printed in Russian more than a century ago, but is not available for non-Russian speaking specialists. Besides, almost all manuscripts mentioned and described in this book were moved from one collection into another: the inventory numbers were changed in almost all of them. Currently we undertake the publication of the Armenian translation of this precious book, and, as a first step on this way, we present this article, in which we studied all possible data mentioned in the book of manuscripts of the Armenian Bible and found out that: a) the total number of the units is 196; b) at the beginning of the 20th century they were stored in 32 collections, c) the present storage place of nine manuscripts is unknown, d) the remaining 187 manuscripts are now kept in 15 different collections of the world, e) the current inventory numbers of all surviving manuscripts were clarified. Due to this fact, the reader of the book’s Russian version can also easily find the new numbers mentioned in the book of the Bible lists.

ՖՐԻՆԱ ԲԱԲԱՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու, ՀԱԻ

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵԽԱՆՑԻՆ
ՈՒՇԻԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔՈՒՄ

«Ժողովուրդների պատմության մեջ չի գտնվի մի ազգ, որ դեպի քաղաքակրթություն գնացող ճանապարհին հանդիպած լինի խոչընդոտների, տառապանքների եւ ծանր պայմանների, ինչպես հայը: Հազարամյակների վրա երկարող նրա կյանքը անփշուր չղթա է հաղթանակների եւ պարտությունների, մանավանդ դեպի լույս անգսպելի ձգտումի եւ խոյանքի»¹: Այս խոսքերը շատ դիպուկ են ասված եւ անառարկելիորեն վերաբերում են Ոսկան Երեւանցուն: Նա էր, որ իր ժամանակի քաղաքական ծանր իրավիճակում կարողացավ իրականացանել հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը: Ոսկան Երեւանցին «հայ էր ազգով, զավակ բարեպաշտ ծնողների՝ Թորոսի եւ Գոհարազիզի, որոնք Շահ-Աբասի հալածանքների ժամանակ քաշվեցին Սպահան եւ այնտեղ մեծանալով ամուսնացան»²: Նրանցից ծնվեց Ոսկանը Հայոց 1063 (†551=1614 թ.) հունվար ամսին: Ծնողները նրան ուսման տվեցին... Ոսկանն ընտրեց կրոնավորի ճանապարհը: Նա աշակերտեց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ եկեղեցում հայկական տպագրության հիմնադիր կաթողիկոս Խաչատուր Կեսարացու կողմից բացված վանքի կրոնական դպրոցում... 1633 թ. կաթողիկոս Փիլիպոս Աղբակեցու կողմից կանչվում է Էջմիածին³: Թերեւս հենց այս պահից էլ կտրուկ փոխվում է Ոսկանի ճակատագիրը: Էջմիածնում նա ծանոթանում է դոմինիկյան վանական եւ գիտնական լատին Պողոս Փիլոմալիի հետ եւ հիանում նրա գիտելիքներով: Նրանից սովորում է լատիներեն, փիլիսոփայություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն, քերականություն՝ փոխադարձաբար սովորեցնելով հայերեն: Կարճ ժամանակում Ոսկանը սկսում է լատիներենից թարգմանություններ կատա-

¹ «Աստվածաշունչը եւ Ոսկան Երեւանցին», Սիոն, 1966, թ. 2-3, խմբագրական Ա. Գ., էջ 53:² «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 127:³ Լ. Գ. Միսասյան, Ոսկան Երեւանցին եւ նրա տպագրական գործը, Սիոն, 1966, էջ 133-134:

րել: Նա ստանում է եվրոպական պատշաճ կրթությունն եւ դառնում էջմիածնի միաբանությունից ուսյալ հոգեւորականներից մեկը: Այդ մասին նա համեստորեն գրում է. «Բայց այս բոլորը ոչ լիապես, ինչպես ինքը կկամենար, այլ փոքր չափերով»⁴: Ոսկանի գիտելիքները հաճելի չէին շրջապատին. նրան սկսում են արհամարհել: Լեոն, որ նույնպես ոգեւորված չէր Ոսկանի եւ նրա լատին ուսուցչի մտերմությամբ, խոստովանում է, սակայն, որ նրա վիճակում են եղել բոլոր նրանք, որոնք կրթություն էին ստանում՝ իրենց խավար հայրենիքին ծառայելու նպատակով⁵:

Արհամարհված Ոսկանը երբեք չի հուսահատվել. շարունակել է աշխատել, թարգմանություններ անել, քերականություն կազմել: Այդ մասին պատմիչը գրում է. «Բայց զնեղությունս կրեաց եւ կրէ՝ ի սուտակասպասից եւ ի բարձրայօնից իմաստակաց, յեկեղեցանաց եւ յաշխարհականաց, մերձակացից եւ հեռաւորաց. իսկ նա զչարչարանսն յանձին տարեալ ասէր. եթե տակաւին մարդկան հաճոյ լինիմ, ապա Քրիստոսի ծառայ ոչ եմ»⁶:

Գուցե այս ամենը պատճառ դարձավ, որ Ոսկան Երեւանցին առանձնացվեց Ուշիի Ս. Սարգիս վանքում: Նման գիտնականի համար այդ տեղը թերեւս այնքան էլ հարմար չէր, հատկապես որ վանքը կիսավեր վիճակում էր գտնվում: Ոսկան վարդապետը այս անգամ եւս չընկճվեց. վանքում սկսեց ծավալել շինարարական լայն գործունեություն, որի մասին պատկերավոր պատմում է Առաքել Դավրիժեցին⁷:

Ս. Սարգիս վանքը գտնվում է Արագածոտն մարզի Ուշի գյուղի հյուսիսարեւմտյան բարձունքի հարավային ստորոտում: Վանական համալիրի մասին առաջին վկայությունը պահպանվել է Հայսմաթուրքում՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից Սուրբ Սարգսի նշխարները Ուշի տեղափոխելու եւ վանք հիմնելու կապակցությամբ⁸: Միջնադարյան պատմիչների գործերում Ուշիի վանքի եւ գյուղի մասին վկայությունները վերաբերում են ավելի ուշ շրջանին՝ հատկապես Ոսկան Երեւանցու վանահայրության ժամանակ շինարարական գործունեությանը (1654-1662 թթ.):

Ի դեպ, վիմագրագետ Ա. Մանուչարյանի արժեքավոր աշխատությունից տեղեկանում ենք, որ Գաբրիել վարդապետից հետո Սաղմոսավանքի

⁴ Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, Երևան, 1977, էջ 430:

⁵ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 217-218:

⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Յամսթեյօլամ, 1669, էջ 276:

⁷ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 278:

⁸ «Յայսմաութք», Կոնստանդնուպոլիս, 1706, էջ 490. տե՛ս նաև Ֆ. Բաբայան, Ուշիի Սուրբ Սարգիս վանքը, Երևան, 2005, էջ 3-5:

առաջնորդ է եղել Ոսկան Երեւանցին: Պաշպանվել է 1661 թ. մի վկայագիր՝ գրված Սաղմոսավանքի առաջնորդ Ոսկան վարդապետ Երեւանցու կողմից⁹: Ոսկան Երեւանցուն վերաբերող այս տեղեկությունը նշված չի ոչ մի հեղինակի կողմից: Մ. Չամչյանը գրում է, որ Ոսկան Երեւանցի վարդապետը Ուշիում վանք է շինել, պարիսպ քաշել, ձեռնադրվել եպիսկոպոս եւ մեկնել Եվրոպա¹⁰:

Ս. Սարգիս վանքում Ոսկան Երեւանցու կատարած շինարարական աշխատանքները ցավոք չպաշպանվեցին 1827 թ. երկրաշարժի հետեւանքով: Վանքը ամբողջովին վերածվեց փլատակների:

1999-2001 թթ. Երեւանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան, Գերաշնորհ Տ. Շահե արք. Աճեմյանի մեկենասությամբ Ուշիի Ս. Սարգիս վանքում իրականացվեցին պեղումներ՝ ի հիշատակ մեծ գիտնական, Աստվածաշնչի առաջին հրատարակիչ Ոսկան Երեւանցու¹¹: Պեղումների ընթացքում պարզ եւ տեսանելի դարձան բոլոր այն վերանորոգչական ու կառուցողական աշխատանքները, որոնք ժամանակին իրականացրել էր Ոսկան Երեւանցին:

Մինչ պեղումներն սկսվելը, տարածքում առանձնանում էր միայն երկրաշարժից հետո մասնակի պաշպանված Սուրբ Սարգիս եկեղեցի-վկայարանը: Վերջինս միանավ, երկթեք տանիքով ուղղանկյուն շինություն է: Կառուցվել է հին բնակավայրի տարածքի շինություններից վերցված բազալտով: Հետագայում վկայարանը մի քանի անգամ վերանորոգվել է սրբատաշ բազմագույն տուֆով: Վկայարանի դռան վրա պաշպանվել է 1203 թ. վերանորոգման արձանագրությունը: Ըստ ավանդության՝ եկեղեցին կապվում է քրիստոնեական հավատքի համար նահատակված եւ սրբադասված Կապադոկիայի իշխան, հունական զորքերի հրամանատար Սարգիս զորավարի հետ (Դ.-Ե. դդ.): Սուրբ Սարգիս մատուռ-վկայարանի կողքին բացվել է Վաչե Վաչուտյանի կառուցած Ս. Աստվածածին կաթողիկե եկեղեցին: Թեեւ վերջինիս կառուցման մասին տեղում հիշատակություն չկա, սակայն ճարտարապետական հորինվածքով այն պատկանում է ԺԳ. դարասկզբին:

Այս եկեղեցին Ոսկան Երեւանցին տեսել է վթարային վիճակում, եւ ինչպես գրում է Առաքել Դավրիժեցին, չի կարողացել Ս. Աստվածածին

⁹ Ա. Գ. Մանուչարյան, Սաղմոսավանք, Երեւան, 2015, էջ 65:

¹⁰ Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երեւան, 1984, էջ 648. տե՛ս նաեւ՝ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2948:

¹¹ Շահե սրբազանի մասին տե՛ս Շահե արք. Աճեմյան, Կյանքը եւ գործունեությունը, Երեւան, 2001:

եկեղեցու տանիքը վերականգնել, սակայն Հնարավորինս փորձել է այն փրկել սեփական միջոցներով: Գմբեթի կամարը պահող հարավային եւ հյուսիսային որմնամուկները երկարացրել է երկրորդական օգտագործման քարերով, ամրության համար մեջտեղում տեղադրել է գերաններ: Նրա անվան հետ են կապվում նաեւ պարսպի հյուսիսային պատի երկայնքով տեղադրված վանախցերը: Այդ շինությունների միջից հայտնաբերված՝ ԺԲ.-ԺԳ. դդ. թվագրվող խեցեղենը վկայում է նույն տեղում ավելի վաղ մշակութային շերտի գոյության մասին, որի վրա էլ Ոսկան Երեւանցու կողմից կառուցվել են նորերը: Գլխավոր մուտքից արեւմուտք՝ հարավային պարսպապատին կից, բացվել է տուֆով շարված կամարակապ սրահ՝ հինգ բաժանմունքներով: Հավանական ենք համարում, որ այն կառուցվել է իբրեւ հյուրատուն (հավաքատեղի), որտեղ տարբեր վայրերից ժամանած ուխտավորները տանտիրոջ կողմից համապատասխան ընդունելութան արժանանալուց հետո աստիճաններով բարձրացել են եկեղեցի՝ ծիսական արարողություններին մասնակցելու համար: Ոսկան Երեւանցին վերակառուցել է վանքի գլխավոր մուտքը, որի երկու կողմերի շարվածքի մեջ առկա են երկրորդական օգտագործման ոչ արձանագիր տապանաքարերի կտորներ:

Ամեն դեպքում մեծ է եղել Ոսկանի շինարարական գործունեությունը: Նա վերականգնել է ԺԷ. դ. մենաստաններին բնորոշ բարձր եւ խուլ պարիսպ, որը վանքը վերածել է պաշտպանական ամրոցի: Վանքի պարսպի շինարարության մասին վկայություն է պահպանվել նաեւ հիշատակարաններում. «...եւ առաջնորդ սրբոյս մեծ հռետորն եւ քաջ փիլիսոփան Ոսկան վարդապետն, որ եւ շինեաց պարիսպ ապառաժ վիմէ մեծածախ եւ գեղեցիկ շինուածովք է»¹²: Տարբեր գույնի տուֆ քարի համադրությամբ կառուցված հոգեւոր շինությունները չքեղ հարդարանք ունեցող չքամուտքերով, գմբեթներով, կամարակապ թաղածածկ սրահներով բնակելի, տնտեսական շինություններով առանձնանալու, ճգնելու, ապաշխարելու հրաշալի միջավայր են ստեղծել: Այդ մասին գրիչ Կարապետ Անդրեանացին 1657 թ. գրում է. «...յերկրիս Արարատայ, ի գաւառիս ցԱրազածոտան, նահանգիս Կարբւոյ, ի վայելուչ վանս, որ կոչի Յուշուոյ, Ս. Սարգիս, ընդ հովանեաւ սրօբէաճեմ եւ <եւ> քրօբէազարդ տաճարիս Աստուածածնի. եւ յաջակողմեան եկեղեցւոյն, ուր դամբարան է վերոգրեալ սրբոյն. եւ ձախակողմն կամարակապ եւ զարմանալի սբ. մատուանն: Դիտապետութեան ուխտիս տեառն Ոսկանի ամէնիմաստ բարունապետի Երեւանցոյ եւ թարգմանչի,

¹² «Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԷ. դար», հ. Գ, Երեւան, 1984, էջ 917:

Նկ. 1. Պեղումներով բացված Ս. Սարգիս մատուռ վկայարանը
եւ Ս. Աստվածածին եկեղեցին

Նկ. 2. Վերականգնված Ս. Սարգիս մատուռ վկայարանը

Նկ. 3. Պեղումներով բացված Ս. Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 4. Պեղումներով բացված Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջը
և Ոսկան Երեւանցու կառուցած պարսպի մի հատվածը

Նկ. 5. Պեղումներով բացված Ոսկան Երեանցու կառուցած պարիսպը եւ նրա երկայնքով՝ վանախցերը

Նկ. 6. Ոսկան Երեւանցու կառուցած կամարակապ սրահը

որ ըստ դադմատականին եւ աշակերտաց սորին՝ վերագրեալ Կարապետի եւ տէր Մկրտչի կուսակրօն քահանայի, եւ սարկաւագացն՝ Յոհաննու եւ Դաւթի, եւ հոգաբարձութիւն տեղւոյս ըստ մարմնաւոր գործոց Կարապետի Կարբեւոյ կուրի եւ ծարագոյն տնտեսին խոհարարի»¹³:

Ոսկանը ձեռագրի հիշատակարանը ավարտում է Ուշիում եւ 1656 թ. գրում է. «Յոշոյ Ս. Սարգիս ընդ հովանեաւ սուրբ եկեղեցեացս գերահռչակած, որք են գերամբարձութեամբ երկնաքատակը կառուցեալք»¹⁴:

Նույն ժամանակներում էլ Մատթեոս Ծարեցին Ամստերդամում հիմնում է հայկական տպարան: Յավոք, նա իր տպագրական ձեռնարկումները պարտքով էր իրականացնում: Բախտորոշ մի օր, սակայն, հայտնվում է եւս մի նվիրյալ՝ Ավետիս Ղլիճենցը՝ Ոսկանի եղբայրը, ով օգնության ձեռք է մեկնում նրան: Նա այցելում է ծանր հիվանդ, պարտատերերից հալածված Ծարեցուն: Վերջինս Նոր Զուղայեցի վաճառականից դրամ է խնդրում տպարանի պարտքերը մարելու համար: Ավետիսը խոստանում է օգնել նրան մի պայմանով. տպարանը պետք է կրի «Ս. Էջմիածին» եւ «Ս. Սարգիս» անունը, իսկ եկամուտը նվիրաբերվելու է Ս. Էջմիածին եւ Ս. Սարգիս վանքերին¹⁵: Ղլիճենց Ավետիսը գիտեր, որ չէր կարող զբաղվել հրատարակչական գործունեությամբ, տպագրել Աստվածաշունչ եւ այլ բարձրորակ գրքեր: Միակ մարդը, որ կարող էր այդ գործով զբաղվել Ոսկան Երեւանցին էր: Վերջապես Աստվածաշունչը տպվում է Ամստերդամում: Բնագիրը Ոսկանը խմբագրել էր՝ ըստ լատինական Վուլգատայի, ինչի պատճառով էլ քննադատվեց հայերենը աղավաղելու մեղադրանքով¹⁶: Այդ մասին սակայն այսպես է գրում Զամչյանը. «Փոփոխեաց զհարադրութիւնս իւրաքանչիւր գրոց ըստ նոր ոճոյ ոմանց, բաց ի սաղմոսէն. թէպէտեւ յայն եւս հասոյց ձեռն որով եւ եղծաւ քաղցրութիւն քերթուածոց նոցին», զայս եւ ինքն Ոսկան գրէ՛ի վերջաբանութեան Աստուածաշնչին»¹⁷:

Այսուհետ Ամստերդամի «Ս. Էջմիածնի» եւ «Ս. Սարգսի» անվան տպարանում սկսեցին տպագրվել հայերեն գրքեր՝ «Յիսուս Որդի», «Սաղմոսարան», «Ժամագիրք», «Աստվածաշունչ» եւ այլն, որոնցով սկիզբ դրվեց անընդմեջ հայ գրահրատարակչությանը:

¹³ Անդ, էջ 750:

¹⁴ Անդ, էջ 695:

¹⁵ Գ. Լեւոնյան, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը, Երևան, 1946, էջ 104-113: Տես նաև Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, Երևան, 1977, էջ 417:

¹⁶ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 435:

¹⁷ Մ. Զամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 660:

РЕЗЮМЕ

Монастырский комплекс Сурб Саргис, расположенный на северо-западном холме села Уши Арагацотна впервые упоминается в агиографии в связи с переносом мощей св. Саргиса в Уши и основанием там монастыря Месропом Маштоцем. Другое упоминание относится к князю Ваче Вачутяну. Третье сообщение связано со строительной деятельностью великого оратора и философа печатника Воскана Ереванци (1654-1662 гг.), ярко описанной А. Даврижеци. В 1999-2001 гг. декан теологического факультета ЕГУ святейший архиепископ Шаге Аджемян спонсировал раскопки экспедиции Института археологии и этнографии НАН РА, в результате которых открылась вся картина строительства и реконструкции, произведенной Восканом Ереванци: высокая глухая крепостная стена, характерная для монастырей 17-го в., светские и религиозные сооружения из сочетания разноцветного туфа с роскошно орнаментированными парадными входами и арочными сводами, создававшие прекрасную среду для работы и покаяния, в которой родилось Евангелие Воскана Ереванци. Колофон рукописи датирован 1656 годом, а сама она опубликована в Амстердаме в 1666 г. Книги, изданные в амстердамской типографии Св. Эчмиадзина и монастыря Св. Саргиса ознакомили собой начало непрерывного армянского книгопечатания.

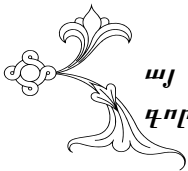
SUMMARY

The monastic complex of St. Sarkis, situated on the north-western hill of the village of Ushi, Aragatsotn region, is first mentioned in hagiographic literature by Mesrop Mashtots, in connection with the transfer of the relics of St. Sarkis to Ushi and foundation of the monastery there. Another reference is to the prince Vache Vachoutyan. The third record is associated with the construction activity of the great orator and philosopher Voskan of Yerevan (1654-1662) vividly described by Arakel of Tabriz. In 1999-2001 the Dean of the YSU Faculty of Theology Archbishop Shahe Ajemyan sponsored the excavations held by the expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA, which unclosed the entire picture of construction and reconstruction carried out by Voskan of Yerevan: high blank fortification, typical of the 17th century monasteries, secular and religious buildings erected with combination of multi-colored tuff, with luxuriously ornamented front entrances and arched vaults creating perfect environment for work and penance, in which the Gospel of Voskan of Yerevan was rewritten. The colophon of the manuscript dates back to 1656; however the book itself was published in Amsterdam in 1666. Books published in the Amsterdam printing house of Holy Etchmiadzin and the Monastery of St. Sarkis laid the cornerstone of the establishment and continuity of the Armenian printing culture.

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

պատրանական գիրք. թեկնածու, ԵՊՀ, ՀԱԻ

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻՆ՝
ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

այ տպագրությունյան երախտավոր Ոսկան Երեւանցու վանական գործունեությունը հիմնականում կապվում է Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վանահայրությունյան հետ, սակայն պատմական մի վավերագրից մակաբերվում է այն իրողությունը, որ Ոսկան Երեւանցին առաջնորդ է եղել նաեւ Սաղմոսավանքում: Դրա մասին վկայում է Սիմեոն Երեւանցին. «Ինչպես նաեւ Քյարվանսարա կոչված գյուղի երեք դանկ մուլքը, որը մոտ է քարաշեն իջեւանատանը, եւ որի վերաբերյալ սրա առաջնորդ Ոսկան Երեւանցի վարդապետից կա մեկ վկայագիր թուղթ, որ գրված է հայոց 1110 (1661) թվին, որը եւս կարող ես գտնել»¹: Այդ վկայագիրը Հ. Աբրահամյանը զետեղել է հետեւյալ վերնագրի ներքո.

ՔԱՐՎԱՆՍԱՐԱՆ² ԳԻՒԴԻ «ԵՐԵՔ ՍՏԱԿ» ՍՈՒԼՔԸ³
ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔԻՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ

Պատճառ գրոյս այս է, զի ես՝ Ոսկան վարդապետս, յորժամ էի ի վանս Սաղմոսաց, զՔարվանսարայի երեք ստակ⁴ մուլքն կերի որքան էի անդ.

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբո: Հիշատակարան Էջմիածնի Սուրբ Աթոռի եւ նրա հարակից վանքերի, Երեւան, 2003, էջ 403-404:

² Քարվանսարան ներկայիս Արագածոտնի մարզի Ապարանի տարածաշրջանի Արայի գյուղն է: Այդտեղ Վաչե Վաչուտյան իշխանի՝ ԺԳ. դարում կառուցած իջեւանատնից այսօր մասամբ պահպանվում է հյուսիսային պատը:

³ «Մուլք» (مُلْك) ծագում է արաբերենից եւ նշանակում «ունեցվածք», «սեփականություն»:

⁴ Ստակը՝ «սպիտակ», արծաթյա դրամի անվանումն էր (այն կարող էր նաեւ ոսկյա լինել): Բնագրում հոմանիշ է «դանգ»-ին: Վերջինս պարսկական դրամի քառորդ մասն էր (տե՛ս «Հայերէն բացատրական բառարան», հ. Ա., կազմ.՝ Սո. Մալխասեանց, Երեւան, 1944, էջ 458). պարսկական դրամը թումանն էր եւ հավասար էր 10.000 ոսկեդրամի կամ դինարի (տե՛ս «Հայերէն բացատրական բառարան», հ. Բ., կազմ.՝ Սո. Մալխասեանց, Երեւան, 1944, էջ 124-125): Հետեւապէս՝ Քարվանսարա գյուղի սեփականության արժեքը՝ երեք

քանզի ստակ եւ կես մուլքն Ազիբեկին եւ Տէր Շմաւոնին Հայրենիքն էին, որք ետուն Սաղմոսավանուցս վախմ, ստակ եւ կեսն այլ ես ի միրի Թումանիցն Հոգեբաժին առի վասն իւր Հօրն՝ Գրիգորին, որ էր որդի Կարապետին, որով եղեւ երեք ստակ մուլքն գիտովթեամբ ամենայն Սերգեւելցւոց: Ապա թէ որ այլ եւ այլ բանիւ զսա խափանել ջանայ, կամ Հակառակի, ինքն պարտական լիցի այն մեռելոց մեղաց. զի մէք այսպէս գիտեմք եւ վկայ եմք առաջի Աստուծոյ եւ մարդկան:

Գրեցաւ թուին ՌՃԺ. (1661). Յունուարի Ժ. (10)⁵:

Հետեւում կնիքի վրա, գրված է. «Սուրբ Աստուածածնի ծառայ Ոսկան վարդապետ» մականգրությունը⁶: Վկայակոչված եկեղեցին Սաղմոսավանքի համալիրի Ս. Աստվածածին գրատունն է:

Հայտնի է, որ Ոսկան Երեւանցին 1654 թվականից եղել է Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վանահայրը, որտեղ իրականացրել է չինարարական լայնածավալ աշխատանքներ, կառուցել շրջապարիսպ, կրոնավորների խցեր, բնակելի եւ տնտեսական սենյակներ⁷: Սաղմոսավանքի առաջնորդը, Ոսկան Երեւանցուց առաջ եւ հետո, Գաբրիել վարդապետ Կարբեցին էր: Վերջինիս հորեղբայրը՝ նշանավոր ճգնակյաց հոգեւորական Հովհաննես եպս. Կարբեցին, մոտ 1656 թ. նրան կանչում է էջմիածնի նվիրակությունից, հանձնում Սաղմոսավանքի վանահայրությունը, իսկ ինքը մեկնում Շատինի վանք՝ տեղի կրոնավորներին սովորեցնելու անապատական կյանքի կանոնները: Տրամաբանական է, որ Հովհաննես եպս. Կարբեցու մահից հետո (1657 թ.) եղբորորդին՝ Գաբրիել վարդապետը, շարունակեր պաշտոնավարել Սաղմոսավանքում: Նշենք, որ Գաբրիել Կարբեցին Սաղմոսավանքում կարողացավ անել այն, ինչը չէր հաջողվել նախորդ վանահայրերին: Լինելով նախաձեռնող, հաստատակամ ու եռանդուն անձնավորություն՝ նա 1664-1670 թթ. ամբողջովին վերանորոգեց Սաղմոսավանքի վանական համալիրը, որը մեծապես տուժել, ավերվել էր թուրքական 1632-1635 թթ. արշավանքի ժամանակ: Գաբրիել վրդ. Կարբեցին իր հեղինակությունը չնորհիվ կարողացել է վերանորոգչական աշխատանքներում ներգրավել անգամ գավառի մահմեդական իշխանավորներին⁸:

ստակը կամ դանգը, 7500 դինար էր: Մի շարք կավածագրերից ակնհայտ է, որ այդ ընթացքում գործածական է եղել արձայնա դինարը:

⁵ «Կավածագրեր եւ տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր», պրակ I, կազմ.՝ Հ. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 20:

⁶ Անդ:

⁷ Տե՛ս Ֆ. Բաբայան, Ուշիի Սուրբ Սարգիս վանքը, Երևան, 2005, էջ 9-10:

⁸ Տե՛ս Ա. Մանուչարյան, Սաղմոսավանք, Сормосаванк, Saghmosavank, Երևան, 2015, էջ 66:

Սակայն, ինչպես աղբյուրներն են վկայում, Գաբրիել վարդապետի վանահայրությունը Սաղմոսավանքում մեզ անհայտ պատճառներով կարճ ժամանակով ընդմիջվել է ոչ պակաս եռանդուն եւ հանրություն լայն շրջաններին առավելապես տպագրական գործունեությունը ծանոթ Ոսկան Երեւանցու առաջնորդությամբ:

Մնում է ենթադրել, որ որպես նվիրակ փորձառություն ունեցող Գաբրիել վրդ. Կարբեցին Մայր Աթոռի հատուկ հանձնարարականով մեկնել է ինչ-որ երկիր՝ հայկական գաղթօջախ: Իսկ այդ ընթացքում Սաղմոսավանքի վանահայրությունը ժամանակավորապես վստահվել է Ոսկան վարդապետին, որը, ըստ էության, համատեղել է հիշյալ մենաստանի եւ Ուշիի վանահայրությունը: Համանման իրողությունն ակնատեսն ենք Գրիգոր վրդ. Կարբեցու հաջորդի՝ Նահապետ վրդ. Նգացու (1674-1683 թթ.) պարագայում, երբ վերջինս միաժամանակ վանահայր էր Սաղմոսավանքում, Հովհաննավանքում եւ Ուշիում⁹: Ոսկան Երեւանցին Սաղմոսավանքի հոգեւոր առաջնորդ է եղել բավականին կարճ ժամանակահատված՝ մեր հաշվարկով մոտ մեկ տարի. նրա համար նախասահմանված էր առավել կարեւոր՝ համազգային առաքելություն: Այդ ընթացքում նա հասցրել էր իր հետքը թողնել Սաղմոսավանքի պատմության մեջ. մեկ տարում կարողացել է ընդլայնել լուսավորչաշեն այդ մենաստանի վանական կալվածատիրության սահմանները՝ վանքի համար ձեռք բերելով Քարվանսարա գյուղը, ընդ որում, հիշյալ բնակավայրի սեփականություն կեսն ստացել է նվիրատվության ձեռով, երբ համասեփականատերեր Ագիբեկը կամ Ագի բեկը (հնարավոր է՝ եղել է Կարբիի «նահիայի»՝ գավառակի իշխանավորներից) ու Տեր Շմավոնն իրենց մասնաբաժինը՝ մեկուկես ստակ մուլքը, վախճ են¹⁰ արել, այսինքն՝ նվիրաբերել են Սաղմոսավանքին: Իսկ Քարվանսարա գյուղի մյուս կեսը, ինչպես վերոհիշյալ կալվածագիրն է հայտնում, վանահայր Ոսկան Երեւանցին ստացել է «ի միրի»¹¹ Թումանից՝ որպես վերջինիս հոր հոգեբաժին: Բնագրի՝ «գիտությունամբ ամենայն Սերգեւեցւոց» հատվածը, կարծում ենք, պետք է հասկանալ՝ սերկելիցիների¹² իմացությունը, վկայությամբ:

⁹ Տե՛ս «Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրոյթին», հ. Գ., Վաղարշապատ, 1870, էջ 31:

¹⁰ «Վախմ» (فخم) ունի արաբական ծագում, որ նշանակում է «պատվել», «մեծարել»:

¹¹ «Միր» անհասկանալի բառի հիմքում, կարծում ենք, օտար «mer», «мэр»՝ «քաղաքագլուխ», իմաստն է: Այն կալվածագրում պետք է հասկանալ «գեղջավազ»:

¹² Սերկելի կամ Սերկելի (Սերկելեղի) գյուղի ավերակները երևում են Օհանավանի հյուսիսարևելյան մասում: Գյուղը հայտնի է դարձել 1021 թ. հայ-սելջուկյան հաղթական ճակատամարտից հետո՝ Վահան Պախլավունի զորապետի պատահական սպանությամբ մի փախստական սերկելիցու ձեռքով (տե՛ս Մատթեոս Ուռայեցի, Ժամանակագրու-

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ Ոսկան Երեւանցին հայտնի է ոչ միայն հայ տպագրական գործին իր նվիրումով, Ուշիի վանքում ժրաջան վանահայրությամբ, այլ նաեւ ակնառու տեղ է զբաղեցրել Սաղմոսավանքի պատմության մեջ: Ոսկան արք. Երեւանցին պատասխանատու, նվիրյալ, եռանդուն եւ ջանասեր հոգեւորականի օրինակելի կերպար է, որի կազմակերպչական ունակություններն ու տաղանդը մշտապես փայլել են, ուր էլ որ ծառայել է, ինչ առաքելություն էլ որ իրականացրել է:

РЕЗЮМЕ

Деятельность архимандрита Воскана Ереванци в основном связана с армянским книгопечатанием и настоятельством в монастыре Уши. Но из одной купчей крепости выясняется, что он в 1661 г. был настоятелем монастыря Сагмосаванк. Здесь он в течение своего короткого духовного служения успел приобрести для монастыря право собственности на село Карвансара (ныне Арайи).

SUMMARY

Archimandrite Voskan of Yerevan is particularly noted for his works carried out in the publishing field, as well as for his service as bishop in ordinary (or Ordinary Bishop?) in the monastery of Ushi. From one of the property papers we learn that in 1661 he used to be the bishop in ordinary of Saghmosavank. During the short period of his service he managed to get permission to make the village of Karvansara (nowadays Ara village) possession of the monastery.

թյուն, գրաք. բնագ.՝ Մ. Մելիք-Աղամյանի եւ Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխ. թարգմ. եւ ներած.՝ Հ. Բարթիկյանի, Երեւան, 1991, էջ 18-20), իսկ 1599 թ. այդտեղ ծագում է աղանդ (տե՛ս Ա. Մանուկարյան, Սերկելիլ գյուղի աղանդի մասին, ԵՊՀ աստված. ֆակուլտետ, «Տարեգիրք», 2014, Թ., էջ 142-150):

ՈՏԵԼՈՒԱՅ

«Եւ առեալ ղենջակ մի՛ սփածաւ. եւ ապա առեալ ջուր՝ արկ ի կոնք, եւ սկսաւ լուանալ զոտս աշակերտացն, եւ սրբեր ղենջական զոր սփածեալ էր»
(Յովհ. ԺԳ. 4-5), «Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 558

ԽՈՐՀՐԴԱԽՈՐ ԸՆԹՐԻՔ

**«Առ Յիսուս հաց՝ օրհնեաց եւ եբեկ, եւ ետ աշակերտացն՝ եւ ասէ.
Առէք կերայք, այս է մարմին իմ: Եւ առեալ բաժակ գոհացաւ՝ ետ նոցա եւ ասէ.
Արբէք ի դմանէ. զի այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ ի վերայ բազմաց
հեղու ի թողութիւն մեղաց» (Մատթ. ԻԶ. 26-28),**

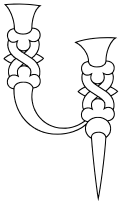
«Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 466

**ԲՈՐԻՍ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ԱՐՏԱԿ ԳՆՈՒՆԻ, ԱՐՍԵՆ ԲՈՒՌՈՅԱՆ**

պատրմական գիրք. դոկտոր² և թեկնածու^{1, 3, 4}

ԵՊՀ, ՀԱԻ, ԳՀՀ

**ՈԳԵԼԻՅ ԽՄԻՉՔՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏԸ**

ընածիսական բնագրերի համակարգ լինելուց զատ, Սուրբ Գիրքը նաեւ պատմական կարեւորագույն սկզբնաղբյուր է, մի հանրագիտարան, որում ի մի են բերված տվյալներ աշխարհագրական տարբեր միջավայրերում ապրած ժողովուրդների կենցաղի եւ մշակույթի վերաբերյալ: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Աստվածաշնչի թարգմանություն ընթացքում թարգմանիչների կողմից ընտրվել են եզրեր, որոնք հարմարեցվել են տվյալ լեզվի կրողների մշակութային առանձնահատկություններին: Աստվածաշունչն այս խմաստով դարձել է կրկնակի պատմական սկզբնաղբյուր, որն իր մեջ թաքցնում է առնվազն երկու շերտ՝ բնագրի ոլորտը (Միջերկրայքի մշակութային գոտին) եւ թարգմանության ոլորտը (տվյալ դեպքում՝ հայկական մշակութային գոտին): Այսպիսով, դարերի ընթացքում մնալով անփոփոխ՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, որն իր տպագիր արտացոլումը առաջին անգամ ստացավ Ոսկան Երեւանցու փայլուն հրատարակությունը սրանից երեք ու կես դար առաջ¹, փաստորեն, արտացոլում է նաեւ հայ ժողովրդի կենցաղի ու մշակույթի հազարամյա իրողությունները:

Վերոհիշյալ շերտերի հարաբերակցության հետազոտությունը բարդ եւ ծավալուն մի խնդիր է: Ներկա աշխատանքը տվյալ հարցադրմանն անդրադառնում է ընդամենը մի տեսանկյունից. խոսքը ոգելից խմիչքների երեւույթի մասին է: Պետք է նշել, որ ոգելից խմիչքները, հատկապես

¹ «Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց», յԱմստէրդամ, 1666:

գինին, Հին աշխարհի կարեւորագույն քաղաքակրթածին գործոններից են, որոնց կիրառական ու ծիսական բաղադրիչները հաճախ ինքնության էական տարրեր են ձեւավորել²:

Ոգելից խմիչքների տեսականին. Աստվածաշնչում պահպանվել են տվյալներ գինու եւ այլ ոգելից խմիչքների, դրանց պատրաստման եղանակների եւ օգտագործման կարգի վերաբերյալ. դրանք Հին Կտակարանում հիշատակվում են 240 անգամ եւ Նոր Կտակարանում՝ 34 անգամ: Հին Կտակարանի եբրայական բնագրում գինին անվանելու համար կիրառվում է 10 (գինուն առնչվող՝ 63), Նոր Կտակարանի հունարեն բնագրում՝ եւս 10 բառ: Բացի այդ, Հին Կտակարանի եբրայերեն բնագրում հիշվում են խաղողը (18 անգամ), խաղողի այգին (մոտ 100 անգամ), գինու խաղողը (50 անգամ)³:

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ իրենց յուրահատուկ արտացոլումն են գտել հիշյալ եզրերը, որոնք առաջարկում ենք միավորել երկու խմբում՝ ա. գինիներ եւ բ. ցքի եւ օղի (աղ. 1):

Գինիների խումբ. Աստվածաշնչում առավելապես օգտագործվում է ընդհանրական գինի բառը, սակայն ի հայտ են գալիս նաեւ գինու մի շարք տեսակներ, որոնց թվում են հետեւյալները.

Հավելումներով գինիներ հիշատակվում են մի քանի դրվագներում, ինչը թույլ է տալիս գատել դրանց տեսակները: Նման գինիներ պատրաստ-

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս L. Milano (ed.), *Drinking in ancient societies*, Padoa, 1994.

³ Հմտ. F. R. Lees, D. Burns, *Bible-commentary giving at one view version, criticism and exposition*, in regard to all passages of Holy Writ bearing on “wine” and “strong Drink”, or illustrating the principles of the temperance reformation, New York, 1870, էջ 412-428. R. Teachout, *The use of “wine” in Old Testament*, Dissertation presented for the degree Doctor of Theology, Dallas, 1979, էջ 87, 120, 129-136, 145-147: Հարկ է նշել, որ որոշ մասնագետներ ոգելից խմիչքներ նշանակող բառերը չեն մեկնաբանում որպես այդպիսին՝ համարելով, որ դրանք հնարավոր է ոգելից համարել միայն այն դրվագներում, որտեղ խոսվում է արքեպուս մասին. մնացած դեպքերում այդ բառերի տակ պետք է հասկանալ չհասունացած հյութեր (W. Patton, *Bible wines: on the low of fermentation and wines of the ancients*, New York, 1874, էջ 14): Նշվածը վերաբերում է գինու մասին գրեթե բոլոր միավորներին, առաջին հերթին՝ *ayayin* բառին, որը հիշատակվում է Հին Կտակարանում 141 անգամ (F. R. Lees, D. Burns, նշվ. աշխ., էջ 412. R. Teachout, նշվ. աշխ., էջ 196, 268. S. Bacchiocchi, *Wine in the Bible*, Michigan, 2001, էջ 42. R. Young, *Analytical concordance to the Holy Bible*, London, 1879, էջ 1058): Հաճախակիությամբ հաջորդ բառը *tiros*-ն է, որը հանդիպում է 38 անգամ եւ մեկնաբանվում որպես նոր գինի կամ թարմ հյութ (R. Teachout, նշվ. աշխ., էջ 145. F. R. Lees, D. Burns, նշվ. աշխ., էջ 414): Եբրայերեն բնագրում հիշատակվում են նաեւ *khemer*, *sobeh*, *ashishah*, *sheraim* բառերը, որոնք նշանակում են ոչ միայն գինի, այլեւ խաղողից պատրաստվող այլ ըմպելիքներ (F. R. Lees, D. Burns, նշվ. աշխ., էջ 414-418. R. Teachout, նշվ. աշխ., էջ 135-220): Հարկ է առանձնացնել նաեւ *ahsis* բառը = երիտասարդ գինի/մաճառ (R. Teachout, նշվ. աշխ., էջ 158-162. F. R. Lees, D. Burns, նշվ. աշխ., էջ 416):

վում էին՝ հիմնականում անուշահամ յուղեր խառնելով (հմմտ. գինի խղագործաց՝ Երգ. Ը. 2): Անուշահամ գինու ալ տեսակ է զմուռսով կամ կնդրուկով գինին⁴:

Հայաստանում անուշահամ գինիների մասին առաջին անգամ հիշատակվում է ուրարտական Մուսասիր քաղաքի թալանը ներկայացնող ասորեաստանյան Սարգոն արքայի արձանագրությունում⁵: Հայկական անուշահամ գինիների վերաբերյալ ակնարկում են Հերոդոտոսը, Քսենոփոնը եւ Ստրաբոնը⁶: Միջնադարյան Հայաստանում, նման գինիներ ստանալու նպատակով, կարասի հատակին տեղադրվում էին անուշահամ խոտեր: Բացի այդ՝ գինի խառնելու համար օգտագործվում էր նաեւ թթոց կամ դրմիչ անուշով իրը, որի ծայրին ամրացնում էին անուշահամ խոտաբույսեր՝ գինու հոտա-համային հատկությունները բարելավելու համար⁷: Հնեցված գինիները, մեղրի խառնուրդով⁸, խորհուրդ էր տրվում օգտագործել մեծահասակներին: Եթե հին գինին խառնում էին մեղրին, ապա երիտասարդ

⁴ Հին Կտակարանում խմիչքի խառնումն արտահայտվում է հիմնականում *mesek* բառով: Հրեաստանում, ինչպես եւ Հին Եգիպտոսում (հմմտ. **Р. Флипс**, История вина, Москва, 2004, էջ 45), օգտագործվում էին անուշահամ յուղերի եւ բույսերի հավելումով պատրաստված գինիներ (Առ. Թ. 2, 5, ԻՊ. 20, Ես. Ե. 22, Երգ. Է. 2): Ավելի ուշ՝ հելլենիստական եւ հռոմեական շրջաններում ի հայտ է գալիս գնդուտով գինին, որն օգտագործվում էր որպես գիտակցությունը մթազնոյ միջոց: Սուրբ Գրքում առաջին անգամ այն հիշատակվում է Գ. Մակ. Գ. 25 հատվածում: Նմանատիպ ըմպելիք է հիշվում Նոր Կտակարանում՝ Հիսուսի խաչելության համատեքստում. ընդ որում, եթե Մատթեոսի Ավետարանում՝ «...գինի ընդ լեղի խառնեալ» (Մատթ. ԻԷ. 34), ապա Մարկոսի Ավետարանում՝ «...գինի զմուսեալ» (Մարկ. ԺԳ. 15) ձևով:

⁵ **Б. Пиотровский, Л. Жанполадян**, Виноделие в Урарту, Виноделие и виноградарство СССР, 1956, N 1, с. 24.

⁶ **Վ. Հացունի**, Ճաշեր եւ խնձոյք Հին Հայաստանի մեջ, Վենետիկ, 1912, էջ 20: Արեւմտյան շրջանի Հայաստանում պատրաստվել է *փյունիկյան* գինի, որը հիշում է Հերոդոտոսը Հայաստանի եւ Բաբելոնի առեւտրի համատեքստում: Այն աչքի էր ընկնում իր առանձնահատուկ բուրավետությամբ եւ պատրաստված էր թերեւս մուսկատ տեսակի խաղողից (**Ռ. Փալանջյան**, Գինեգործությունը եւ տեխնիկական բույսերի վերամշակումը հին Հայաստանում (մ.թ.ա. VI - մ.թ. IV դարեր), Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Սեղմագիր, Երեւան, 2015, էջ 7), որը հայտնի էր Հայաստանում՝ Վանի թագավորության շրջանից սկսած (**Ա. Арутюнян**, Очерки истории виноградарства и виноделия древней и средневековой Армении, Ереван, 2005, էջ 46): Թերեւս հայաստանյան մուսկատի մասին է ակնարկում Քսենոփոնն իր «Անաբասիսում», երբ հիշատակում է Արածանու հովտի գյուղերում ճաշակած բուրավետ հին գինիների մասին: Հունահռոմեական աշխարհում հայտնի էր *մոնարիսյան* կոչվող գինին, որը, ըստ Ստրաբոնի, արտադրվում էր Փոքր Հայքում: Ենթադրվում է, որ այն եւս պատրաստվել է մուսկատ տեսակի խաղողից (**Ռ. Փալանջյան**, նշվ. աշխ., էջ 8-9, 15):

⁷ **Հ. Բեգլարյան**, Երկրագործական մթերքների վերամշակումը միջնադարյան Հայաստանում, Երեւան, 2014, 164-166:

⁸ Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում մեղրով համեմված գինին կոչվում է *խանդիղոն* եւ *պուրայ* (**Ա. Арутюнян**, նշվ. աշխ., էջ 73, 80): Այստեղ պետք է հիշել նաեւ, որ ամե-

գինին՝ նուան հյուսթին («Գիրք վաստակոց»): Անուշահոտությունը կախված էր նաեւ գինին ծածկելու ժամանակից: Միջնադարյան աղբյուրները («Գիրք վաստակոց», Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Անանիա Շիրակացի) վկայում են, որ գինու համային հատկությունները բարելավելու համար օգտագործվել են խոնկը, վարդը, հապալասը, խնձորը, սերկելիլը: Ագաթանգեղոսը հիշատակում է «...զանուշահոտութիւն բաժակօքն քաղցրութանց», իսկ Հովհան Օձնեցին՝ ծաղկահոտ գինի-ն⁹: Ընդ որում, երիտասարդ եւ հին գինիները անուշահամ դարձնելու միջոցները տարբեր էին¹⁰: Անուշահամ գինիները բազմիցս հիշատակվում են նաեւ հայ բժշկարանների էջերում: Մխիթար Հերացին խորհուրդ էր տալիս անուշահամ գինի օգտագործել ցրտից առաջացած տենդի ժամանակ¹¹:

Թունդ գինիների տակ հասկացվում են հին, ազնիվ եւ անապակ գինիները: Թեպետ բնագրային բառերի թարգմանության ժամանակ հայերեն տեքստում նշվում է միայն գինի բառը, սակայն հաճախ երբայական բնագրում ի հայտ է գալիս նաեւ հին բառը, մանավանդ որ լատիներենում ընտիր գինիների հետ մեկտեղ նշվում են *vindemiae defaecatae*՝ նստվածքից քամած գինիները: Օգտագործվում է նաեւ անապակ գինի եզրույթը (Սաղմ. ՀԴ. 9, երգ. է. 7, երեմ. ԻԵ. 15):

Հայաստանի հին եւ ազնիվ գինիները հայտնի են պատմական սկզբնաղբյուրներում: Մասնավորապես ազնիվ գինիների մասին են խոսում Ագաթանգեղոսը (օգտագործում է հրաբաժակ գինի արտահայտությունը), Ս. Գրիգոր Նարեկացին (գինի անապակ, բաժակն արեան, գինի ազնի), Ս. Հովհաննես Օձնեցին¹²: Կիրառվում էին գինու ազնվացման տարբեր մեթոդներ¹³: Գինեգործ վարպետներին ծանոթ էին գինու արհեստական հնեցման եղանակները¹⁴: Հայկական աղբյուրներում հիշվում են նաեւ պարզ

նախին ալկոհոլային խմիչքները համարվում են խմորման ենթարկված մրգահյութը եւ մեղրաջուրը (հմտ. Վ. Դավթյան, Հայերը եւ ալկոհոլը, Երևան, 1994, էջ 14, 15):

⁹ Հ. Բեգլարյան, նշվ. աշխ., էջ 156-157. «Գիրք վաստակոց», Վենետիկ, 1877, էջ 100, 105-106. Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 22-23. «Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց», Տիֆլիս, 1909, էջ 253, 269. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենա Ողբերգութեան, Բուենոս Այրես, 1948, էջ 254:

¹⁰ «Գիրք վաստակոց», Վենետիկ, 1877, էջ 99, 121:

¹¹ Մխիթար բժշկապետ Հերացի, Ջերմանց մխիթարություն, Վենետիկ, 1832, գլ. 2, ԻԲ:

¹² «Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց», Տիֆլիս 1909, էջ 257. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենա Ողբերգութեան, էջ 62, 70, 257. «Կանոնք Յովհաննու Իմաստասերի Ամենցոյ». «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., Երևան, 1964, էջ 219:

¹³ «Գիրք վաստակոց», էջ 115-118:

¹⁴ Անդ, էջ 107:

(Ղազար Փարպեցի) եւ պարզեցված (Փափստոս Բուզանդ) գինիններ¹⁵: Նստվածքից ազատելու համար գոյություն ունեին տարատեսակ քամիչներ¹⁶: Բացի այդ, լայնորեն տարածված էին պարզարան-հորերը¹⁷:

Հայաստանում կային նաեւ տարբեր գինիները իրար խառնելուց ստացված ըմպելիքներ, ինչի մասին վկայում է Մովսես Խորենացին՝ ասելով, թե Գնունիների Գին նահապետը արքայի համար զանազան ըմպելիքներ էր պատրաստում գինու տարբեր տեսակներից¹⁸: Գինու հիմքի վրա կազմված ըմպելիքներ հիշատակում է նաեւ Ղազար Փարպեցին¹⁹: «Գիրք վաստակոցում» արձանագրված է, որ քաղցուի որոշ մասնաբաժին կամ գինու մրուրը կարող է օգտագործվել գինու համային հատկությունները բարելավելու նպատակով²⁰:

Նոր գինին Աստվածաշնչի հայերեն բնագրում հիշատակվում է մի շարք դրվագներում: Այն *ahsis* բառի թարգմանությունն է (Ես. ԽԹ. 26): Որոշ հատվածներում (Հովել Գ. 18-19, Ամոս Թ. 13) հունարենում եւ հայերենում վերջինս թարգմանվում է որպես քաղցրութիւն, մինչդեռ լատիներենում օգտագործվում է պարզապես գինի բառը: Գրեթե նույն կերպ է հայերեն թարգմանվում *gleukos* բառը (քաղցրալիցք՝ Գործք Բ. 13): Երիտասարդ գինին հիշատակվում է նաեւ Ավետարաններում (Մատթ. Թ. 17, Մարկ. Բ. 22, Ղուկ. Գ. 37-38):

Հին Հայաստանում հստակ արձանագրված է ինչպես երիտասարդ գինու օգտագործումը, այնպես եւ գինու քաղցրացումը: Կարմիր Բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է բացօթյա մի հարթակ, որտեղ գինիների կարասները գտնվում էին արեւի տակ: Այդօրինակ եղանակով ստացված գինին ավելի թանձր էր եւ քաղցր²¹: Գրեթե նույն մեթոդը նկարագրված է նաեւ «Գիրք վաստակոցում»²²:

Մաճառը՝ մուսրառ անվամբ հիշատակվում է Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքում» (մրգրուր կամ մուսրո, հմմտ. լատ. *mustum*)²³ եւ

¹⁵ «Փափստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց», Սանկտ Պետերբուրգ, 1883, էջ 104. «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», Տփղիս, 1904, էջ 108:

¹⁶ Հ. Բեգլարյան, նշվ. աշխ., էջ 164-165:

¹⁷ Գ. Թումանյան, Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 2008, էջ 43:

¹⁸ «Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, II է.:

¹⁹ «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց», էջ 60:

²⁰ «Գիրք վաստակոց», էջ 99-100:

²¹ Б. Пиотровский, Л. Джанполадян, Виноделие в Урарту, с. 28.

²² «Գիրք վաստակոց», էջ 91:

²³ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Երևան, 1958, գլ. ԼԵ.:

«Գիրք վաստակոցում»: Մասնավորապես «Գիրք վաստակոցում» մանրամասն նկարագրվում են ոչ միայն մաճառի ստացման գործընթացը, այլևս դրա թնդությունն ու քաղցրությունը կարգավորելու, համային հատկությունները հին գինուն մոտեցնելու միջոցները²⁴: Կիրառվում է նաև խազմուզ բառը (մզած քաղցու)՝ որպես *tiroshe*-ի թարգմանություն մի տարբերակ²⁵:

Արիւն խաղողոյ արտահայտութիւնը հանդես է գալիս գինու համատեքստում (Ծննդ. ԽԹ. 11, Բ. Օր. ԼԲ. 14, Ա. Մակ. 2. 34): Եթե առաջին երկու դեպքերում արիւն խաղողոյ արտահայտութիւնը գինու հոմանիշն է, ապա վերջին դեպքում այդպես չէ. «...կազմեցին պարբերական զփոխման ճաշակեցուցին յարիւն խաղողոյ, ի զմոռս եւ ի գինիս...» նախադասությունը ենթադրել է տալիս, որ հայ թարգմանիչը նկատի ուներ այլ ակոհոլային խմիչք:

Ջրով լուծված գինիներ կարող էին օգտագործվել ինչպես հելլենիստական շրջանի Իսրայելում²⁶, այնպես եւ Հայաստանում²⁷, թեեւ աղբյուրները բազմիցս նշում են, որ հայերը նախընտրում էին մաքուր գինին: Միջնադարում անխառն գինին շարունակում էր գերակայել ինչպես կենցաղում, այնպես եւ ծիսական արարողություններում: Ի տարբերություն քրիստոնեությունից այլ ուղղությունների՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին Ս.

²⁴ «Գիրք վաստակոց», էջ 91, 95-96. Ը. Բեգլարյան, նշվ. աշխ., էջ 159:

²⁵ Ը. Բեգլարյան, նշվ. աշխ., էջ 159: Այս բառը հոմանիշ է համարվում հայ. *քաղցու*, *մաճառ* եւ *մուսրառ*, հավասարագործ հուն. *gleukos*, լատ. *mustum* բառերին: Հիշատակվում է Ս. Հովհան Ոսկեբերանի երկերում (Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Երևան, 2006, էջ 321. Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմելեան, Մ. Ազեբեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, 1979, հտ. I, էջ 910): Գ. Ջահուկյանը հնարավոր է համարում բառի ծագումը *խազ*՝ *խակ* եւ *մուզ*՝ մզել բառերից (Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010, էջ 308), իսկ Վ. Ուրիշյանը համադրում է արաբերեն *խազմ*, *խազամ*՝ գինի, գինովցնել բառերի հետ (Վ. Ուրիշեան, Մեր արմատները նոր լոյսի տակ, Լոս Անճելես, 1995, հտ. I, էջ 124):

²⁶ Ջրով բացած գինու օգտագործումը լայն տարածում ստացավ հունահռոմեական շրջանում: Եթե Եսայի մարգարեի օրոք նման քայլը համեմատվում էր խաղողախոտի հետ (հմմտ. Ես. Ա. 22-23՝ «...վաճառականք ձեր խառնեն ջուր ընդ գինին»), ապա հետագայում այն մտնում է առօրյա (հմմտ. Բ. Մակ. ԺԵ. 40՝ «Զի որպէս զգինի որ առանձինն ըմպիցէ՝ եւ դարձեալ զջուր առանձինն՝ անարգ է. այլ զորօրինակ զջուր ընդ գինի որ խառնէ, քաղցր եւ անոյշ առնէ զշտրիս նորա. աոյնպէս եւ բանից կազմութիւն զուարթացուցանէ զլսելիս որ ընդունին զսա»): Նույնիսկ օգտագործվում է որպես դեղամիջոց՝ հմմտ. Ա. Տիմ. Ժ. 23):

²⁷ Այս մասին կարող է վկայել հատուկ խառնարան-անոթների՝ կրատերների օգտագործման հանգամանքը հայկական բնակավայրերում (Արտաշատ, Արմավիր, Կառնուտ, հմմտ. Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան, Ը. Պետրոսյան, Գ. Սարգսյան, Ը. Մելքոնյան, Ս. Հոբոսյան, Պ. Ավետիսյան, Բ. Գասպարյան, Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Երևան, 2005, էջ 82. Բ. Аракелян, Арташат I, Ереван, 1982, էջ 40. Դ. Тирациян, Культура древней Армении, Ереван, 1988, էջ 122):

Հաղորդություն ժամանակ օգտագործում է միայն անխառն գինի²⁸: Թեպետ դեռևս Դ. դարում անխառն գինու օգտագործման վերաբերյալ առանձին ակնարկներ է կատարում Փավստոս Բուզանդը, սկսած է.-Ը. դդ. Հայ աստվածաբանական միտքը հստակ հիմնավորում է անխառն գինու կիրառման կանոնական ավանդույթը²⁹: Սա ունի ոչ միայն դավանաբանական երանգներ, այլև համահունչ է գինու՝ որպես հեղման նյութ օգտագործելու դարավոր ավանդույթներին: Դեռևս հին Հունաստանում հեղումների համար օգտագործվում էր միայն անխառն գինին³⁰: Միջնադարում ջրով բացած գինին կիրառում էին որպես դեղամիջոց. այսպես՝ հայկական կավով լուծված թույլ (ջրով բացված) գինին համարվում էր ժանտախտի դեմ հիմնական դեղամիջոց³¹: Մխիթար Հերացին ջրախառն գինին խորհուրդ էր տալիս մի շարք հիվանդությունների դեպքում. մասնավորապես՝ վշտից առաջացած տենդի ժամանակ բժշկապետը առաջարկում էր օգտագործել սպիտակ գինի՝ մեծ քանակությամբ ջրով: Զրախառն գինի է խորհուրդ տրվում նաև ուռուցքով կամ գերհոգնածությամբ պայմանավորված, ինչպես նաև հետժանտախտային տենդերի ժամանակ³²: Կենցաղում գինին ջրով բացում էին միայն երաշտի տարիներին, երբ այն խիստ թունդ էր լինում, ընդ որում՝ խառնման համար օգտագործվում էր աղերից զերծ անձրեւաջուր³³:

Յրիի եւ օղու խումբ. Գինու հետ մեկտեղ Աստվածաշնչում հիշատակվում են ցրի եւ օղի եզրերը՝ որպես *shekar* բառի թարգմանություն³⁴: Ըստ Հ. Աճառ-

²⁸ Զաքարիա վրդ. Բաղումյան, Անապակ բաժակի խնդիրը Հայոց եկեղեցում, Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 30:

²⁹ Աղ., էջ 60-69. հմմտ՝ «Կանոնք Յովհաննու Իմաստասերի Ամնեցոյ», էջ 519. «Կանոնք առաքելոյն Թադէոսի». «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ, Երևան, 1971, էջ 26:

³⁰ Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1, Тбилиси, 1984, с. 655.

³¹ Ս. Վարդանյան, Բժշկությունը հին եւ միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1982, էջ 10:

³² Մխիթար բժշկապետ Հերացի, նշվ. աշխ., գլ. Ժ., ԺԲ., ԺԶ., ԺԺ.:

³³ «Գիրք վաստակոց», էջ 93:

³⁴ *Shekar* բառը հաճախ տարբեր ձևերով է մեկնաբանվում. այսպես՝ առաջարկվել է գանգանել երկու իմաստ, որոնցից մեկը պետք է նշանակեր գարեջրին նմանվող, իսկ մյուսը՝ թորման արդյունքում ստացված խմիչք (В. Похлебкин, История водки, Москва, 2005, էջ 15-16): Իսկապես, համատեքստից կարելի է եզրակացնել, որ այս ընդհանուր անվամբ գոյություն ունեին մի քանի տեսակի ըմպելիքներ, այդ թվում՝ խաղողից պատրաստվող (Ղևոն. Ժ. 9) եւ հնանալուց քացախի վերածվող (Թվոց Զ. 3): Այդ իսկ պատճառով այս բառը երբեմն մեկնաբանվում է որպես «արբեցնող խմիչք, պատրաստված ոչ խաղողից» (F. R. Lees, D. Burns, նշվ. աշխ., էջ 418): Այն առնչվում է արաբ. *shikar*-ին, որը նշանակում է գարեջուր (А. Шураки, Повседневная жизнь людей Библии, Москва, 2004, էջ 69. I. Hornsay, A history of beer and brewing, Cambridge, 2003, էջ 120-122): Որպես գարեջուր երբեմն մեկնաբանվում են նաև *sior* եւ *sobeh* բառերը (R. Teachout, նշվ.

յանի եւ Գ. Զահուկյանի՝ օղի (աղի) բառը հանգում է հնդեվր. *alu* կամ *aulio* հիմքին (թաց, խոնավ իմաստով), որից առաջացել են գարեջուր կամ օղի նշանակող բազմաթիվ բառեր եվրոպական լեզուներում³⁵: Լատիներենի հետ համադրությամբ՝ այս բառը ստուգաբանվում է նաեւ որպես *nqhr*³⁶: Գ. Ուրիշյանի ենթադրությամբ՝ օղի բառը նշանակում է թթված խաղող³⁷:

Ցքի բառը Հ. Աճառյանը կապում է արմավի օղու հետ, որի նշանակություններից մեկն էլ քրտինք բառն է (թերեւս կապված թորման գործընթացի հետ)³⁸: Վ. Հացունին կարծում է, որ օղին ստանում էին կիտրոնից³⁹: Մի ակնարկ, սակայն, մատնանշում է խաղողը որպես օղու հումք. «...յաւմնայնէ որ ելանէ յորթոյ՝ մի՛ կերիցէ, եւ գինի եւ օղի մի՛ արբցէ» (Բ. Օր. ԺԴ. 26): Օղին, հավանաբար, օգտագործվում էր նաեւ որպես տարբեր ըմպելիքներ պատրաստելու բաղադրատարր, ինչը պարզ է հետեւյալ ակնարկից. «Վայ հօրաց ձերոց որ ըմպեն զգինին, եւ իշխանացոյ որ խաւնեն զցքին» (Ես. Ե. 22):

Օղին առկա է նաեւ հայ մատենագրության մեջ. Հովհաննես Մանգալունին հիշատակում է հացօղի, մեղրօղի եւ արմավօղի: Թովմա Արծրունին, Ս. Մաշտոց Եղվարդեցու մասին խոսելիս, նշում է, որ վերջինս, ինչպես եւ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը, գինի եւ օղի չէր օգտագործում: Ս. Գրիգոր Տաթևացին խոսում է մրգային օղիների մասին⁴⁰: Այսքանով հանդերձ, վաղ միջնադարյան շրջանում թորման գործընթացի կիրառման խնդիրը բաց է մնում, քանի որ թորման մասին հիմնական տեղեկությունները հայտնի են միայն Թ. դ. սկսյալ⁴¹:

աշխ., էջ 154):

³⁵ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. IV, Երևան, 1979, էջ 465. Գ. Զահուկյան, նշվ., աշխ., էջ 102:

³⁶ ՆԲՀ, հտ. II, էջ 921, 1027:

³⁷ Վ. Ուրիշյան, նշվ աշխ., հտ. II, էջ 239:

³⁸ ՀԱԲ, հտ. IV, էջ 613:

³⁹ Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 23:

⁴⁰ Հմմտ. «Կանոնք Յովհաննու Մանգակունոյ». «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 496. Թովմա Արծրունի եւ Անանու, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 376. Հ. Բեգլարյան, նշվ. աշխ., էջ 157-158:

⁴¹ S. K Estreicher, Wine from Neolithic times to the 21st century, New-York, 2006, էջ 6. ինչ վերաբերում է Հայաստանին, թորման գործընթացի եւ սարքերի մասին են վկայում միջնադարյան ալքիմիական բնագրերը (Կ. Ղաֆադարյան, Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940, էջ 121, 133), ու չմիջնադարյան աղբյուրները (Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» մեջ 1673 թ. հիշատակվող այդպիսի մի սարքը՝ երաղի դազանը արժեք 2 թուման եւ ուներ 25 հողա՝ 30 կգ տարողություն. տես Ջաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, § 75), ինչպես նաեւ հնագիտական տվյալները. մասնավորապես՝ Դվինի պեղումներից հայտնաբերված ապակյա անոթները (Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղքը եւ նրա պեղումները, հտ. II, Երևան, 1982, էջ 126-128), Գառնիի միջնադար-

Որոշ հատվածներում *shekar* բառը եւ համապատասխան բայական ձեւը հայերեն են թարգմանվում որպես արքեպոսկոս (Ովսէ Դ. 11), գինի արքեպոսկոս (Առ. Ի. 1), արքեպոսկոս փրփրմեցելոց (Առ. ԼԱ. 6), ինչից, ինչպես նաեւ ցքիի քացախ եզրույթի առկայությունից (Թվոց 2. 3), կարելի է ենթադրել, որ սուրբ Թարգմանիչները նկատի են ունեցել տարբեր ըմպելիքներ⁴²:

Նոյան վարկածը. Վերը գիտարկեցինք ոգելից խմիչքների, մասնավորապես գինու վերաբերյալ սուրբգրային տվյալները: Հարց է առաջանում, իսկ դրանցում արդյո՞ք կան դրվագներ, որոնք կարող էին վերաբերել Հայաստանին: Կարծում ենք, որ այս իմաստով կարելի է առանձնացնել միայն մեկ հիշատակում. մասնավորապես Ծննդ. Թ. 20-27-ում նկարագրվում է, թե ինչպես է Նոյը դառնում հողագործ, այգի տնկում, գինուց խմում եւ արբում, իրադարձություններ, որոնք փաստորեն տեղի են ունենում Արարատի միջավայրում: Այս տեղեկությունը, որը, ի դեպ, գինու առաջին հիշատակումն է Աստվածաշնչում, հիմք է հանդիսացել, այսպես կոչված, Նոյան վարկածի համար, ըստ որի՝ Աստվածաշունչը պահպանել է տեղեկություն գինեգործության առաջացման սկզբնատարածքի, այսինքն՝ Առաջավոր Ասիայի լեռնային շրջանների եւ Հայկական լեռնաշխարհի վերաբերյալ⁴³, որտեղից գինին տարածվել է տարբեր ուղղություններով, այդ թվում նաեւ հարավային ուղղությամբ՝ դեպի Միջերկրայք եւ այնտեղից՝ Եգիպտոս⁴⁴:

յան մատաններում պեղված եւ օդու պահպանման համար նախատեսված կավե գետեղարանները (Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի III, Երևան, 1962, էջ 42-44):

⁴² Կարծում ենք՝ այս համատեքստում է անհրաժեշտ քննարկել Քսենոփոնի հիշատակած գարու գինին: Քանի որ Քսենոփոնն այն բնութագրում է որպես շատ թունդ խմիչք, ուստի քիչ հավանական է, որ խոսքը վերաբերում է գարեջրին: Անտիկ աղբյուրների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ արտադրվել են գինիներ, որոնց պատրաստման համար խաղողի քաղցուի հացաբույսեր են խառնել: Նույն ձեռով պիտի պատրաստված լինեին հայկական գարու գինին: Այս տեխնոլոգիայով պիտի ստացվեր խաղողի գինուց ավելի թունդ ըմպելիք, քանի որ տվյալ դեպքում խաղողի քաղցուի մեջ առկա բնական խմորիչները պետք է նպաստեին քաղցուի հետ խառնված գարու ածխից մեծ քանակությամբ շաքարի եւ սպիրտի ստացմանը (Ռ. Փալանջյան, նշվ. աշխ., էջ 7-8): Կարծիք կա, որ Վանի թագավորության արքա Սարգուր Բ-ի տարեգրության մեջ հիշատակված «արքայական խմիչքը» եւ Քսենոփոնի նկարագրած պինդ գինին օղիով ամրացված գարեջուրն է (Յ. Դ. Դյանովա, Очерки развития отечественного коньячного производства, Ереван, 1966, էջ 12-13): Հատկանշական է, որ հայերենում կա *ցքի գարույ* արտահայտությունը, որը թարգմանվում է գարեջուր (Մանուկ վարդապետ Ջախջախեան, Բառագիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական, Վենետիկ, 1837, էջ 1444): Խաղողի օդու մասին Ագաթանգեղոսի հնարավոր հիշատակման մասին տես Ա. Բրյուսյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

⁴³ Նոյան վարկածի մասին մանրամասն տես P. E. McGovern, Ancient wine: the search for the origins of viniculture, Princeton-Oxford, 2003, էջ 16:

⁴⁴ Թեև գինու մշակույթը իսրայելա-պաղեստինյան աշխարհում հայտնի է Բ. ա. Դ. հազ. կեսերից, սակայն բոլոր մասնագետներն էլ ընդունում են, որ այն ներմուծվել է հյուսիս-

Վերջին շրջանի հնագիտական եւ հնաբուսաբանական հետազոտությունները խոսում են Նոյան վարկածի հավանականության օգտին: Այսպես՝ հնաբուսաբանական տվյալները վկայում են, որ Ք. ա. 9.-8. հազ. համեմատաբար տաք եւ խոնավ բնակլիմայական պայմանները Առաջավոր Ասիայի լեռնային շրջաններում, Կովկասում եւ Հայկական լեռնաշխարհում խիստ նպաստավոր էին վայրի խաղողի զարգացման համար, ինչը եւ հանգեցրեց վերջինիս ընտելացմանը⁴⁵: Այս գործընթացում Հայկական լեռնաշխարհի առանցքային նշանակության մասին են վկայում մի կողմից գինեբեր խաղողի (*vitis vinifera*) հայտնաբերման հնագույն տվյալները⁴⁶, մյուս կողմից՝ գինեգործության զարգացման վերաբերյալ վաղագույն վկայությունները (որոնցից ամենակարեւորը փաստագրվել է Ք. ա. 7. հազ. Արենի-1 քարայրում, ուր, բացի խաղողի ողկույզներից, հայտնաբերվել է համապատասխան արտադրահամալիր): Գինեգործությունը բարձր մակարդակի վրա է գտնվել Հայաստանում Ք. ա. 9.-8. հազ., իսկ Վանի թագավորության շրջանում այն հասել է աննախադեպ մի մակարդակի. դժվար է չին աշխարհում գտնել մեկ այլ քաղաքակրթություն, որն այդ-

պից (P. McGovern, U. Hartung, V. Badler, D. Glusker, L. Exner, The beginnings of the winemaking and winiculture in the Ancient Near East and Egypt, Expedition, 1997, vol. 39, N 1, էջ 11. P. McGovern, The origins and ancient history of wine, Amsterdam, 1996, էջ XII. P. Флисс, История вина, էջ 25, 36): Կողմնակիորեն այս փաստի մասին է վկայում նաեւ երրայեղենում *գինի* նշանակող առանձին բառերի ստուգաբանությունը: Այսպես՝ բացառված չէ, որ Սուրբ Գրքի երրայեղեն բնագրում առավել հաճախ հանդիպող *yayin* բառը կարող էր ունենալ ոչ սեմիտական ծագում (R. Teachout, նշվ. աշխ., էջ 109. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, էջ 647-655. Յ. Менабде, Хеттское общество, Тбилиси, 1963, էջ 47. հմմտ. նաեւ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 558. Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 161): Բացառված չէ նաեւ *tiros* բառի ոչ սեմիտական ծագումը (հմմտ. խեթերեն *tuarsa*՝ որթ, *tiesar*՝ խաղողի այգի բառերը՝ R. Teachout, նշվ. աշխ., էջ 136. Յ. Менабде, նշվ. աշխ., էջ 40):

⁴⁵ В. Зубаков, И. Борзенкова, Палеоклиматы позднего кайназой, Ленинград, 1983, с. 172, 179, 185. М. Г. Туманян, Избранные труды, Ереван, 1957, с. 164-168, 204-208.

⁴⁶ Ըստ Ն. Վավիլովի՝ *vitis vinifera*-ի ընտելացման նախահայրենիքը տեղադրվում է առաջավորասիական գոտու անդրկովկասյան ենթագոտում, որտեղ առկա է վայրի եւ ընտելացված խաղողի մեծ տեսականի: Ավելի մեծ հավանականությամբ, այդ օջախը պետք է փնտրել հիշյալ տարածաշրջանի հարավում եւ արեւելքում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարեւելյան շրջաններում, քանի որ այդտեղ են գրանցվել վայրի եւ մշակովի խաղողների վաղագույն հիբրիդային տեսակները (Н. Вавилов, Избранные труды (в пяти томах), Москва-Ленинград, 1959-1965, т. II, էջ 371, т. V, էջ 145, 160, 166. Հայկական լեռնաշխարհի Ք. ա. 8.-7. հազ. հուշարձաններում հայտնաբերված վայրի եւ հիբրիդային խաղողի գտածոների մասին տե՛ս Ս. Հարությունյան եւ այլք, նշվ. աշխ., էջ 14, 17. И. Нариманов, О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане, Советская археология, 1971, N 3, էջ 4. Ch. Burney, Aspects of the Excavations in Anatolia, Elazig, "Anatolian Studies", 1987, vol. XXX, էջ 167):

պիսի համակարգված վերաբերմունք ունենար խաղողի, գինու եւ գինեգործութեան վերաբերյալ: Վանի թագավորութեան գինեգործական ավանդույթները էապես շարունակվել են անտիկ եւ հելլենիստական շրջանի Հայաստանում⁴⁷:

Այսուհանդերձ, կան հնագիտական եւ գրավոր տվյալներ, ըստ որոնց՝ սկսած Ք. ա. Դ. հազ. կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի գինին արտահանվել է հարավային ուղղությամբ⁴⁸: Հերոդոտոսի (I: 194) հայտնի տեղեկությունը Հայաստանից Միջագետք գինի արտահանելու մասին, իր ակունքներով գնում է ավելի վաղ շրջաններ (Ք. ա. Բ. հազ. սկզբի Մարիի տեքստեր)⁴⁹:

Եզրակացություններ. Ներկայացվող աշխատանքում փորձ կատարվեց վերլուծելու աստվածաշնչյան հիշատակությունները ոգելից խմիչքների վերաբերյալ: Պարզվեց, որ Սուրբ Գրքում հիմնականում հիշատակվում են գինին եւ դրա տարատեսակները (հավելումներով, թունդ, նոր եւ այլն), նաեւ՝ օղին եւ ցրին: Առկա տվյալները վկայում են արժանահավատ թարգմանություն մասին, ինչը բխում է թարգմանիչների՝ Հայաստանում գինեգործության հազարամյա ավանդույթներին լավ ծանոթ լինելու հանգամանքից: Առանձին դիտարկվեց Ծննդ. Թ. 20-27-ում հիշատակվող՝ Նոյի կողմից այգի տնկելու եւ գինուց արբենալու մասին դրվագը, ինչը գինու

⁴⁷ Հայաստանում խաղողի մշակման եւ գինեգործության զարգացման մանրամասների մասին, բացի արդեն հիշված՝ Վ. Դավթյան, նշվ. աշխ., Ա. Հարությունյան եւ այլք, նշվ. աշխ., Գ. Թումանյան, նշվ. աշխ., Ռ. Փալանջյան, նշվ. աշխ., А. Арутюнян, նշվ. աշխ., հմմտ. նաեւ Բ. Առաքելյան, Խաղողի վերամշակումը միջնադարյան Հայաստանում, Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության եւ գյուղացիության պատմության, 1964, թ. I, Երևան, էջ 154-159. Վ. Բդոյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972. Н. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964. Г. Лисицына, Л. Прищепенко, Палео-этноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока, Москва, 1977. J. A. C. Greppin, Did the good wines come from Armenia, Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2008, N III/1, էջ 47-52: Արենի քարայրի գինեգործական համալիրի մասին տես H. Barnard, A. N. Dooley, G. Areshian, B. Gasparian, K. F. Faull, Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the Late Chalcolithic Near Eastern highlands, "Journal of Archaeological Science", 2011, N 38, p. 977-984. Բ. Գասպարյան, Արենի-1 քարայրի ուսումնասիրման հիմնական արդյունքները, Հայագիտությունը եւ արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները, Երևան, 2014, էջ 183-187: Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններից վաղագույն գինեգործությանն առնչվող որոշ տվյալներ են առկա Հաջի Փիրուզում (Պարսկահայք. տես P. E. McGovern, Ancient wine, էջ 64-68) եւ հավանաբար, Աղարլուրում (Արարատյան դաշտ. տես Գ. Թումանյան, նշվ. աշխ., էջ 8):

⁴⁸ P. McGovern, et al., նշվ. աշխ., էջ 14: Ըստ որոշ կարծիքների՝ Առաջավոր Ասիայի լեռնային շրջաններից, այդ թվում՝ Հայկական լեռնաշխարհից, կարող էր գինին արտահանվել նաեւ Արեւելամիջերկրական եւ ներկայիս Իսրայելի տարածք (А. Шураки, նշվ. աշխ., էջ 65. S. Estreicher, նշվ. աշխ., էջ 14):

⁴⁹ A. Finet, Le vin à Mari, Archiv für Orientforschung, 1974-1977, N 25, p. 122-131.

համատեքստում Հայաստանին վերաբերող միակ վկայությունն է Աստվածաշնչում: Այս տվյալը առաջ է քաշել գինու նախահայրենիքի վերաբերյալ այսպես կոչված Նոյան վարկածը, ըստ որի՝ Հին Կտակարանը պահպանել է հիշատակություն գինու առաջացման սկզբնատարածքի վերաբերյալ: Առկա հնագիտական եւ հնաբուսաբանական տվյալները փաստում են այս վարկածի արժանահավատություն բարձր աստիճանը:

Աղյուսակ 1. Գինու հիմնական հիշատակումները Աստվածաշնչում

Հայերեն	Եբրայերեն	Հունարեն	Լատիներեն	Հղում
Գինի				
գինի	yayin	oinos	vino	Ծննդ. Թ. 21, 24, ԺԴ. 18, ԺԹ. 32-35, ԻԷ. 25, ԾԹ. 11-12, Ելք. ԻԹ. 40, Ղեառ. Ժ. 9, ԻԳ. 13, Թուգ. 2. 3, ԺԵ. 7, 10, Բ. Օր. ԺԴ. 26, ԻԸ. 39, ԻԹ. 6, ԼԲ. 33, 38, Յես. Թ. 4, 13, Դատ. ԺԳ. 4, 7, 14, Ա. Թագ. Ա. 14-15, 24, Ժ. 3, ԺԶ. 13, ԻԵ. 18, 37, Բ. Թագ. ԺԳ. 28, ԺԶ. 1-2, Ա. Մնաց. Թ. 29, ԺԲ. 40, ԻԷ. 27, Բ. Մնաց. Բ. 10, 15, ԺԱ. 11-12. Նեեմ. Բ. 1, Ե. 15, ԺԵ. 15, Եսթ. Ա. 7, 10, Ե. 6, Է. 2, Սաղմ. Կ. 5, ԾԴ. 15. Առ. Դ. 17, Թ. 2, 5, Ի. 1, ԼԱ. 4, 6, Ժող. Բ. 3, Թ. 7, Ժ. 19, Երգ. Ա. 2, Բ. 4, Դ. 10, Ես. Ե. 11-12, 22, ԺԶ. 10, ԻԲ. 13, ԻԴ. 9, 13, ԻԸ. 7, ԻԹ. 9, ԾԱ. 21, ԾԶ. 12, Երեմ. ԺԳ. 12, ԻԳ. 9, ԼԵ. 2, 5-6, 8, 14, Խ. 10, 12, ԽԸ. 33, ԾԱ. 7, Ողբ. Բ. 12, Եզեկ. ԻԷ. 18, Դան. Ա. 5, 8, 16, Ժ. 3, Ովս. Դ. 11, Է. 5, Թ. 4, ԺԴ. 7, Յով. Ա. 5, Գ. 3, Ամովս. Բ. 8, 12, Ե. 11, Թ. 14, Միք. Բ. 11, 2. 15, Սոփ. Ա. 13, Անգ. Բ. 2, Զաք. Թ. 15, Ժ. 7
	yayin	peinonton	vino	Յովք. Ա. 13
	yayin	oinos	vino	Առ. ԻԱ. 17, ԻԳ. 30, 31
	yayin	oinos	vina diversa	Նեեմ. Ե. 18
	tirosh	tirosh	vino	Ծննդ. ԻԷ. 28, 37, Թուգ. ԻԸ. 12, Բ. Օր. ԺԱ. 14, ԺԲ. 17, ԺԴ. 23, ԺԸ. 4, ԻԸ. 51, Դատ. Թ. 13, Բ. Մնաց. ԼԱ. 5, ԼԲ. 28, Նեեմ. Ե. 11, ԺԳ. 5, 12, Սաղմ. Դ. 7, Առ. Գ. 10, Ես. ԼԶ. 17, ԿԲ. 8, Երեմ. ԺԱ. 12, Ովս. Բ. 8-9, 22, Է. 14, Յով. Ա. 10, Բ. 19, 24, Միք. 2. 15, Անգ. Ա. 11
	khemer	oinos	vino	Եզր. 2. 9, Է. 22, Դան. Ե. 1-2, 4
	ahsis	euphrosunee kai chara	dulcodo	Յովել Ա. 5
	soveh , sobe	-	convivium	Ովս. Դ. 17
	shiakar, shekar	oinos	vino	Սաղմ. ԿԹ. 12
	-	oinos	vino	Դուկ. Ա. 15, Ժ. 34, Յովհ. Բ. 3, 9, Դ. 46, Հռոմ. ԺԴ. 21, Եփս. Ե. 18, Յայտ. 2. 6, ԺԴ. 8, ԺԷ. 2, ԺԸ. 13

Հավելումներով				
գինի կաթամբ	yayin	oinos	vinum meum cum lacte meo	Երգ. Ե. 1
գինի իւղագործաց	yayin	ahsis	vino condito	Երգ. Ը. 2
գինի անուշահոտ	tirosh	tirosh	vino	Չաք. Թ. 17
գինի ընդ լեղի	-	oinos	vinum cum felle mistum	Մատթ. ԻԷ. 34
գինի զմուռսով	-	oinos	myrrhatum vinum	Մարկ. ԺԵ. 23
եւ խառնեաց ի խառնելիս գինի իւր	mesek	kerannumi	miscuo	Առ. Թ. 2
եւ արբէք ի գինի իմ գոր խառնեցի	mesek	kerannumi	miscuo	Առ. Թ. 5
գինի խառնեալ	mesek	krama	pocula	Երգ. Է. 2
վայ իշխանացն, որ խառնէին զցքին	mesek	kerannumi	miscuo	Ես. Ե. 22
գինի կնդրկախառն	-	-	oinos	Գ. Մակ. Ե. 25
Թունդ				
գինի անապակ	yayin	oinos	vini furoris	Երեմ. ԻԵ. 15
ցասման գինի	khemer	oinos akratos	vini meri	Սաղմ. ՀԵ. 8
	-	oinos akratos	vini meri	Յայտ. ԺԴ. 10
գինի ազնիվ	yayin	oinos	vinum optimum	Երգ. Է. 9
գինի պարզեալ	yayin	oinos	vinum in phialis	Ամովս. Զ. 6
գինի անույշ	-	oinos kalos	bonum vinum	Յովհ. Բ. 10
Նոր				
քաղցու	yayin	gleukos neos oinos	mustum	Յովք ԼԲ. 19
	mamtaquim	glulasmon	mustum	Նեեմ. Ը. 10
քաղցրութիւն	ahsis	glulasmon	mustum	Յով. Գ. 18, Ամոս Թ. 13
	mamtaquim	glulasmon	mustum	Երգ. Ժ. 16
քաղցուալիցք	-	glrukos	musto	Գործք Բ. 13
նոր գինի	tirosh	tirosh	meracissimum	Բ. Օր. ԼԳ. 28
	tirosh	tirosh	vindemia	Ես. ԻԴ. 7
գինի նոր	ahsis	oinos neos	mustum	Ես. ԽԹ. 26
գինի ստեանց կամ խազմուզ	tirosh	tirosh	vino	Ովս. Թ. 2
գինի նոր	khemer	oinos	vino	Դան. Ե. 23
	-	oinos neos	vinum novum	Մատթ. Թ. 17, Մարկ. Բ. 22, Ղուկ. Ե. 37
Արին խաղողոյ				
արին խաղողոյ=գինի	yayin	oinos	sanguine uvae	Ծննդ. ԽԹ. 11-12
արին խաղողոյ=գինի	khemer	oinon, տարբ. austeroon	meracissimum	Բ. Օր. ԼԲ. 14
Ճաշակեցին յարին խաղողոյ, ի զմուռս եւ ի գինիս	-	aima etathine	sanguinem uvae	Ա. Մակ. Զ. 34

Ջրով լուծված				
վաճառականք ձեր խառնեին ջուր ընդ գինի	soveh, sobe	oinos	vino	Ես. Ա. 22-23
զի որպես գինի ոք առանձին ըմպիսցէ եւ զջուր առանձին անարգ է, այլ զորորինակ զջուր ոք խառնէ՝ քաղցր է	-	oinos	vino	Ք. Մակ. ԺԵ. 40
այսուհետեւ մի ջուր ըմպիցես, այլ սակափկ մի եւ գինի խառնեսցիր	-	oinos	vino	Ա. Տիմ. Ժ. 23
ՏՔԻ ԵՒ ՕՂԻ				
ցքի	shiakar, shekar	sikera	omne quo inebriare potest	Ղեստ. Ժ. 9, Թոնց Զ. 3
			sikera	Ք. Օր. ԺԴ. 26, ԻԹ. 6
		sikera, methee	ebrietas	Ես. ԻԸ. 7
		sikera	ebrietas	Ես. Ե. 11, 22, ԻԴ. 9, ԻԹ. 9
գինի, եբր.՝ ցքի	shiakar, shekar	sikera	ebrietas	Ես. ԾԶ. 12
օղի	shiakar, shekar	sikera	sikera	Ղաառ. ԺԳ. 4, 7, 14
	-	sikera	sikera	Ղուկ. Ա. 15
արբեցութիւն	tirosch	methusma	ebrietas	Ովս. Դ. 11
	shiakar, shekar	methusma	ebrietas	Ա. Թագ. Ա. 15, Միք. Բ. 11
գինի արբեցութեան	shiakar, shekar	sikera	ebrietas	Առ. Ի. 1
		methee	ebrietas	Առ. ԼԱ. 4
արբեցութիւն տրտմեցելոց	shiakar, shekar	sikera	sikera	Առ. ԼԱ. 6

РЕЗЮМЕ

В данной работе сделана попытка анализировать библейские ссылки на алкогольные напитки. В Библии в основном упоминаются вино и его разновидности (вино с добавками, крепкое, новое и т.д.), а также спиртные напитки *охи* и *цки*. Анализ данных свидетельствует о достоверности армянского перевода, обусловленной тем обстоятельством, что переводчики были хорошо знакомы с тысячелетними традициями виноделия в Армении. Отдельно был рассмотрен фрагмент о посадке виноградника Ноем и его опьянении вином (Бытие VIII: 20-27), что является единственным упоминанием вина в контексте Армении. Упомянутый фрагмент развил так называемую *Ноеву гипотезу*, согласно которой Ветхий Завет сохранил в себе память о первичном ареале возникновения виноделия. Наличные археологические и археоботанические данные свидетельствуют о высокой степени достоверности этой гипотезы.

SUMMARY

In the present work an attempt has been made to analyze the Bible references to alcoholic beverages. It turns out that mainly wine and its various types (those with additions, strong and new wines, etc.), as well as spirits *oghi* and *tski* are mentioned in the Holy Bible. The analysis of data attests to an authentic Armenian translation, conditioned by the circumstance that the translators were well familiar with long lasted traditions of winemaking in Armenia. The fragment of planting a vineyard by Noah and his getting drunk on wine (Gen. VIII: 20-27) was studied separately, which is the only reference to wine in the context of Armenia. This reference caused the so called *Noah Hypothesis* about the origin of winemaking, according to which the Old Testament has kept the memory on primary area of winemaking. Existing archaeological and archaeobotanical data demonstrate the high grade of probability of this hypothesis.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Ս. Էջմիածնի «Վաչե եւ Թամար Մանուկյան»
մատենադարանի փնթեքն

ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ 350 ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Ուտենբերգյան գյուտից եւ հայ գրատպության սկզբնավորումից ի վեր հայերեն Ս. Գրքի տպագրությանն ուղղված մեկուկեսդարյա ջանքերը 1666 թ. վերջապես պսակվեցին հաջողությամբ՝ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցի ոգին կրող արժանի մի նոր փաղանգի՝ Հակոբ Դ. Զուղայեցի Կաթողիկոսի, Մատթեոս սարկավագ Ծարեցու, Ավետիս Ղլիճենցի, Կարապետ վրդ. Անդրիանացու, Ոսկան վրդ. Երեւանցու եւ այլ երախտավորների ջանքերով: Նրանք գիտակցում էին, որ հայերեն Աստվածաշնչի հրատարակությունը սերտորեն կապված է հայության հոգեմտավոր լուսավորության ու քաղաքական ազատության համար մղված պայքարին: Ոսկանյան Աստվածաշունչը նախադեպը չունեցող առաջինթաց էր նաեւ տպագրական-տեխնիկական տեսակետից, որով հայ գրատպությունը թեւակոխեց որակապես նոր մի փուլ:

Դեռեւս 1966 թ., երբ լրացավ ոսկանյան Աստվածաշնչի 300 ամյակը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վաղգեն Ա.-ի կոնդակով տարին հռչակվեց հոբելյանական: Մայր Հայրենիքում, սակայն, այս կապակցությամբ մի քանի հրապարակումներից բացի՝ այլ իրադադարձություններ տեղի չունեցան, ինչը չի կարելի ասել սփյուռքի մասին:

Սուրբ Գրքի տպագրության յոթելեանն այսօր առիթ է հաւատաւոր հայորդեաց համար՝ երախտագիտութեամբ խոնարհուելու հայ գրի բոլոր նուիրեալ մշակների պայծառ յիշատակի, նրանց անմահ գործի առջև
(Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս)

Ոսկանյան Աստվածաշնչի 350-ամյակին
նվիրված միջազգային գիտաժողով
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում

2016 թ., երբ լրացավ հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրություն 350-ամյակը, Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Հայրապետական Սրբատառ կոնգրակով տարին հռչակեց հոբելյանական: Վեհափառ Հայրապետի տնօրինությամբ Մայր Աթոռում ստեղծվեց համապատասխան հանձնաժողով, որը մշակեց միջոցառումների նախագիծ՝ նախատեսելով իրականացնել առանձին ուսումնասիրությունների հրապարակումներ, «Աստվածաշնչի դերը Հայ ժողովրդի կյանքում» թեմայով բանախոսություններ, գիտաժողովներ:

Վերոնշյալ նախագծի շրջանակներում որոշվեց Ս. էջմիածնի Մատենադարանի եւ Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի համատեղ ջանքերով 2016 թ. հոկտեմբերի 6-8-ը Մայր Աթոռում հրավիրել միջազգային գիտաժողով «Հայերեն Սուրբ Գրքի թարգմանությունն ու հրատարակությունը պատմության հոլովույթում» խորագրով: Գիտաժողովի հանդիսավոր բացումը սկսվեց Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հոբելյանական կոնգրակի ընթերցմամբ, ապա ողջունի խոսքով հանդես եկան կազմակերպիչ հաստատությունների ղեկավարները՝ Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի տեսուչ Տ. Գարեգին վրդ. Համբարձումյանը եւ «Վաչե եւ Թամար Մանուկյան» մատենադարանի տնօրեն Տ. Արարատ քհն. Պողոսյանը: Գիտաժողովի բացմանը ներկա էր նաեւ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, ԵՊՀ եւ Ամերիկյան համալսարանի ռեկտորները, դեկաններ, անվանի գիտնականներ ու դասախոսներ:

Գիտաժողովի ընդլայնված նիստում ընթերցվեցին երեք զեկույցներ: Առաջին բանախոսի՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի ելույթի հիմնական նյութը հայերեն Աստվածաշնչի՝ մեկ միասնական ձեռագրացուցակ պատրաստելու անցյալի փորձառությունն եւ ներկայիս անելիքների վերաբերյալ էր: Գիտնականը շեշտում էր, որ նախկին հետազոտությունների հիման վրա եւ ներկայիս գիտության պահանջները հաշվի առնելով, պետք է աշխատանքներ սկսել՝ հնարավորինս լիակատար հայերեն Աստվածաշնչի ձեռագրացուցակ պատրաստելու համար:

Հաջորդ կարեւոր խնդրին անդրադարձավ Արմեն Մալխասյանն իր զեկուցմամբ, որը նվիրված էր հայերեն Աստվածաշնչի քննական բնագրի պատրաստման անհրաժեշտությունը եւ բնագրական սկզբունքներին: Հայերեն առաջին Աստվածաշնչի տպագրության օրերից մինչ օրս ջանքեր են գործադրվում՝ կազմելու քննական բնագիր: Այս խնդիրներն առավել ցայտուն դարձան ԺԹ. եւ Ի. դարերի հայագետների եւ եկեղեցականների հետազոտություններում: Սակայն, ըստ հեղինակի, ձեռքբերումներն այս

ուղղորդված զոհացուցիչ չեն։ Զեկույցից հետո ծավալված բուռն քննարկումը ցույց տվեց, որ եթե քննական բնագրի պատրաստման անհրաժեշտություն խնդրում մասնագետները միակարծիք են, ապա նույնը չի կարելի ասել վերջինիս իրականացման մեթոդների եւ սկզբունքների վերաբերյալ։

Նիստի երրորդ բանախոսը Հայտնի Հայագետ Քլոդ Քոքսն էր, ով հանդես եկավ Հայերեն Ս. Գրքի թարգմանության բնագրային քննության գործում ոսկանյան Աստվածաշնչի հրատարակության նշանակությանը նվիրված գեկույցով։

Գիտաժողովի այլ մասնակիցներ անդրադարձան մի շարք աստվածաբանական, բնագրագիտական բնույթի կարեւոր եւ արդիական թեմաների։ Ուշագրավ գեկույցներով հանդես եկան էին Տ. Վահան եպս. Հովհաննիսյանը՝ «Մաքսիմիլիան Բոննեի՝ Գործք Հովհաննուի վերծանում», Նատիա Միրոտաձեն՝ «Եսթերի գիրքը հին թարգմանություններում. հունարեն բնագրից ժառանգած ընդհանրությունները հայերեն, վրացերեն եւ լատիներեն թարգմանություններում», Տ. Գարեգին վրդ. Համբարձումյանը՝ «Իմաստություն, Աստծո հանդեպ երկյուղ, երջանկություն. Սիրաքի գրքի աստվածաբանական ընթերցում», Սամուիլ Մնացականովը՝ «Սլավոներեն տպագրված Աստվածաշնչի առաջին հրատարակությունները», Տ. Ներսես ավ. քհն. Ներսեսյանը՝ «1246 թ. թվագրվող Պողոսի թղթերի հայերեն մի ձեռագիր, որ Եփրեմ Զորագեղցին նվիրել է գնդ. Զոգեֆ Դ՝Արսին 1829 թ. ապրիլի 4-ին», Փիթր Քաուլին՝ «Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության խմբագրության աստվածաբանական եւ հոգևորական խնդիրներ», Արամ Մարտիրոսյանը՝ «Աստվածաշնչի մեջբերումներ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի մեջ», Էռնա-Մանյա Շիրինյանը՝ «Ս. Գրքի իմաստի եռամասն (տրիստոմիկ) ընկալման՝ Որոգինեսի տեսությունը եւ դրա արձագանքը հայկական աղբյուրներում», Տ. Հեթում քհն. Թարվերդյանը՝ «Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը եւ ասորական ազդեցությունը», Աննա Խառանաուլին, Նատիա Չանթլաձեն՝ «Սիրաքի գրքի վրացերեն եւ հայերեն թարգմանական զուգահեռներ. հունարեն մի կորած բնագրի մնացորդներ», Ալվարդ Բարխուդարյանը՝ «Նոր Կտակարանի անձնանունների հունարեն-գրաբար համարժեք ձեւերը», Նորայր Պողոսյանը՝ «Լատինաբանության հետքեր Ս. Գրքի որոշ հատվածների Ոսկանյան թարգմանության մեջ», Անահիտ Ավագյանը՝ «Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացի եւ Ստեփանոս Սյունեցի. սուրբգրային վկայակոչումների թարգմանության վերլուծություն», Օքսանա Կարապետյանը՝ «Պատմալեզվաբանական քննություն՝ հայատառ ղփչաղերեն աստվածաբանական բնագրերի (ըստ ՄՄ թ. 2267

ձեռագրի)», Նազենի Ղարիբյանը «Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանություն մեջ առկա ճարտարապետական բառերների իմաստային եւ ձեւային նշանակության խնդիրը» խորագրերով:

Գիտաժողովի երրորդ նիստը տեղի ունեցավ Օշականում, որտեղ Սրբոց Թարգմանչաց տոնին մատուցված Սուրբ եւ Անմահ Պատարագին մասնակցելուց հետո «Ս. Գրքի դերը հայերի կեանքում. պատմական ակնարկ» բանախոսությամբ գիտաժողովն ամփոփեց Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերության գլխավոր քարտուղար Տ. Եզնիկ արք. Պետրոսյանը:

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Ս. Էջմիածնի «Վաչե եւ Թամար Մանուկյան»
մատենադարանի տնօրեն

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ**

այ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ ի դեմս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանի, եւ ՀՀ մշակույթի նախարարութիւնը՝ ի դեմս Հայաստանի ազգային գրադարանի, եղել եւ մնում են հայ ժողովրդի հոգեւոր-մշակութային գանձարանը հարստացնող համազգային կառույցների տպագիր գրականութեան պահպանները: Ասվածի վառ վկայութիւնն է այն, որ հայ գրատպութեան սկզբնավորման 500-ամյակին ընդառաջ, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնութեամբ, Մայր Աթոռի, ԱՄՆ Հայոց Արեւելյան թեմի «Գրիգոր եւ Կլարա Զոհրապ» տեղեկատվական կենտրոնի եւ ՀՀ մշակույթի նախարարութեան գործակցութեամբ 2009 թ. (օգոստոսի 25-27-ը) Մայր Աթոռում տեղի ունեցավ հայկական գրադարանների միջազգային առաջին համագումարը, որին հետեւեցին երկրորդը (2012 թ. հոկտեմբերի 5-7-ը) եւ երրորդը (2014 թ. հոկտեմբերի 6-7-ը): Այս համաժողովների նպատակն էր աջակցել հայագիտական կենտրոններին, գրադարաններին՝ հայ տպագիր ժառանգութեան հաշվառման գործում եւ շարունակաբար հոգ տանել այդ ժառանգութեան հանրայնացման ու երկարաժամկետ պահպանութեան մասին:

2016 թ. հոկտեմբերի 17-18-ին տեղի ունեցավ չորրորդ համաժողովը, որը նվիրված էր հայերեն Աստվածաշնչի տպագրութեան 350-ամյակին: Համաժողովի բացմանը ներկա էին եւ օրհնութեան ու ողջույնի խոսք ասացին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը եւ ՀՀ մշակույթի նախարար Արմեն Ամիրջանը:

Երկօրյա համաժողովի ընթացքում օգտաշատ գեկուցումներով հանդես եկան Տ. Արարատ քհն. Պողոսյանը՝ «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեությունը գրադարանային ոլորտում. Սուրբ Էջմիածնի Մատենադարանը՝ իրագործող եւ համակարգող», Ներսես Տեր-Վարդանյանը՝ «Հայաստանի Հանրապետության գրադարանային ոլորտի մշակութային քաղաքականության առաջնահերթ ուղղությունները», Տիգրան Զարգարյանը՝ «Հայագիտական նյութերի թվայնացման եւ գրադարանավարների վերապատրաստման ուղղությամբ Հայաստանի գրադարաններում կատարվող աշխատանքների արդի վիճակը», Հ. Համազասպ Քեչիչյանը՝ «Մայրավանքի գրադարանի ցանկագրման ու թվայնացման ծրագիրն ու ընթացքը», Գեորգ Տեր-Վարդանյանը՝ «Հայերեն հնատիպ գրքերի ցուցակի (մատենագիտության) վերամշակման եւ վերահրատարակության խնդիրը», Հ. Ժիրայր Տաչչյանը՝ «Փարիզի Մայր եկեղեցու գրադարանի հավաքածուների ներկայացում», Աննա Մարիա Մատտաարը՝ «Ամստերդամի համալսարանի գրադարանի հայկական հնատիպ գրքերը», Տ. Ներսես ավ. քհն. Ներսեսյանը՝ «Հայ մատենագիտության անձանոթ երկու հրատարակություններ», Վաղարշակ սրկ. Սերոբյանը՝ «Պոլսի հայ տպագրության նորահայտ էջեր», Կարապետ Մինասյանը՝ «Հիմնարար գիտական գրադարանի թվային շտեմարանները», Լալազե Թահմազյանը՝ «Ս. Ներսես Շնորհալի» գրադարանի էլեկտրոնային շտեմարանի ստեղծումն ու զարգացման հեռանկարը», Հայկանուշ Ղազարյանը՝ «Հայ պարբերական մամուլի համահավաք շտեմարանը», Տ. Հեթում քհն. Թարվերդյանը՝ «Հայկական տպագրությունը եւ մամուլը Ռումինիայում», Պորիս Աճեմյանը՝ «Նուբարյան գրադարանի մամուլի հավաքածուն եւ թվայնացման ծրագիրները», Սոնյա Սիսլյանը՝ «Հայ պարբերական մամուլն ու Հայկազյան համալսարանը», Հ. Մովսես վրդ. Տոնանյանը՝ «Զմամուրի վանքի 2014-2016 թթ. կատարած գրադարանային գործընթացը», Անահիտ Թարխանյանը՝ «Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության մատենադարանի աշխատանքների ներկայացում» թեմաներով:

ՀՀ ազգային գրադարանը ձեռավորել է գեղեցիկ ավանդույթ՝ հայ գրքի ուսումնասիրման, քարոզչության եւ գրադարանային գործում ունեցած ներդրման համար «Հակոբ Մեղապարտ» հուշամեդալով պարգևատրել համաժողովի որոշ մասնակիցների: Այս տարի ՀՀ ազգային գրադարանի տնօրինության որոշմամբ՝ հուշամեդալներով պարգևատրվեցին Ս. Էջմիածնի մատենադարանի տնօրեն Տ. Արարատ քհն. Պողոսյանը, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հ. Վահան Հովա-

կիմյանը, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունից հրատարակչական բաժնի եւ թանգարանի վարիչ Վաղարշակ սրկ. Սերոբյանը եւ ՄՄ գլխավոր ավանդապահ Գեւորգ Տեր-Վարդանյանը:

Հայկական գրադարանների միջազգային չորրորդ համաժողովն ընդունեց հայեցակարգ, որը ներկայացնում ենք ստորեւ:

ՀԱՅԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական տպագրության հիմնադրման 500-ամյակի առիթով 2009 թվականի օգոստոսի 25-27-ը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում տեղի ունեցավ հայկական գրադարանների միջազգային առաջին համագումարը՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ: Առաջին համաժողովին մասնակցեցին նաեւ ՀՀ մշակույթի նախարար Հասմիկ Պողոսյանը եւ ՀՀ սփյուռքի նախարար Հրանոշ Հակոբյանը:

Մայր Աթոռի եւ ԱՄՆ Հայոց Արեւելյան թեմի «Գրիգոր եւ Կլարա Զոհրապ» տեղեկատվական կենտրոնի նախաձեռնությամբ հրավիրված համաժողովին մասնակցում էին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Գարեգին Ա.» հայագիտական-աստվածաբանական կենտրոնի, Երեւանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Հայաստանի ազգային գրադարանի, Հայաստանի ազգային արխիվի, ՀՀ ԳԱԱ-ի հիմնարար գրադարանի, ԵՊՀ-ի գրադարանի, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարանի, Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանի գրադարանի, Եղիշե Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանի հայագիտական գրադարանի, Ավետիք Իսահակյանի անվան կենտրոնական գրադարանի, Հանրապետական գիտաթղթական գրադարանի, Հայաստանի Խնկո-Ապոլ անվան ազգային մանկական գրադարանի, Հայաստանի ազգային գրապալատի, Երաժշտագիտական գրադարանի, Հայաստանի մարզային գրադարանների, ՀՀ-ում ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրադարանի, Մշակութային արժեքների պահպանության գործակալության աշխատակիցներ, ինչպես նաեւ ներկայացուցիչներ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսությունից, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունից, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունից, Զմմառի Հայ Կաթողիկե Արժիվյան միաբանությունից, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունից, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունից, Հարվարդի

Համալսարանից (*Widener Library Middle East Division*), Միջիգանի Համալսարանից (ԱՄՆ), Կալիֆորնիայի Համալսարանից (ԱՄՆ, Ֆրեզնո), ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարանից (Ֆրանսիա, Փարիզ), Բրիտանական գրադարանից (Մեծ Բրիտանիա), «Գրիգոր եւ Կլարա Զոհրապ» տեղեկատվական կենտրոնից (ԱՄՆ), Ամերիկայի Հայկական գրադարանից եւ թանգարանից (ԱՄՆ), Հայկական հետազոտությունների ազգային ընկերակցությունից (ԱՄՆ), Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանից, Հայկական մշակութային միությունից (ԱՄՆ), Ռուսաստանի ազգային գրադարանից եւ Ս. Ներսես ճեմարանից (ԱՄՆ):

Եռօրյա քննարկումների ընթացքում լսվեցին մասնակից գրադարանների ու Հաստատությունների հաղորդումները եւ թեմատիկ զեկուցումները: Քննարկվեց հարցերի լայն շրջանակ՝ տեղեկատվության եւ նյութերի փոխանակության, գրադարանների հավաքածուների էլեկտրոնային քարտազրման, թվայնացման եւ պահպանման, Հայաստանի գրադարանների ներկա վիճակի, Հայագիտական գրադարանների միջեւ համագործակցության վերաբերյալ եւ այլ հիմնախնդիրներ:

2012 թվականի հոկտեմբերի 5-7-ը կայացավ Հայկական գրադարանների միջազգային երկրորդ համաժողովը. լիագումար նիստերի եւ քննարկումների ընթացքում վեր հանվեցին գրքափոխանակության կազմակերպման խնդիրները հայագիտական հաստատությունների եւ գրադարանների միջեւ, հայ հնատիպ գրքի, հայ պարբերական մամուլի երկարաժամկետ պահպանության հարցերը, այդ հավաքածուների թվայնացման եւ համացանցում դրանք հասանելի դարձնելու անհրաժեշտությունը: Քննարկման առանձին թեմա դարձավ «Լքյալ գրադարանների» հարցը:

Համաժողովի նյութերը եւ բանաձեւը հասանելի են <http://www.flib.sci.am/arm/archive/image/conf.html> հասցեից:

2014 թվականի հոկտեմբերի 6-7-ը կայացավ Հայկական գրադարանների միջազգային երրորդ համաժողովը. նյութերը եւ համաժողովի բանաձեւը հասանելի են <http://www.flib.sci.am/arm/archive/image/conf.html> հասցեից:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Հայկական գրադարանների միջազգային համաժողովի մշտական կազմակերպիչներն են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը՝ ի դեմս «Վաչե եւ

Թամար Մանուկյան» մատենադարանի, եւ ՀՀ մշակույթի նախարարութիւնը՝ ի դեմս Հայաստանի ազգային գրադարանի:

Համաժողովի մասնակիցներն են Հայաստանի գրադարանային եւ տեղեկատվական գիտութիւնների մասնագետները, գործնական աշխատանքի փորձ ունեցող գրադարանավարները, հայագետները, գրադարանային գործի կազմակերպիչները, արտերկրի գրադարաններում աշխատող հայ մասնագետները, հայ եկեղեցիներին կից գործող գրադարանների, դպրատների ներկայացուցիչները, հոգեւորականները:

Համաժողովի նշանաբանն է՝ «Անցյալի պահպանութիւնն հանուն ապագայի»:

ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Համաժողովի առաքելութիւնն է հայագիտական կենտրոնների միջեւ գրքափոխանակութեան կազմակերպման գործին աջակցելը, աշխարհով մեկ սփռված հայագիտական կենտրոններին օգնելը՝ համակարգելու իրենց ուժերը հայկական տպագիր ժառանգութեան հայտնաբերման, հաշվառման եւ գրացուցակավորման գործում, այդ ժառանգութեան հանրայնացման ու երկարաժամկետ պահպանութեան ուղղութեամբ շարունակաբար հոգ տանելը:

Համաժողովի նպատակն է գրադարանային գործի առաջընթացն ապահովելու, ժամանակակից մարտահրավերների պայմաններում գրադարանների աշխատանքն առավել արդյունավետ դարձնելու խնդրով մեկ սեղանի շուրջ հավաքվելը եւ աշխարհասփյուռ հայ տպագիր ժառանգութեան անխաթար պահպանութեան ու այն գալիք սերունդներին հանձնելու շուրջ համատեղ որոշումներ կայացնելը:

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ԵՆ

ա. Կազմակերպել եւ անցկացնել քննարկումներ հայագիտական կենտրոնների եւ գրադարանների միջեւ գրքափոխանակութեան կազմակերպման հարցերի շուրջ.

բ. Աջակցել հայագիտական հավաքածուների երկարաժամկետ պահպանութեան խնդիրների լուծմանը.

գ. Աշխարհի տարբեր վայրերում քարոզչական գործունեութիւնն ծավալել՝ ներկայացնելով հայ գրքի անցած ուղին, հայկական գրատպութեան պատմութիւնը եւ արդի վիճակը.

դ. Հետազոտել արտերկրի գրադարաններում պահվող հայ տպագիր նյութերի քարտարանները եւ նոր նյութերի հայտնաբերման մասին տեղյակ պահել Հայաստանի ազգային գրադարանին.

ե. Խթանել հայ գրադարանավարների մասնակցությունը թվայնացման տարաբնույթ աշխատանքներին.

զ. Ներգրավել երիտասարդներին հայ ժողովրդի՝ դարերով ստեղծած տպագիր ժառանգության արժեւորման, պահպանության եւ տարածման գործընթացներում.

է. Աջակցել միջազգային գրադարանագիտական կազմակերպությունների հետ համագործակցությանը:

ԺԱՄԿԵՏՆԵՐԸ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՎԱՅՐԸ

Հայկական գրադարանների միջազգային համաժողովը հրավիրվում է երկամյա պարբերականությամբ՝ Գրադարանավարի օրը (հոկտեմբերի 7) կամ Սրբոց Թարգմանչաց տոնին (հոկտեմբերի երկրորդ շաբաթ օրը):

Համաժողովի տեւողությունն է երկու օր: Առաջին օրվա քննարկումները կայանում են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանում, իսկ երկրորդ օրվա քննարկումները՝ Հայաստանի ազգային գրադարանում: Համաժողովը ընտրում է գործադիր մարմին, որի հիմնական գործառույթն ընթացիկ հարցերի լուծումն է: Գործադիր մարմինն ընտրվում է երկու տարի ժամկետով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Հայկական գրադարանների միջազգային չորրորդ համաժողովը կայացավ 2016 թ. հոկտեմբերի 17-19-ը Մայր Աթոռում եւ Հայաստանի ազգային գրադարանում:

Համաժողովը նվիրված էր հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության 350-ամյակին: Համաժողովի օրերի տեղափոխությունը պայմանավորված էր հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության 350-ամյակին նվիրված եւ հոկտեմբերի առաջին տասնօրյակի ընթացքում անցկացվող գիտաժողովներով:

Համաժողովն արձանագրեց այն նոր ձեռքբերումները, որոնք տեղի են ունեցել հայկական գրադարանների երրորդ համաժողովից հետո: Արձանագրեց, որ մատենագիտական շտեմարանների ձեւավորման եւ գրա-

դարանային հավաքածուների թվայնացման ուղղությամբ կատարվել են նշանակալի աշխատանքներ: Զեւավորվել են.

ա. «Հայ գիրք» շտեմարանը:

բ. Հայաստանի գրադարանների համահավաք էլեկտրոնային գրացուցակը:

գ. Հայագիտական հետազոտությունների գիտատեղեկատվական հանգույցը:

դ. «Հայ մամուլի համահավաք գրացուցակը»:

Երկօրյա համաժողովի մասնակիցները ձեւավորեցին նոր գործադիր մարմին հետեւյալ կազմով.

Աճեմյան Բորիս - ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարանի տնօրեն.

Զարգարյան Տիգրան - Հայաստանի ազգային գրադարանի տնօրեն.

Թահմազյան Լալագե - Սպահանի Հայոց թեմի Ս. Ամենափրկիչ վանքի «Ս. Ներսես Շնորհալի» գրադարանի գրադարանավարի օգնական.

Տ. Վահան վրդ. Հովակիմյան - Վիեննայի Մխիթարյան միաբանություն.

Ղազարյան Հայկանուշ - Հայաստանի ազգային գրադարանի փոխտնօրեն.

Մինասյան Կարապետ - ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի տնօրենի պաշտոնակատար.

Տ. Ներսես ավ. քին. Ներսեսյան - Մեծ Բրիտանիայի եւ Իռլանդիայի Հայոց թեմի հոգեւորական.

Տ. Արարատ քին. Պողոսյան - Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի տնօրեն.

Վաղարշակ սրկ. Սերոբյան - Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության ներկայացուցիչ.

Սիսյան Սոնյա - Բեյրութի հայկազյան համալսարանի Պարսոմյան եւ Տերյան հայագիտական գրադարանների տնօրեն.

Տ. Ժիրայր ծ. վրդ. Տաշյան - Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ Մայր եկեղեցու գրադարանի պատասխանատու.

Տեր-Վարդանյան Գեորգ - Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ, Զեւագրագիտության եւ Մայր ցուցակի բաժնի վարիչ:

Տ. Մովսես վրդ. Տոնանյան - Զմամուի Փոխյալ Սուրբ Կույսի վանքի մատենադարանավետ.

Տ. Տիրայր արք. Փանոսյան - Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության մատենադարանավետ.

Տ. Համազասպ վրդ. Քեչիշյան - Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության գրադարանավետի օգնական:

Հայկական գրադարնների միջազգային չորրորդ համաժողովի բացումը Մայր Աթոռում

Հայկական գրադարանների
միջազգային չորրորդ համաժողովի
բացումը Մայր Աթոռում

Քննարկումների արդյունքում արվեցին առաջարկներ, որոնք արժանացան համաժողովի մասնակիցների հավանությունը: Ստորեւ ներկայացնում ենք դրանք.

ա. «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին» գրքի հրատարակությունից հետո անցել է շուրջ 30 տարի: Հայաստանում տեղի են ունեցել սոցիալ-քաղաքական հսկայական փոփոխություններ: Հարկ է վերաիմաստավորել «Հայ գրքի» հնատիպ շրջանի մատենագիտական նկարագրությունների ցանկերը, դրանք մոտեցնել հայ գրքի հնատիպ շրջանի լեզվամտածողության պահանջներին, ինչպես նաեւ հարկ է մատենագիտական նկարագրությունները կատարել՝ հիմք ընդունելով նյութի նկարագրության միջազգային ստանդարտը: Ուստի հարկավոր է ձեւավորել աշխատանքային խումբ, որը ձեռնամուխ կլինի «Հայ գրքի» հնատիպ շրջանի մատենագիտական նկարագրությունների իրականացման հայեցակարգի ձեւավորմանը, ժամանակացույցի կազմմանը, աշխատանքների իրականացման համար պահանջվող ֆինանսական միջոցների հաշվարկմանը եւ մասնագիտական խմբի անդամներին առաջադրվող պահանջների նկարագրմանը.

բ. Հայ գրքի մասնագետների շրջանում սկսել քննարկումներ հայ հնատիպ գրքի հաշվարկման ներկա ժամանակահատվածը, այն է՝ 1512-1800 թթ., փոփոխելով՝ դարձնելով այն մինչեւ 1850 թվականը.

գ. Համագործակցել «Վիքիմեդիա-Հայաստան» հիմնադրամի հետ՝ համայնքային գրադարանները դարձնելով հենակետային Վիքիպեդիայի ձեւավորման աշխատանքներում.

դ. Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայ Եկեղեցու թեմերում նվիրապետական աթոռներին կից ստեղծված գրադարաններում, գիտական կենտրոններում եւ մշակութային տներում առկա հավաքածուներում կան բազմաթիվ հնատիպ եւ վաղ շրջանի գրքեր եւ մամուլ, որոնք եզակի են, դիմել Հայ Եկեղեցու նվիրապետական աթոռների աթոռակալներին, թեմերի եւ միաբանությունների առաջնորդներին՝ թվայնացնելու համաշխարհային մշակույթի եզակի նմուշներ հանդիսացող այդ հրատարակությունները եւ տրամադրելու դրանց թվային պատճենները Հայաստանի ազգային գրադարանին եւ Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանին.

ե. Կոչ անել Սփյուռքի հայագիտական կենտրոններին՝ տրամադրելու իրենց հայատառ հավաքածուների լրամշակված ցանկերը Հայաստանի ազգային գրադարանին եւ Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանին.

է. Սփյուռքի տարբեր գաղթախներում առկա եւ խնամքի ու հաշվառման կարիք ունեցող հավաքածուների մատենագիտական նկարագ-

րություններն իրականացնելու եղանակներ փնտրել՝ օգտագործելով նաեւ դիվանագիտական ուղիները.

ը. Աշխատանքներ տանել Սփյուռքում առկա լքյալ եւ վտանգված գրադարանային հավաքածուները Հայաստան տեղափոխելու ուղղութեամբ.

թ. Ստեղծել հիմնադրամ լքյալ եւ վտանգված գրադարանների հավաքածուների Հայաստան տեղափոխման համար.

ժ. Հայաստանի ազգային գրադարանի հիմքի վրա կազմակերպել հնգօրյա վերապատրաստման դասընթացներ Սփյուռքի հայագիտական կենտրոնների գրադարանավարների համար՝ գրադարանավարների ճանապարհածախսի եւ կեցութեան համար դրամական միջոցների առկայութեան պարագայում:

«Եւ հանէ զնոսա ի լեառն մի բարձր առանձինն. եւ այլակերպեցաւ առաջի նոցա, եւ լուսաւորեցան երեսք Նորա իբրեւ զարեգակն, եւ հանդերձ Նորա եղեն սպիտակ իբրեւ լոյս» (Մատթ. ԺԷ. 1-2), «Աստուածաշունչ Հոգ եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 484

ՀԱՄԱՐԱԶՈՒՄ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

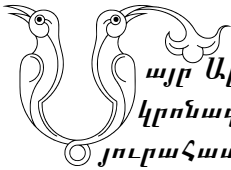
«Արք գալիլեացիք, զի՛ կայք հայեցեալ ընդ երկինս. այս Յիսուս՝ որ վերացան ի ձէնջ յերկինս, սոյնպէս եկեսցէ զոր օրինակ տեսէք զնա երթեալ յերկինս»
(Գործք Ա. 11), «Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց», էջ 569

ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

«Էջմիածին» հանդեսի խմբագիր

**ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ ԱՆՁԻՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆԸ
ՆՎԻՐՎԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ՀԱՆԴԵՍՈՒՄ**

«Սուրբ Գրքի տպագրության յոթելեանը
այսօր առիթ է Հաւատաւոր Հայորդեաց Համար՝
երախտագիտութեամբ խոնարհուելու Հայ գրի
բոլոր նուիրեալ մշակների պայծառ յիշատակի,
նրանց անմահ գործի առջեւ»
(Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ.
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց):

այր Աթոռի պաշտոնական ամսագիրը՝ «Էջմիածինը», իբրեւ
կրոնագիտական եւ հայագիտական հանդես, իր էջերում
յուրահատուկ ուշադրութեան է արժանացրել Հայ մշակույթի,
արվեստի ու հայագիտութեան երեւելի գործիչներին: Այս առումով Ոս-
կան Երեւանցին առանձնահատուկ տեղ է գրավում, քանզի ամսագրի
էջերում լույս են տեսել բազում հոգւածներ ու ուսումնասիրութեաններ՝
նրա անձի ու գործունեութեան անգնահատելի դերը լուսաբանելու եւ
գալիք սերունդներին հայ տպագիր գրքի երախտավոր մշակին արժա-
նիորեն ներկայացնելու նպատակով: Ու թեեւ այդ ուսումնասիրութեան-
ները պատկանում են տարբեր տարիների, սակայն դրանց ստվար մասը
տեղ է գտել ամսագրի 1966 թ. ԺԱ.-ԺԲ. բացառիկ համարում՝ նվիրված
հայերեն Աստվածաշնչի տպագրութեան 300 ամյակին: Հայ մշակույթի
գործիչներն ու հայագիտութեան նվիրյալներն իրենց պարտքն են համա-
րել՝ ուսումնասիրելու Ոսկան Երեւանցու՝ մեծանուն հայի արժեքավոր
կյանքն ու արգասաբեր գործունեությունը: Արդյունքում հավաքվել է
հսկայական գրականություն, որի ստեղծման գործում անգնահատելի է
«Էջմիածին» ամսագրի գործունեությունը:

Հայերեն առաջին Աստվածաշնչի տպագրության 350 ամյակին նվիրված այս բացառիկ համարում ներկայացնում ենք Ոսկան Երեւանցուն, ոսկանյան հրատարակչությանը, հայերեն առաջին տպագիր Աստվածաշնչին նվիրված այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնք հրատարակվել են «Էջմիածին» ամսագրում՝ սկսած 1944 թ.:

Դեռեւս 1946 թ. ամսագրի նոյեմբեր-դեկտեմբեր միացյալ համարում «Հայ տպագիր գրքի պատմության ցուցահանդեսը Երեւանի պետական հանրային գրադարանում» խորագրի ներքո ներկայացվել է Հայ տպագիր գրքի պատմությունը. առանձնահատուկ ուշադրության են արժանացել Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքում հիմնված «Ս. Էջմիածին» եւ «Ս. Սարգիս Զորավար» տպարանները (1660 թ.), ուր գործել է Ոսկան Երեւանցին եւ 1666-1668 թթ. տպագրել հայերեն առաջին Աստվածաշունչը («Էջմիածին», 1946, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 58-63):

1960 թ. Ը. համարում «Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության պատմությունից» վերնագրով ծավալուն հոդվածով հանդես է եկել Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Վահան վրդ. Տերյանը (անդ., 1960, Ը., էջ 15-28): Նա համառոտակի անդրադարձել է Հայ տպագրության պատմությանը ԺԶ. դարում Մայր Հայրենիքից հեռու եվրոպական երկրներում, քննել դրանց հետ կապված դժվարությունները, Կաթոլիկ եկեղեցու՝ Աստվածաշունչը լատիներենից թարգմանելու պահանջի հետ անհամաձայնությունների հիմքերն ու դրանց հետեւանքները: Հարցի պատմության քննությունից հետո Վահան վարդապետը ներկայացրել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Ոսկան վրդ. Երեւանցուն, ով երկարամյա տեղագրի փորձերից հետո կարողանում է իրականացնել առաջին տպագիր Աստվածաշնչի հրատարակությունը: Այդ գործի դժվարին ընթացքը մանրամասն ներկայացված է հոդվածում, ուր տեղ է գտել նաեւ Ոսկան Երեւանցու համառոտ կենսագրությունը՝ «Պատմություն վարդապետի Ոսկանայ Երեւանցույ եւ կենցաղավարություն նորին» ինքնակենսագրականից, որը լույս էր տեսել 1669 թ. Ոսկան վարդապետի հրատարակած «Գիրք պատմութեան շարադրեալ Առաքել վարդապետին Դաւրիժեցույ» գրքի ԾԷ. գլխից: Իր հոդվածը Վահան վարդապետն ավարտել է ոսկանյան Աստվածաշնչի արտաքին նկարագրությամբ, կառուցվածքային եւ բովանդակային քննությամբ: Իբրեւ վերջաբան՝ տեղ է գտել Հայ պատմաբանների երախտիքի խոսքը՝ ուղղված Ոսկան վարդապետին եւ նրա կատարած ազգանվեր գործին: Վահան վրդ. Տերյանի կող-

մից նույն ուսումնասիրությունը շարունակաբար հրատարակվել է նաև սեպտեմբեր եւ հոկտեմբեր ամիսներին (1960, Թ., էջ 13-26, Ժ., էջ 46-57):

«Էջմիածին» ամսագրի 1966 թ. ԺԱ.-ԺԲ. միացյալ համարը նվիրվել է հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության 300 ամյակին: Նույն թվականի մարտի 11-ին Սրբատառ կոնդակով Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա. Հայրապետը հրահանգել էր հոկտեմբերի 8-ը՝ սրբոց Թարգմանչաց տոնախմբությունը եւ «Հայ մշակույթի օրվա» հանդիսությունը նվիրել Աստվածաշնչի հայերեն առաջին տպագրության 300 ամյակին: Միջոցառումների ընթացքում հոկտեմբերին տեղի է ունեցել հանդիսավոր նիստ՝ մասնակցություն մե Վազգեն Ա. Վեհափառ Հայրապետի, Տ. Կոմիտաս եւ Տ. Տիրայր եպիսկոպոսների, ՄՄ տնօրեն Լ. Խաչիկյանի, Գերագույն հոգեւոր խորհրդի անդամների, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրակազմի, ԳՀԾ-ի եւ ԵՊՀ-ի դասախոսների եւ այլոց: Նիստի ընթացքում «Ոսկանյան Աստվածաշնչի տպագրությունը» թեմայով զեկույց է կարդացել ԵՊՀ դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, մատենագետ Ռ. Իշխանյանը, ով անդրադարձել է Աստվածաշնչի տպագրական եւ բնագրային առանձնահատկություններին, արտաքին ձեւավորմանը, տպաքանակին եւ դրանով լուծված մի շարք խնդիրներին: Խոսելով ոսկանյան Աստվածաշնչի մասին՝ Ռ. Իշխանյանը չի առանձնացնում ոսկանյան տպարանը, որն Ամստերդամում, Լիվոռնոյում եւ Մարսելում անընդմեջ աշխատել է 25 տարի՝ հրատարակելով հայերեն 40 անուն գիրք, ինչն իրոք աննախադեպ էր Հակոբ Մեղապարտից հետո 150 տարիների ընթացքում: Նիստի ընթացքում զեկույցներով հանդես են եկել ակադ. Ա. Ղարիբյանը, Հ. Ժ. Սիրունին եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետը (1966, Թ.-Ժ., էջ 39-51):

Ամսագրի տոնական՝ ԺԱ.-ԺԲ. բացառիկ համարում ընդարձակ խմբագրականից հետո զետեղված է Ոսկան Երեւանցու բացատրական առաջաբանը՝ ուղղված Հակոբ կաթողիկոսին՝ Աստվածաշնչի խմբագրական եւ տպագրական աշխատանքների ծանոթությամբ՝ «Բանահիւսութիւն առ վեհագոյն Հայրապետն Հայոց Տէր Յակոբ, ի նուստտէ ումեմնէ բանի սպասաւորէ Ոսկան վարդապետէ յաղագս տպագրութեան տառից աստուածայնոց» (ԺԱ.-ԺԲ., էջ 6-7): «Վկայություններ Ոսկան Երեւանցու անձի եւ գործի մասին» խորագրի ներքո ներկայացվել են Մաղաքիա արք. Օրմանյանի, Լեոյի, Գ. Լեւոնյանի՝ Ոսկան Երեւանցու գործի գնահատման տեսությունները (էջ 17-19): Ներսես Ժ. վրդ. Պողապալյանը հանդես է եկել Ոսկան Երեւանցու կենսագրությունը համառոտակի ներկայացնող հոդվածով (էջ 20-27), իսկ Ռ. Իշխանյանը «Ոսկանյան տպա-

րանը եւ նրա հրատարակած Աստվածաշունչը» լայնածավալ հոգւածում նկարագրել է հայկական տպագրութեան սկզբնավորումը, զարգացման ընթացքը, ինչն էլ, ըստ հեղինակի, նախապատրաստել է ոսկանյան տպարանի գործունեութիւնն ու Աստվածաշունչի տպագրութիւնը, քանզի մոտ մեկ ու կես դար հայ մշակույթի գործիչների, մանավանդ հայ տպագրիչների եռանդուն ջանքերով ու աշխատանքով միայն կարելի էր բացատրել ոսկանյան տպարանի այնպիսի գործունեութիւնը, որն արդեն հաղթահարել էր «...հայկական տպագրութեան մեջ եղած մի շարք թուլութիւններն ու թերութիւնները» (էջ 130-158):

Հ. Մխիթարյանն իր «Ոսկան Երեւանցին իբրեւ քերականագետ» (210-216) հոգւածում ներկայացրել է Ոսկան վարդապետին՝ իբրեւ հայոց լեզվի լավագոյն գիտակի՝ նրա հայրենասիրութիւնն ու մայրենի լեզվի նկատմամբ հոգատարութիւնը պայմանավորելով ծնողական դաստիարակութեամբ եւ անսահման սիրով դեպի Հայաստանն ու Երեւանը: Ոսկան Երեւանցու «Քերականութեան գիրք, համառօտիւք ծայրաքաղաք արարեալ յաղագս մանկանց եւ նորավարժից կրթութեան, ի տառս մատենից եւ ի գիտութիւն մասանց բանի ըստ քերթութեան արհեստի» աշխատութիւնը լույս է տեսել 1666 թ. Ամստերդամի իր ղեկավարած տպարանում: Գրքի հիշատակարանում Ոսկան վարդապետը բացատրում է, որ ինքը ոչ թե հորինել, այլ թարգմանել է լատին քերականներից՝ վերցնելով այն ամենը, ինչ ինքը պիտանի եւ կարեւոր է համարել: Ու չնայած գրքի թարգմանաբանական բնույթին՝ այն խոշոր դեր է խաղացել հայ իրականութեան մեջ՝ նպաստելով հայոց լեզվի ուսուցմանը ինչպես հայաստանյան, այնպես էլ գաղթավայրերի դպրոցներում: Հոգւածագրի կողմից հանգամանորեն քննվել է քերականագիտական այս գրքի կառուցվածքը, եզրույթների սահմանումը, դրանց համեմատութիւնը նախորդ հայ քերականների աշխատութիւններում տրված մեկնաբանութիւնների հետ: Սակայն Ոսկան Երեւանցու ամենամեծ ներդրումը հայ քերականագիտութեան մեջ հոգւածի հեղինակը համարում է գոյականի հոլովման համակարգի եւ մասնավորապես հոլովների թվի սահմանումը, «...որով նա դրսեւորեց հայերենին լավ գիտակ լինելու, քերականական հարցերը հստակ պատկերացնելու իր կարողութիւնները» (էջ 212):

Խ. Սամվելյանի «Աստվածաշունչի տպագրութիւնն ու պոլիգրաֆիական արվեստը» (216-242) հոգւածը ներկայացնում է ոսկանյան տպարանի նախապատմութիւնը, ունեցվածքը, տառային տնտեսութեան հարստացումը Երեւանցու օրոք: Առանձին ենթագլուխներով անդրա-

դարձել է ոսկանյան տպարանի տպագրիչներին, սրբագրական, կազմարարական աշխատանքներին, ապա՝ առաջին Աստվածաշնչի շարատպական արվեստին՝ տառատեսակներին, տառերի չափերի բազմազանությունը եւ դրանց համեմատությունը նախորդ տարիների տառատեսակների եւ տառազարդերի հետ, ինչպես նաեւ Ոսկան Երեւանցու պատվիրած «նոտրդերի» առանձնահատկություններին:

Հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության համար ընտրված տարբերակի քննությունն են ներկայացրել Ք. Կորկոտյանն ու Ն. Ոսկանյանը (էջ 168-175) իրենց համահեղինակած «Հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը եւ նրա տարբերակը» հոդվածում: Խոսելով ոսկանյան Աստվածաշնչի մասին՝ նրանք առանձնացնում են Հայերեն Աստվածաշնչի եւ լատին Վուլգատայի միջեւ գոյություն ունեցող տարբերությունները, որոնք փորձել է ցույց տալ նաեւ Երեւանցին: Ուսումնասիրության ընթացքում հեղինակները քննել են շուրջ 30 օրինակ գիրք, որոնցում տարբերություններ չեն նկատել, սակայն ԱՄՆ-ից ստացված ոսկանյան Աստվածաշնչի երկրորդ մասը՝ Նոր Կտակարանը, 26 էջով պակաս է եղել նախորդ օրինակներից: Համեմատությունից պարզվել է, որ այդ օրինակում բացակայում են «Աղօթք Մանասէի արքայի Յուդայի» եւ «Գիրք Եզրասայ չորրորդ» գրքերը: Այդ եւ հիշատակարանում եղած տարբերությունների հիման վրա հեղինակները առաջ են քաշում Աստվածաշնչի՝ երկու տարբերակով հրատարակվելու իրենց տեսությունը՝ բացատրելով այն ոչ միայն տպագրական անհրաժեշտությամբ, այլեւ Երեւանցու կողմից «...գալականաբանական մտահոգություններից ելնելով», ուստի հեղինակները եզրակացնում են, որ տպագրված Աստվածաշնչի առաջին տարբերակը գրաքննության կողմից ընդունվելուց հետո Ոսկան Երեւանցին, իբրեւ բնագրագետ, մտածում է իսկական հայկական Աստվածաշունչ տպագրելու մասին, որը զերծ կլինի կաթոլիկ նորամուծություններից եւ կբավարարեր Հայ Եկեղեցու պահանջները:

Ոսկանյան Աստվածաշնչի աշխարհաբար թարգմանության եւ հրատարակության պատմությանն է անդրադարձել Վահան եպս. Տերյանը (էջ 176-189), ով մանրամասն ներկայացրել է ոսկանյան Աստվածաշնչի աշխարհաբար թարգմանության երախտավորների ջանքերը:

Ոսկանյան Աստվածաշնչի բնագրային առանձնահատկություններին է անդրադարձել նաեւ Հ. Ս. Անասյանը «Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը» լայնածավալ հոդվածում (էջ 71-97), ուր նախ ներկայացվել են Սահակ-Մեսրոպյան թարգմանությունը եւ նրանց կա-

նոնները, ապա Ե. դարում Հանդիպող առաջին եւ երկրորդ թարգմանությունների բնագրական տարբերակումը, ինչպես նաեւ հայկական թարգմանությունների սկզբնագրերը եւ դրանց որոշակի հատվածների ներմուծումը ոսկանյան Աստվածաշունչ: Հոգվածի էջերում տեղ է գտել նաեւ Վուլգատայի իրական ազդեցության եւ հայ դասական բնագրի խաթարման լուսաբանումը:

Ոսկան Երեւանցու տպագրած Աստվածաշնչի օրինակին է անդրադարձել նաեւ Ս. Քոլանջյանը (էջ 98-129), ով ի մասնավորի քննել է Հեթում Բ.-ի ձեռագիրը եւ ոսկանյան Աստվածաշնչերի ընդհանրությունները. քննության արդյունքում հեղինակը եկել է այն համոզման, որ ոսկանյան Աստվածաշունչը Հեթումի ձեռագրի ներկայացուցիչն է, չնայած՝ հեղինակի կողմից նշված բազում վկայություններից երեւում է, որ ոսկանյան Աստվածաշնչի նախագաղափար օրինակի հարցի շուրջ հայ բանասիրության մեջ առաջ են եկել թեր եւ դեմ, երբեմն էլ անորոշ կարծիքներ: Հոգվածագրի կողմից մանրազնին ուսումնասիրվել են ՄՄ հնագույն ձեռագիր Աստվածաշնչերը (ներառյալ Հեթում Բ.-ի ձեռագիրը)՝ վերհանելու ոսկանյան տպագրության հետ համընկնող փոփոխություններն ու սրբագրությունները: Այս ամենի արդյունքում հեղինակը եկել է այն եզրահանգման, որ Ոսկան Երեւանցին հիմք է ընդունել արքայական գրչագիրը, «...իսկ Շոշում Ղազար Վալաքացու կամ Բաբերդացու խմբագրությամբ օրինակվածը հիշատակել է իբրեւ լատինական ձեռով առաջին տնատված եւ այլ լրացումներ ունեցող Աստվածաշունչ» (էջ 107): Ն. Թահմիզյանը ներկայացրել է Ոսկան Երեւանցու ջանքերով հայկական խաղագրության արվեստը ձեռագրական աշխարհից տպագիր գրքին փոխանցելու ջանքերը «Ոսկան վարդապետն ու խաղագրության արվեստը» հոգվածում (էջ 159-167):

«Էջմիածին» հանդեսում Ոսկան Երեւանցին փառավոր տեղ է զբաղեցրել բոլոր ժամանակներում: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ ոչ միայն հոբելյանական հատուկ համարի էջերում, այլեւ տարբեր ժամանակներում ամսագիրը պարբերաբար անդրադարձել է Ոսկան Երեւանցու անձին ու գործին, դեռ ավելին՝ ամսագիրն իր գրախոսականներով արձագանքել է նաեւ Ոսկան Երեւանցուն նվիրված աշխատություններին: 1976 թ. ԺԲ. համարում «Փոխան գրախոսականի» խորագրի ներքո լույս է տեսել Կարապետ եպս. Ամատունու «Ոսկան Երեւանցի եւ իր ժամանակը» մենագրության գրախոսականը, որում գրքի հեղինակին մեղադրում են Ոսկան Երեւանցուն կաթոլիկությունը հարած լինելը «ակնարկելու»

Համար: Իբրեւ վերջաբան տեղադրված է 1976 թ. սեպտեմբերի 27-ին Հայոց Հայրապետի գահակալության 20 ամյակի առիթով նրա հետեւյալ հաստատումը. «Հայաստանյայց Եկեղեցին Հայ ժողովրդի եկեղեցին է, նրա մայրն ու դաստիարակը եւ պահապան հրեշտակը բոլոր ժամանակներում» (1976, ԺԲ., էջ 3):

Ի պաշտպանություն Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու եւ նրա հավատավոր ժողովրդի՝ ամսագրի 1984 թ. Բ. համարում լույս է տեսնում ՄՄ տնօրեն Լ. Խաչիկյանի՝ 1977 թ. գրված նամակը՝ ուղղված Կարապետ եպս. Ամատունուն՝ «Ոսկան Երեւանցի եւ իր ժամանակը» գրքի հրատարակության առիթով: Նամակն իր ժամանակին ուղարկվել էր «Բազմավիպին»՝ հրատարակելու խնդրանքով, սակայն այն չի հարգվել: Ու թեեւ մի քանի տարի ուշացումով, ամսագրի խմբագրակազմը որոշել է անպայման հրատարակել այն՝ Ոսկան Երեւանցուն Կաթողիկ եկեղեցու հետ հաղորդակցության մեջ մեղադրողներին ի պատասխան: Նամակում պատմական փաստերով ներկայացված է Ոսկան Երեւանցին իբրեւ հայրենասեր, եկեղեցասեր Հայ ազգի հարազատ զավակ, ով «...երբեք չի դավաճանել իր սկզբունքներին, այլ միշտ ու ամենուրեք, ուր էլ որ նետել են նրան Հայ տպագրության գործի շահերը, մնացել է իր առաքելական բարձր դիրքերում՝ որպես ազգային պաշտոնյա ու Հայ մշակույթի լիազոր ներկայացուցիչ» (1984, Բ., էջ 47-50):

«Էջմիածին» հանդեսում տարբեր ժամանակներում Ոսկան Երեւանցուն նվիրված հոդվածները նպատակ են հետապնդել՝ ընդլայնելու նրա եւ՝ կենսագրական, եւ՝ գործնական կյանքի տեղեկությունները: Այս առումով հետաքրքրական է Խ. Սամվելյանի «Ոսկան վարդապետի ուսումնառությունը Երեւանում» հոդվածը՝ նվիրված նրա ուսումնառության 365 ամյակին (1997, Ժ., էջ 106-113). մի քանի տարի անց՝ 2000 թ., նույն հոդվածագրի «Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն» երկի ԾԷ. գլուխը» վերնագրով հոդվածում դարձյալ ներկայացված է Երեւանցու կենսագրությունը՝ իր իսկ տված ինքնակենսագրականի հիման վրա (2000, է., 66-67): Նույն հեղինակի ուսումնասիրությունների արդյունքում ամսագրում հրատարակվել են Ոսկան Երեւանցուն նվիրված եւս 2 հոդվածներ՝ «Աստվածաշնչի հրատարակության իրականացումը Ոսկան Երեւանցու կողմից» (2000, Ա., էջ 127-138) եւ « Ոսկան Երեւանցին ապավինում է Լյուդովիկոս XIV թագավորին» (2003, Զ., էջ 58-63): Վերջին հոդվածում տեղ է գտել նաեւ Ո. Երեւանցու նամակն՝ ուղղված Լյուդովիկոս ԺԴ.-ին:

«Երեւանցու իմաստասիրական երկի գործնական արժեքն ու կարեւորությունը» (անդ, 1998, Դ., էջ 116-135) հոդվածում Հ. Միրզոյանն ըստ արժանվոյն գնահատել է Ոսկան Երեւանցուն իբրեւ փիլիսոփա՝ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով նրա իմաստասիրական աշխատությունը, որը կարեւոր է համարում «...հեղինակի դավանաբանական հավատամքը որոշելու համար» (անդ, էջ 119):

Ոսկան Երեւանցուն արժանիորեն գնահատելու կարեւորությունից ելնելով՝ «Էջմիածին» հանդեսի 2000 թ. Գ. համարում լույս է տեսել «Ոսկան Երեւանցու տպարանի ճակատագիրը Մարսելում» (անդ, 2000, Գ., էջ 118-131) վերնագրով թարգմանական մի հոդված՝ Ժ. դարի ֆրանսիացի գրող եւ բանասեր Ժ.-Տ. Բորիի «Տպարանի սկզբնավորումը Մարսելում» գրքից: Հեղինակը պատմական բազմաթիվ փաստաթղթերի եւ արխիվային նյութերի հիման վրա մանրամասն նկարագրել է այն բազում արգելքներն ու դժվարությունները, որոնց ենթարկվել են Ոսկան Երեւանցին եւ նրա հաջորդները Մարսելում իրենց հրատարակչական տասնամյա գործունեություն ընթացքում: Թարգմանությունը կատարվել է Պ. Շահբազյանի կողմից:

Ուշիի Ս. Սարգիս վանահամալիրում իրականացրած պեղումների արդյունքում Ոսկան Երեւանցու վանահայրություն տարիների շինարարական եւ վերանորոգչական աշխատանքներին է անդրադարձել Ֆ. Բաբայանը՝ «Ուշիի Ս. Սարգիս վանական համալիրը եւ Ոսկան Երեւանցին» հոդվածով (անդ, 2013, Ա., էջ 105-109):

«Մաշտոցի»՝ Ոսկան Երեւանցու հրատարակությունն է անդրադարձել Տ. Տաթեւ վրդ. Հակոբյանը (2010, Ե. 38-53), ով իր հոդվածում մանրամասն ներկայացրել է «Մաշտոց» ծիսամատյանի ձեռագրային եւ ոսկանյան հրատարակության ընդհանրություններն ու տարբերությունները՝ բնագրերով եւ վերլուծությամբ: Ուսումնասիրության արդյունքում հոդվածագիրը եզրակացնում է, որ «Ոսկանն իր առջեւ նպատակ է դրել հրատարակել եկեղեցական ամենօրյա արարողությունների համար անհրաժեշտ Մաշտոց, եւ այստեղ զետեղված են բացառապես քահանայի կողմից կիրառվող եկեղեցա-ժողովրդական ամենագործածական կանոնները. եպիսկոպոսական ոչ մի կանոն չկա» (անդ, էջ 40):

Ոսկան Երեւանցու տպագիր քերականության ձեռագիր օրինակին է անդրադարձել Տ. Մանուկյանն իր «Ոսկան Երեւանցու տպագիր քերականության օրինակները» հոդվածում (2016, Զ., էջ 50-61): Քննության

առարկան «Քերականութեանց գիրք առաջաւոր» վերնագրով՝ ՄՄ թ. 2295 ձեռագրի 49ա-107ա էջերն է զբաղեցնում:

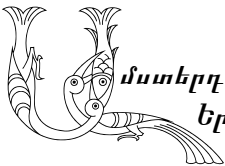
Այսպիսով, ինչպես երեւում է, «էջմիածին» հանդեսի էջերում հավաքվել է ուշագրավ տեղեկությունների եւ ուսումնասիրությունների շարք Ոսկան Երեւանցու՝ մեր ազգի տպագրության պատմության մեջ ունեցած անգնահատելի դերի մասին: Այսքանով, սակայն, չեն սահմանափակվում նրան նվիրված ուսումնասիրությունները, եւ ամսագիրն իր էջերում դեռ կշարունակի հրատարակել ազգանմեր հայ հոգեւորականին, փիլիսոփային, քերականագետին եւ տպագրական գործի լավագույն գիտակին նվիրված հոգւածներ՝ գալիք սերունդներին հարուստ ու ընդգրկուն գրականություն ժառանգելու նպատակով:

ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱԻ

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵԼԱՆՑՈՒՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՀՐԱՏԱՐԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

 մատերդամի, Լիվորնոյի ու Մարսելի տպարաններում Ոսկան Երեւանցու հրատարակչական գործունեութեան ծավալման առաջին իսկ օրվանից լույս են տեսել հոգեվածներ ու մենագրութիւններ, որոնցում քննարկվել ու մեկնաբանվել են մեծ հայի ու գիտնականի կյանքն ու գործունեութիւնը, նրա թողած հարուստ ժառանգութիւնը¹: Ուսումնասիրութեան առարկա են դարձել Ոսկան Երեւանցու հրատարակած տաղերը, ճառերը, քերականական-մեկնողական, աստվածաբանական, իմաստասիրական, պատմագրական, բնագիտական, թարգմանական, ինքնակենսագրական բովանդակութեամբ աշխատութիւնները: Անդրադարձ է կատարվել Ոսկանյան տպարաններում լույս տեսած գրքերի պատկերազարկութեանը, դրանց իմաստաբանութեանը, ժամանակի հոգեւոր ու քաղաքական պատմութեանը եւ այլ խնդիրներին:

Ոսկան Երեւանցու կատարած աշխատանքի արժեւորումն իր գագաթնակետին հասավ 1966 թ., երբ ոսկանյան Աստվածաշնչի հրատարակութեան 300 ամյակի կապակցութեամբ հայրենիքի եւ սփյուռքի գիտական ու հոգեւոր հանրութիւնը տարին հայտարարեց «Ոսկանյան»։ Լույս տեսան Ոսկան Երեւանցուն նվիրված հոգեվածներ, մենագրութիւններ ու գեղարվեստական գրքեր²: Մի շարք գիտական պարբերականներ («Բազ-

1 Ներկայացվող ցանկը կազմելու ընթացքում օգտակար քննարկումների եւ խորհուրդների համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում հայագետներ Սարգիս Մխիթարյանին, Վարդան Դերիկյանին, Վարդի Քեշիշյանին, Հուսիկ Մեքոնյանին եւ Աշոտ Մանուչարյանին:

2 Խոսքը Հ. Ղուկասյանի պատմավեպի մասին է, որը հրատարակվել է հայերենով հինգ անգամ (Հ. Ղուկասյան, Ոսկան Երեւանցի, Պատմավեպ, Երեւան, «Հայպետհրատ» հրատարակչություն, 1962, 666 էջ. «Հայաստան» հրատարակչություն, 1965, 655 էջ. «Հայաստան» հրատարակչություն, 1974, 650 էջ. «Սովետական գրող» հրատարակչություն,

մավէպ», «Հասկ», «Սիրոն», «Էջմիածին») թողարկեցին հատուկ համարներ:

Հետագա տարիներին եւս Ոսկան Երեւանցին մնաց հայագիտական ամենաքննարկվող ու լուսաբանվող հարթակներում: Այդ եւս վկայում խորհրդային եւ անկախության տարիներին հրատարակված տասնյակ աշխատանքները Հայաստանում եւ սփյուռքի հայաշատ կենտրոններում:

Ստորեւ ներկայացնում ենք Ոսկան Երեւանցուն նվիրված հրատարակությունների՝ այբբենական սկզբունքով կազմված ցանկը, որը բաժանել ենք երկու մասի՝ ուղղակի եւ անուղղակի անդրադարձներ: Հոսսով ենք, որ այս նախնական ցանկը հիմք կհանդիսանա հետագայում ավելի ընդարձակ մատենագիտություն կազմելու համար:

Ա. Ուղղակի անդրադարձներ

1. **Աղախանյան Հ.**, Ոսկան Երեւանցին եւ հայ վաճառականությունը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2014, թ. 1 (142), էջ 68-75:
2. **Ամատունի Կ.**, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսաւոր էջ մը ԺԷ. դարու հայ եկեղեցական պատմութենէն (Շար. 1), «Բազմավէպ», 1974, թ. 3-4, էջ 259-277:
3. **Ամատունի Կ.**, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսաւոր էջ մը ԺԷ. դարու հայ եկեղեցական պատմութենէն (Շար. 2), «Բազմավէպ», 1975, թ. 1-2, էջ 5-51:
4. **Ամատունի Կ.**, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսաւոր էջ մը ԺԷ. դարու հայ եկեղեցական պատմութենէն (Շար. 3), «Բազմավէպ», 1975, թ. 3-4, էջ 245-283:
5. **Ամատունի Կ.**, Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսաւոր էջ մը ԺԷ. դարու հայ եկեղեցական պատմութենէն, Վենետիկ, «Ս. Ղազար» տպարան, 1975, 355 էջ:
6. **Անանեան Պ.**, Ոսկան վարդապետի լատիներէն թարգմանութիւնը Կորինի «Վարք Ս. Մեսրոպայ» համառոտ պատմութեան, «Բազմավէպ», 1966, թ. 11-12, էջ 273-283:

1988, 543 էջ. «Ոսկան Երեւանցի» հրատարակչություն, 2012, 559 էջ), եւ մեկ անգամ ռուսերէնով (Օ. Гукасян, Воскан Ереванци: исторический роман, Перевод с армянского В. Долуханяна, Москва, Издательство “Советский Писатель”, 1972, 447 с.): Վեպի վերաբերյալ հեղինակը հրատարակել է նաեւ հոդված «Սիրոն»-ի բացառիկ համարում (1966, թ. 2-3), որը տեղ է գտել սույն հրապարակման մեջ:

7. **Անանեան Պ.**, Ոսկան վարդապետի նամականին (Շար. 1), «Բազմավէպ», 1966, թ. 11-12, էջ 293-308:
8. **Անանեան Պ.**, Ոսկան վարդապետի նամականին (Շար. 2), «Բազմավէպ», 1967, թ. 6-8, էջ 130-134:
9. **Անանուն**, Ոսկան Երեւանցի, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատարակչություն, 2002, էջ 830-831:
10. **Բաբայան Ֆ.**, Ուշիի Ս. Սարգիս վանական համալիրը եւ Ոսկան Երեւանցին, «Էջմիածին», 2013, թ. Ա., էջ 105-109:
11. **Բալայեան Ե.**, Ոսկան վրդ. Երեւանցի. կենսագրական համառոտ ակնարկ, «Հասկ», 1966, թ. 3-5, էջ 89-97:
12. **Բորի ժ.**, Ոսկան Երեւանցու տպարանի ճակատագիրը Մարսելում, «Էջմիածին», 2000, թ. Գ., էջ 118-131:
13. **Գարեգին եպս.**, Ոսկանի Աստուածաշունչը. Ակնարկ բնագրի վրայ, «Հասկ», 1966, թ. 3-5, էջ 135-152:
14. **Գալայճեան Ա.**, Ոսկան Երեւանցի հայ տպագրութեան մեծ երախտաւորը, «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 89-104:
15. **Դերիկյան Վ.**, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի, կյանքը եւ տպագրական գործունեությունը, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2015, 143 էջ:
16. **Դերիկյան Վ.**, Ոսկան Երեւանցու նախաամստերդամյան շրջանի գործունեությունը ըստ հիշատակարանային տվյալների, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015 թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 54-69:
17. **Ենոքյան Ա.**, Ոսկան Երեւանցու տպագիր գրքերի պատկերագրությունը եւ դրա ազդեցությունը հայ գրքարվեստում, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015 թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 77-84:
18. **Զեքիեան Լ.**, Անկորնչելի վաստակ մը, «Բազմավէպ», 1966, թ. 11-12, էջ 322-323:
19. **Թահմիզյան Ն.**, Ոսկան վարդապետն ու խազագրության արվեստը, «Էջմիածին», 1966, թ. ԺԱ.-ԺԲ., էջ 159-167:
20. **Թօփճեան Բ.**, Աստուածաշունչի հայերէն առաջին տպագրութիւնը, «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 112-115:

21. **Իշխանյան Ռ.**, Ոսկանյան տպարանը եւ նրա հրատարակած Աստվածաշունչը, «Էջմիածին», 1966, թ. ԺԱ.-ԺԲ., էջ 130-158:
22. **Իշխանյան Ռ.**, Ոսկան Երեւանցի, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 8, Երեւան, «Հայկական սովետական հանրագիտարան» հրատարակչություն, 1982, էջ 623:
23. **Իշխանյան Ռ.**, Ոսկան Երեւանցի (1614-1674). Հայ հին տպագրության խոշորագույն դեմքը, Հայաստանի գրքերը տպագրության մեջ եւ վաճառքում, թ. 3, 2008, էջ 2-6:
24. **Լեւոնեան Գ.**, Առաջին հայերէն Աստուածաշնչի տպագրութիւնը, «Հասկ», 1966, թ. 3-5, էջ 158:
25. **Խաչիկյան Լ.**, Նամակ Կարապետ եպս. Ամատունուն, «Էջմիածին», 1984, թ. Բ., էջ 47-50:
26. **Ծովական Ն.**, Ոսկանեան Աստուածաշունչը Ս. Գրոց կանոնի հայեցակէտէն, «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 70-71:
27. **Կորկոտյան Ք., Ոսկանյան Ն.**, Հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը եւ նրա տարբերակը, «Էջմիածին», 1966, թ. ԺԱ.-ԺԲ., էջ 168-175:
28. **Հակոբյան Տ.**, «Մաշտոցի»՝ Ոսկան Երեւանցու հրատարակությունը, «Էջմիածին», 2010, թ. Ե., էջ 38-53:
29. **Հակոբյան Տ.**, «Մաշտոցի»՝ Ոսկան Երեւանցու հրատարակությունը (Ամատերդամի հայկական տպագրության 350 ամյակին), «Էջմիածին», 2010, թ. Ը., էջ 68-83:
30. **Ղուկասեան Յ.**, «Ոսկան Երեւանցի» Վէպ, «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 141-146:
31. **Ճեմճեմեան Ս.**, Ոսկանի «Մաշտոցը», «Բազմավէպ», 1966, թ. 11-12, էջ 284-291:
32. **Մանուկյան Տ.**, Ոսկան Երեւանցուն վերագրվող քերականությունը, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 46-53:
33. **Մանուկյան Տ.**, Ոսկան Երեւանցու տպագիր քերականության ձեռագիր օրինակները, «Էջմիածին», թ. Զ., 2016, էջ 50-61:
34. **Մինասեան Լ.**, Ոսկան Երեւանցի եւ նրա տպագրական գործը, «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 132-137:

35. **Միրզոյան Հ.**, Առաքել Դավրիժեցու Պատմության առաջին հրատարակության մասին, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1971, թ. 2, էջ 190-197:
36. **Միրզոյան Հ.**, Սիմեոն Զուղայեցի եւ Ոսկան Երեւանցի, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1978, թ. 3, էջ 186-192:
37. **Միրզոյան Հ.**, Ոսկան Երեւանցու իմաստասիրական երկի գործնական արժեքն ու կարեւորությունը, «Էջմիածին», 1998, թ. Դ., էջ 116-124:
38. **Միրզոյան Հ.**, Ոսկան Երեւանցու ինքնակենսագրությունը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2014, թ. 1 (142), էջ 43-53:
39. **Միրզոյան Հ.**, Ոսկան Երեւանցու դասերը, Գրական թերթ, 2014, թ. 28, էջ 2-8:
40. **Միրզոյան Հ.**, Ավետիս Երեւանցի. վաճառական, թե՛ տպագրիչ, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2015, թ. 3 (18), էջ 3-18:
41. **Միրզոյան Հ.**, Հայ գրքի եւ գրատպության պատմության փիլիսոփայական անդրադարձներ, Երեւան, «ԵՊՀ» հրատարակչություն, 2015, 396 էջ:
42. **Մխիթարյան Հ.**, Ոսկան Երեւանցին իբրեւ քերականագետ, «Էջմիածին», 1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 210-216:
43. **Մխիթարյան Ս.**, Ոսկան Երեւանցին որպես տպագրիչ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2016, թ. 2, էջ 263-273:
44. **Շահէ եպ.**, Ոսկանեան Աստուածաշունչի կանոնը, «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 72-77:
45. **Շահէ եպ.**, Ոսկանեան Աստուածաշունչի կանոնը, «Սիոն», 1966, թ. 8, էջ 413-414:
46. **Պէրպէրեան Հ.**, Հռոմ եւ Ոսկանի հայերէն Աստուածաշունչը ըստ J.-B. Van Neercassel-ի նամակներուն, «Հանդես Ամսօրեայ», 1966, թ. 7-9, էջ 338-350:
47. **Պոզապալյան Ն.**, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի (Կենսագրական հակիրճ ակնարկ), «Էջմիածին», 1966, թ. ԺԱ.-ԺԲ., էջ 20-27:
48. **Պողոսյան Գ.**, Բնագիտությանը վերաբերվող Ոսկանյան հրատարակությունները, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 29-37:
49. **Պողոսյան Ն.**, Ոսկան Երեւանցու ծեռագիր եւ տպագիր թարգմանական երկերի համեմատական վերլուծության փորձ, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2012, 138.1, էջ 46-58:

50. **Պողոսյան Ն.**, Ոսկան Երեւանցու քերականական ժառանգությունը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2014, 1 (142), էջ 54-67:
51. **Սամվելյան Խ.**, Աստվածաշնչի տպագրությունն ու պոլիգրաֆիական արվեստը, «Էջմիածին», 1966, թ. ԺԱ.-ԺԲ., էջ 217-242:
52. **Սամվելյան Խ.**, Ոսկան վարդապետի ուսումնառությունը Երեւանում, «Էջմիածին», 1997, թ. Ժ., էջ 106-113:
53. **Սամվելյան Խ.**, Աստվածաշնչի հրատարակության իրականացումը Ոսկան Երեւանցու կողմից, «Էջմիածին», 2000, թ. Ա., էջ 127-138:
54. **Սամվելյան Խ.**, Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն» երկի ԾԷ. գլուխը, «Էջմիածին», 2000, թ. Է., էջ 66-75:
55. **Սամվելյան Խ.**, Ոսկան Երեւանցին ապավինում է Լյուդովիկոս XIV թագավորին, «Էջմիածին», 2003, թ. Զ., էջ 58-63:
56. **Սարգսյան Ք.**, Ոսկանյան հրատարակությունները Մաշտոցյան Մատենադարանում, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015 թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 18-28:
57. **Սիմոնյան Ա.**, Զարդանախշերը եւ նրանց դերը Ոսկան Երեւանցու հրատարակած գրքերի պատկերազարդման մեջ, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 70-76:
58. **Ստեփանյան Ա.**, Ոսկան Երեւանցու կերպարը Հովհաննես Ղուկասյանի համանուն վեպում, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 8-17:
59. **Տէր-Ներսէսեան Ն.**, Ոսկան վրդ. լուսատրութեան առաքեալ, «Բազմավէպ», 1966, թ. 11-12, էջ 269-272:
60. **Տէր-Ներսէսեան Ն.**, Ոսկան վարդապետի քերականական ըմբռնումները, «Բազմավէպ», 1966, թ. 11-12, էջ 310-321:
61. **Քեշիշյան Վ.**, Ոսկան Երեւանցուն նվիրված ուսումնասիրությունները Արշակ Ալպոյաճյանի «Տպագրութեան արուեստը եւ Հայք» աշխատության մեջ, Ոսկան Երեւանցի. ճանապարհորդություն հայ տպագրության քառուղիներով (2015թ. դեկտեմբերի 15-16-ը Մատենադարանում կայացած

գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, «Մատենադարանի» հրատարակություն, 2016, էջ 38-46:

62. **Քիրտեան Յ.**, Ոսկանի Աստուածաշունչին փայտափորագրեալ պատկերները, «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 105-111:
63. **Քոլանջյան Ս.**, Հերոմ Բ.-ի ձեռագիր Աստվածաշունչը եւ Ոսկանյան հրատարակությունը, «Էջմիածին», 1966, թ. ԺԱ.-ԺԲ., էջ 98-129:
64. **Мирзоян Г.**, Философский труд Воскана Ереванци «О единичности и единстве: одинаковы они или различны», «Историко-филологический журнал», 1971, N 3, с. 165-173.
65. **Orengo A.**, Oskan Vardapet ed i suoi K'erakanowt'ean Girk' ("Libridi grammatica"), "Linguistica e Letteratura", 1990, N 13-14, p. 269-287.
66. **Orengo A.**, Oskan Erewantsi traduttore dei Grammaticalia di Tommaso Campanella, "Rassegna Armenisti Italiani", 2003, N VI, p. 9-13.
67. **Orengo A.**, Una nuova redazione della traduzione armena dei Grammaticalia di Tommaso Campanella, "Bnagirk Yishatakac", ed. by Calzolari V., Sirinian A., Zekiyani B.-L., Bologna, "Università di Bologna", 2004, p. 328-331.
68. **Orengo A.**, La traduction des noms propres dans les K'erakanowt'ean Girk' ("Livres de Grammaire") de Oskan Erewanci, "Rivista internazionale di onomastica litteraria", 2006, N VIII, p. 549-559.

Բ. Անուղղակի անդրադարձներ

1. **Ալաջաճեան Ա.**, Տպագրութեան արուեստը եւ հայք: Հայ տպագրության պատմության քննական տեսություն, Կազմ. խմբ.՝ Վ. Քեչիշյան, Երեւան, «Նաիրի» հրատարակչություն, 2013, 432 էջ:
2. **Ամատունի Կ.**, Դաւանաբանական անտիպ էջեր ԺԷ. դարէն Ս. Հաղորդութեան խորհուրդին շուրջ, «Բազմավէպ», 1978, թ. 1-2, էջ 99-130:
3. **Անասյան Հ.**, Հայկական մատենագիտություն. Ե.-ԺԸ. դդ., հտ. Ա, Երեւան, «Հայկական ՍՍԴ ԳԱ» հրատարակչություն, 1959, 1227 էջ:
4. **Անասեան Յ.**, Աստուածաշունչ մատենի հայկական բնագիրը (մատենագիտութիւն), Առանձնատիպ «Հայկական մատենագիտութեան» հտ. Բ, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ» հրատարակչություն, Երեւան, 1976, էջ 310-667:
5. **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, «Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի» հրատարակչություն, 1884, էջ 524 (վերատպված՝ Վաղարշապատ, «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի» տպարան, 1896, 711 էջ: Երեւան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1988, 590 էջ: Երեւան, «ՀԽՍՀ ԳԱ» հրատարակչություն, 1990, 592 էջ):

6. **Բաբայան Ա.**, Հայ գիրքը եւ տպագրությունը (Պատմական ակնարկ), Երեւան, «Հայպետհրատ», 1963, 173 էջ:
7. **Բաբայան Ֆ.**, Ուշիկ Ս. Սարգիս վանքը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2005, 77 էջ:
8. **Գաբրիելյան Հ.**, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հտ. 2, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1958, 420 էջ:
9. **Գաբրիելյան Հ.**, Հայ փիլիսոփայության պատմություն (սկզբից մինչեւ մեր օրերը), Երեւան, «Երեւանի համալսարան» հրատարակչություն, 1976, 503 էջ:
10. **Դրոս-Աբգարյան Ա., Փեղիվանյան Մ.**, Գրչարվեստ եւ պատկերների հմայք. Հայ-գերմանական հոբելյանական հրատարակություն՝ նվիրված հայ տպագրության 500-ամյակին, Երեւան, «Ոսկան Երեւանցի» հրատարակչություն, 2012, 208 էջ:
11. **Դերիկյան Վ.**, Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, Մաս Բ., Լվովից Ամստերդամ (17-րդ դար), «Զանգակ» հրատարակչություն, 2014, 398 էջ:
12. **Զարբհանալեան Գ.**, Հայկական մատենագիտություն. Այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեան, Վենետիկ, «Մխիթարեան» տպարան, 1883, 754 էջ:
13. **Զարբհանալեան Գ.**, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան (սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ), Վենետիկ, «Մխիթարեան» տպարան, 1895, 282 էջ:
14. **Զաքարիա Ազուլեցի**, Օրագրություն, Երեւան, «Արմֆանի» հրատարակչություն, 1938, 196 էջ:
15. **Երեմեան Ա.**, Հայ առաջին վաստակաւոր տպագրիչները (ԺԶ.-ԺԷ. դար), «Սիոն», 1966, թ. 2-3, էջ 116-118:
16. **Երիցեան Ա.**, Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան. մինչեւ տասնեւիններորդ դարը, «Փորձ», 1881, թ. Դ., էջ 1-32:
17. **Թէոդիկ**, Տիպ ու տառ, «Գիր»-ին ծագման եւ միջազգային ու հայկական տպագրութեան վրայ ձգուած ակնարկ մը, Կ. Պոլիս, «Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան» տպարան, 1912, 193 էջ (վերատպված՝ Երեւան, «Նաիրի» հրատարակչություն, 2012, 192 էջ):
18. **Իշխանյան Ռ.**, Հայ հնատիպ գիրքը, Օգնություն դասախոսին, Երեւան, «Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության համար 6 տպարան», 1968, 44 էջ:
19. **Իշխանյան Ռ.**, Հայ գրքի պատմություն, հտ. 1 (Հայ տպագիր գիրքը 16-17-րդ դարերում), Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1977, 535

էջ (վերատպված՝ Երեւան, «Անտարես» հրատարակչություն, 2012, 534 էջ):

20. **Իշխանյան Ռ.**, Հայ գիրքը, 1512-1920, Երեւան, «ՀՍՍՀ ԳԱ» հրատարակչություն, 1981, 154 էջ:
21. **Լէօ**, Հայկական տպագրութիւն, հատոր Առաջին, Թիֆլիս, «Վրաց հրատարակչական ընկերութեան» տպարան, 1901, 451 էջ (վերատպված՝ Թիֆլիս, «Հերմէս» տպարան, 1904, 548 էջ), (հմմտ. Երկերի ժողովածու, հտ. 5, Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1986, 676 էջ):
22. **Լէօ**, Հայ գրքի տօն, Հրատարակութիւն հայ տպագրութեան 400-ամեայ յոբելեանական Թիֆլիսի Յանձնաժողովի, Թիֆլիս, «Օր. Ն. Աղանեանի» էլէկտրատպարան, 1912, 210 էջ:
23. **Լեւոնյան Գ.**, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը. Պատմական տեսություն սկզբից մինչեւ XX դարը, Երեւան, «ԳԱ» հրատարակչություն, 1946, 255 էջ (վերատպված՝ Երեւան, «Հայպետհրատ», 1958, 253 էջ: Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2012, 264 էջ):
24. **Խառատյան Ա.** (խմբ.), Հայկական տպագրությունը դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Պատմության ինստիտուտ, Երեւան, «ՀՀ ԳԱԱ» հրատարակչություն, 2014, 152 էջ:
25. **Ճեմճեմեան Ս.**, Հայ տպագրութիւնը եւ Հռոմը (ԺԷ. դար), Վենետիկ, «Ս. Ղազար» տպարան, 1989, 207 էջ:
26. **Մաղաք-Թեոփիլեանց Մ.**, Կենսագրություն երեւելի արանց, զոր ծաղկաքաղ համառոտեաց յընդարձակ բառարանէն իւրմէ երկուս հատորս, հտ. Բ, Վենետիկ, «Մխիթարեան» տպարան, 1839, 1071 էջ:
27. **Մանուչարյան Ա.**, Սաղմոսավանք, Երեւան, «Լուսաբաց» հրատարակչություն, 2015, 184 էջ:
28. **Միրզոյան Հ.**, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երեւան, «ԵՊՀ» հրատարակչություն, 1983, 415 էջ:
29. **Միրզոյան Հ.**, Ինքնալրացում կամ մեկ նկարի պատմություն, «Էջմիածին», 1998, Զ., էջ 81-89:
30. **Մուրադյան Ա.**, Հայ տպագրության 500-ամյակը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2012, թ. 1, էջ 53-66:
31. **Շրումպֆ Գիւստաֆ Ատոլֆ**, Ուսումնասիրութիւնք հայոց լեզուի եւ մատենագրութեան, Յարեմուտս (ԺԴ.-ԺԹ. դար), թարգմ.՝ Հ. Գարեգին Զարբհանալեան, Վենետիկ, «Մխիթարեան» տպարան, 1895, 404 էջ:
32. **Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Ք., Սավալյան Ա.**, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն, Երեւան, «Հայկական ՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի եւ գրքի առետրի

- գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆ-կոմբինատ», 1988, 864 էջ:
- 33. Ջամչեան Մ.**, Պատմություն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, տպ. Ջիովաննի Պիացոյի, 1786, 286 էջ (վերատպված՝ Երեւան, «Երեւանի համալսարանի» հրատարակչություն, 1984, 896 + 195 էջ):
- 34. Պողարեան Ն.**, Հայ գրողներ, Ե.-ԺԷ. դար, Երուսաղէմ, «Ս. Յակոբեանց» տպարան, 1971, 616 էջ:
- 35. Զահուկյան Գ.**, Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII-XIX դդ.), Երեւան, «Երեւանի համալսարանի» հրատարակչություն, 1974, 558 էջ:
- 36. Զուլայեցի Խ.**, Պատմություն Պարսից (ԺԸ. դար), Աշխատութ.՝ Բ. վրդ. Աղաւելեանց, Վաղարշապատ, «Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի» տպարան, 1905, 371 էջ:
- 37. Սարգսյան Ե.**, Ս. Էջմիածնի դերը հայ հնատիպ գրքերի տպագրության գործում, «Էջմիածին», 1984, թ. Դ., էջ 52-58:
- 38. Սարուխան Ա.**, Հոլանդան եւ հայերը ԺԶ.-ԺԷ. դարերում, Վիեննա, «Մխիթարեան» տպարան, 1926, 196 էջ:
- 39. Սիմեոն Երեւանցի**, Ջամբռ. հիշատակարան Էջմիածնի Սուրբ Աթոռի եւ նրա հարակից վանքերի, Երեւան, «Մուղնի» հրատարակչություն, 2003, 607 էջ:
- 40. Ստեփանյան Գ.**, Կենսագրական բառարան, Հայ մշակույթի գործիչներ, հ. Գ, Երեւան, «Խորհրդային գրող» հրատարակչություն, 1990, 320 էջ:
- 41. Տեղյան Վ.**, Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության պատմությունից, «Էջմիածին», 1960, թ. Ը., էջ 15-28:
- 42. Տեղյան Վ.**, Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության պատմությունից, «Էջմիածին», 1960, թ. Թ., էջ 13-26:
- 43. Տեղյան Վ.**, Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության պատմությունից, «Էջմիածին», 1960, թ. Ժ., էջ 46-57:
- 44. Քիրտեան Յ.**, Փայտափորագրչական մանրանկարչութիւնը եւ մանրանկարիչներ հայ տպագրութեան մէջ, Ուսումնասիրութիւններ հայ գեղարուեստի պատմութեան համար, Վենետիկ, «Ս. Ղազար» տպարան, 1939, 19 էջ:
- 45. Օրմանյան Մ.**, Ազգապատում: Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հտ. Բ., Կոստանդնուպոլիս, «Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան» հրատարակչութիւն, 1914, 1101-3372 էջ (վերատպված՝ Պէյրութ, «Սեւան» հրատարակչություն, 1960, 2179-2748 էջ: Անթիլիաս-Լիբանան, «Կաթողիկոսութեան

- Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ» տպարան, 2001, 1601-3374 էջ: «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի» տպարան, 2001, 1101-3894 էջ):
46. **Бабаян А.**, Армянская книга, Ереван, Издательство «Айгирк», 1956, 56 с.
 47. **Юзбашян К.**, Армянские рукописи в Петербургских собраниях, Православный палестинский сборник, 2005, N 41, с. 3-16.
 48. **Kévorkian R.H.**, Le livre arménien à travers les âges, avec J.-P. Mahé, Catalogue de l'Exposition, Marseille, "Maison arménienne de la jeunesse et de la culture", 1985, 175 p.
 49. **Kévorkian R.H.**, Catalogue des «incunables» arméniens, 1511-1695 ou Chronique de l'imprimerie arménienne, Genève, "P. Cramer", 1986, 201 p.
 50. **Kévorkian R.H.**, Le livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVIe-XVIIIe siècles, Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, 1994, N 87-88, p. 173-185.
 51. **Kévorkian R.**, Armenian publishing and the quest for modernity (16th-19th centuries), in: Armenian Philology in the Modern Era: From Manuscript to Digital Text, ed. by Calzolari B., Stone M.E., Leiden-Boston, "Brill", 2014, p. 122-136.
 52. **Kévorkian R.H., Ter-Stépanian A.**, Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France: catalogue, avec le concours de Outtier B., Ter-Vardanian G., Paris, "Bibliothèque nationale de France, Fondation Calouste Gulbenkian", 1998, 1072 p.
 53. **Kouymjian D.**, Armenian bookbinding from manuscript to printed book (sixteenth to nineteenth century), Gazette du livre médiéval, 2006, N 49, p. 1-14.
 54. **Kouymjian D.**, From manuscript to printed book: Armenian bookbinding from the sixteenth to the nineteenth century, in: Printing and Publishing from the Middle East. Papers from the Second International Symposium on the History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East, ed. by Sadgrove P., Oxford, "Oxford University Press", 2008, p. 13-21.
 55. **Kouymjian D.**, Between Amsterdam and Constantinople: the impact of printing on Armenian culture, in: Die Kunst der Armenier im östlichen Europa, Hrsg. von Dmitrieva M., Kovacs B., Köln-Weimar-Vienna, "Böhlau Verlag", 2014, p. 19-26.
 56. **Lane J. A.**, The diaspora of Armenian printing 1512-2012 (in English, with Armenian transl. by A. M. Mattaar), Amsterdam-Yerevan, "University of Amsterdam Press", 2012, 224 p.

57. **Macler F.**, Quarte conferences sur l'Arménie faites en Hollande, Paris, Edition "Maisonneuve", 1932, 293 p.
58. **Nersessian V.**, Catalogue of early Armenian books, 1512-1850, London, "The British Library" Press, 1980, 172 p.
59. **Uluhogian G.**, Catalogo dei manoscritti Armeni delle biblioteche d'Italia, Roma, "Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato", 2010, p. 290-292.

СОДЕРЖАНИЕ

ОТ РЕДАКЦИИ

ИЕРЕЙ ВОСКАН ОГАННИСЯН - Библии Воскана Ереванци 350 лет.....5

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ И БЛАГОСЛОВИТЕЛЬНЫЕ ГРАМОТЫ

- Священный кондак Его Святейшества Католикоса Всех Армян
Гарегина II в связи с 350-летием первой армянской
печатной Библии (вложенный)
- Священный кондак Его Святейшества Католикоса Всех Армян
Гарегина II многоуважаемым г-ну Самсону Абовяну
и г-же Сатеник Насибян..... 9
- Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II,
сказанное по поводу встречи с участниками
четвертой конференции армянских библиотек 11

РЕЛИГИЕВЕДЕНИЕ

- ПРОТОАРХИМАНДРИТ ШАГЕ АНАНЯН** - Об одной справке
Воскана Ереванци, составленной на латинском языке.....13
- АРХИМАНДРИТ ГАРЕГИН АМБАРЦУМЯН** - Армянский перевод
книги Сираха 36

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

- ТАТЕВИК МАНУКЯН** - Рукописное наследие
Воскана Ереванци 48
- АРПИНЕ СИМОНЯН** - Иконографические параллели между Библией
Воскана и армянскими рукописными Библиями XVII в.61
- САРГИС МХИТАРЯН** - Воскан Ереванци как первый издатель
мирских книг73

ГЕВОРГ ТЕР-ВАРДАНЯН - Книга Месропа Тер-Мовсисяна “История армянского перевода Библии” и рукописи, описанные или упомянутые в ней	83
ФРИНА БАБАЯН - Воскан Ереванци в монастыре Св. Саргиса в Уши	109
АШОТ МАНУЧАРЯН - Воскан Ереванци - настоятель монастыря Сагмосаванк	114
БОРИС ГАСПАРЯН, АЙК АВЕТИСЯН, АРТАК ГНУНИ, АРСЕН БОБОХЯН - Упоминания алкогольных напитков в армянском переводе Библии и их историко-культурный контекст	119

СООБЩЕНИЯ

ИЕРЕЙ АРАРАТ ПОГОСЯН - Международная научная конференция, посвященная 350-летию Библии Воскана Ереванци	134
ИЕРЕЙ АРАРАТ ПОГОСЯН - Четвертая международная конференция армянских библиотек	138
ЛИЛИТ АКОБЯН - Исследования, посвященные Воскану Ереванци и его деятельности в журнале “Эчмиадзин”	147
АВЕТИС ГРИГОРЯН - Публикации посвященные Воскану Ереванци	156

CONTENTS

EDITORIAL

FR. VOSKAN HOVHANNISYAN - Voskan's publication of the Bible is 350 years old	5
--	---

PONTIFICAL ENCYCLICALS AND LETTERS OF BLESSING

Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the 350 th anniversary of the first Armenian printed Bible (inset)	
Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Samson Abovyan and Mrs. Satenik Nasibyan.....	9
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, during the meeting with participants of the fourth assembly of the Armenian libraries.....	11

RELIGIOUS STUDIES

SENIOR ARCHIMANDRITE SHAHE ANANYAN - On a Latin bulletin compiled by Voskan Yerevantsi	13
ARCHIMANDRITE KAREKIN HAMBARDZUMYAN - Armenian translation of the Book of Sirach	36

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

TATHEVIK MANUKYAN - Manuscript legacy of Voskan Yerevantsi	48
ARPINE SIMONYAN - Iconographic relations between Voskan's Bible and the Armenian handwritten Bibles of the 17 th century	61
SARKIS MKHITARYAN - Voskan Yerevantsi as the first publisher of secular books.....	73

GEVORG TER-VARDANYAN - The book of Mesrop Ter-Movsisyan “History of Translation of the Bible into Armenian Language” and manuscripts described and mentioned in it	83
FRINA BABAYAN - Voskan Yerevantsi in St. Sarkis Monastery of Ushi.....	109
ASHOT MANUCHARYAN - Voskan Yerevantsi as the abbot of Saghmosavank.....	115
BORIS GASPARYAN, HAYK AVETISYAN, ARTAK GNUNI, ARSEN BOBOKHYAN - References to alcoholic beverages in the Armenian translation of the Bible and their historical-cultural context.....	119

ESSAYS

FR. ARARAT POGHOSYAN - International conference dedicated to the 350 th anniversary of Voskan’s publication of the Bible in the Mother See of Holy Etchmiadzin.....	134
FR. ARARAT POGHOSYAN - Fourth International Assembly of the Armenian Libraries.....	138
LILIT HAKOBYAN - Studies dedicated to Voskan Yerevantsi and his activities in the journal “Etchmiadzin”	147
AVETIS GRIGORYAN - Publications dedicated to Voskan Yerevantsi	156

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

- Տ. ՈՍԿԱՆ ՔՀՆՅ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ** - Ոսկանեան Աստուածաշունչը
350 տարեկան է5

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի
սրբատառ կոնդակը հայերէն տպագիր
առաջին Աստուածաշնչի 350ամեակի առիթով (ներփակ)
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի
սրբատառ կոնդակը մեծարգոյ Տիար Սամսոն Աբովեանին
և Տիկին Սաթենիկ Նսափբեանին..... 9
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը
հայկական գրադարանների չորրորդ համաժողովի
մասնակիցների հետ հանդիպման առիթով..... 11

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

- Տ. ՇԱՀԵ Ծ. ՎՐԴ. ԱՆԱՆՅԱՆ** - Ոսկան Երեւանցու կազմած
լատիներեն մի տեղեկագրի շուրջ.....13
Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ - Սիրաքի գրքի
հայերեն թարգմանությունը 36

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- ՏԱԹԵԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ** - Ոսկան Երեւանցու
ձեռագրական ժառանգությունը..... 48
ԱՐՓԻՆԵ ՍԻՄՈՆՅԱՆ - Ոսկանյան Աստվածաշնչի եւ ԺԷ. դարի
հայերեն ձեռագիր Աստվածաշնչերի պատկերագրական աղերսները.....61
ՍԱՐԳԻՍ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ - Ոսկան Երեւանցին
որպես աշխարհիկ գրքերի առաջին հրատարակիչ.....73

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ - Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան» գիրքը եւ նրա մէջ նկարագրուած-յիշատակուած ձեռագրերը	83
ՖՐԻՆԱ ԲԱԲԱՅԱՆ - Ոսկան Երեւանցին Ուշիի Ս. Սարգիս վանքում	109
ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ - Ոսկան Երեւանցին՝ Սաղմոսավանքի առաջնորդ	115
ԲՈՐԻՍ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ԱՐՏԱԿ ԳՆՈՒՆԻ, ԱՐՄԵՆ ԲՈՐՈՒՆՅԱՆ - Ոգելից խմիչքների հիշատակությունները Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ եւ դրանց պատմամշակութային համատեքստը	119

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ - Ոսկանյան Աստվածաշնչի 350-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում	134
Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ - Հայկական գրադարանների միջազգային չորրորդ համաժողովը	138
ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈԲՅԱՆ - Ոսկան Երեւանցու անձին ու գործունեությանը նվիրված ուսումնասիրությունները «Էջմիածին» հանդեսում	147
ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ - Ոսկան Երեւանցուն նվիրված հրատարակությունները	156

- ԱԲՀ** - Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի (Մ. Ազերեան, Գր. Ճելալեան), Վենետիկ, 1846 եւ 1865
- ԱԺ** - Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան
- ԱԻ** - Արեւելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԱՀ** - Ազգագրական հանդէս (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), հ. 1-26, Շուշի/Թիֆլիս, 1896-1916
- ԱՅՏ** - Աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Երեւան
- ԲԵՀ** - Բանքեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան
- ԲՀ** - Բանքեր հայագիտության, Երեւան
- ԲՀԱ** - Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան
- ԲՄ** - Բանքեր Մատենադարանի, Երեւան
- ԳԱԹ** - Գրականության եւ արվեստի թանգարան, Երեւան
- ԳԻ** - Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԳՀՃ** - Գեորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին
- ԴԱՄ** - Դաշտային ազգագրական նյութեր
- ԴՀՊ** - Դիւան հայոց պատմութեան (խմբ.՝ Գ. Աղանեան), հ. 1-13, Թիֆլիս, 1893-1917
- ԴՀՎ** - Դիվան հայ վիճագրության, Երեւան
- Ե(Լ)Ժ** - Երկերի (լիակատար) ժողովածու
- ԵՊԿ** - Երեւանի պետական կոնսերվատորիա
- ԵՊՀ** - Երեւանի պետական համալսարան
- ԷԱԺ** - Էմինյան ազգագրական ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խալաթյան, Կ. Կոստանյան), հ. 1-9, Միսկվա, 1901-1913
- ԷՊԱԹ** - Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
- ԼԻ** - Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան
- ՀԱ** - Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա
- ՀԱԱ** - Հայաստանի ազգային արխիվ, Երեւան
- ՀԱԲ** - Հայերեն արմատական բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-4, Երեւան, 1971-1979
- ՀԱԲՆ** - Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, Երեւան
- ՀԱԲՌ** - Հայոց անձնանունների բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-5, Երեւան, 1942-1962
- ՀԱԹ** - Հայոց ազգագրության եւ ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Սարգարապատ
- ՀԱԻ** - Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ՀԱՊ** - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երեւան
- ՀԲԲ** - Հայերեն բացատրական բառարան (Ստ. Մախաթյան), հ. 1-4, Երեւան, 1944-1945
- ՀԺՀ** - Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան
- ՀՀ** - Հայագիտական հանդէս, Երեւան
- ՀՀ ԳԱԱ** - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երեւան
- ՀՀՀ** - «Հասկ» հայագիտական հանդէս, Անթիլիաս
- ՀՀՀԸ** - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երեւան
- ՀՀՀՄ** - Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ
- ՀՀՄ** - Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՄԸ** - Հին Հայաստանի մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՑ** - Հայագիտության հարցեր, Երեւան
- ՀՀՇՏԲ** - Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան), հ. 1-5, Երեւան, 1986-2001
- ՀՊԹ** - Հայաստանի Պատմության թանգարան, Երեւան
- ՀՊՀ** - Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, Երեւան
- ՀՊՀՑ** - Հայոց պատմության հարցեր, Երեւան
- ՀՊՄՀ** - Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Երեւան
- ՀՍՀ** - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1-13, Երեւան, 1974-1987
- ՀՏ** - «Հուշարձան» տարեգիրք, Երեւան
- ՄԱ** - Մերձավոր Արեւելք, Երեւան
- ՄԱԵԺ** - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, Երեւան
- ՄՀ** - Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս

- ՄՄ** - Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երևան
- ՄՊՎ** - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան
- ՄՅՀԶ** - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, Երևան
- ՆՀԲ** - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրսեւեան, Մ. Աւգերեան), հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837
- ՆՀԺՊ** - Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Երևան
- ՇՀՀԿ** - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատանքներ, Գյումրի
- ՊԲՀ** - Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան
- ՊԻ** - Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան
- ՊՄ** - «Պատմություն եւ մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան
- ՎՀԵՊ** - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան
- ՎՀՀ** - «ՎՀՀ» համահայկական հանդես, Երևան
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան
- ՅԶՄՄ** - Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, Երևան
- ՔՀ** - Քրիստոնյա Հայաստան, Ս. Էջմիածին
- ՔՀՀ** - «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002
- ՕԱՀՀՄ** - Օտար աղբյուրները հայերի եւ Հայաստանի մասին, Երևան
- ԱԴՎ** - Армянский гуманитарный вестник, Ереван
- АО** - Археологические открытия, Москва
- АПА** - Археологические памятники Армении, Ереван
- АРА** - Археологические раскопки в Армении, Ереван
- ВВ** - Византийский временник, Ленинград-Москва
- ВДИ** - Вестник древней истории, Москва
- ВЕУ** - Вестник Ереванского университета, Ереван
- ВОН** - Вестник общественных наук, Ереван
- ДВ** - Древний Восток, Ереван
- ДКА** - Древнейшая культура Армении, Ереван
- ИАЭ** - Институт археологии и этнографии, НАН РА, Ереван
- ИАН** - Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, Ереван
- ИФЖ** - Историко-филологический журнал, Ереван
- КБС** - Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси
- КВ** - Кавказ и Византия, Ереван
- КДА** - Культура древней Армении, Ереван
- КСИА** - Краткие сообщения института археологии, Москва
- КСИИМК** - Краткие сообщения института истории материальной культуры, Москва
- МАК** - Материалы по археологии Кавказа, Москва
- МИАН** - Материалы по истории армянского народа, Ереван
- МНМ** - Мифы народов мира, Москва (ред. С. А. Токарев), 1991-1992
- НАА** - Национальный архив Армении, Ереван
- СА** - Советская археология, Москва
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 1-46, Тифлис, 1881-1915
- СЭ** - Советская этнография, Москва
- ХВ** - Христианский Восток, Санкт-Петербург
- AJNES** - Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
- AS** - Anatolian Studies, Cambridge
- AW** - Antike Welt, Mainz am Rhein
- BAR** - British Archaeological Reports, International Series, Oxford
- CAH** - Cambridge Ancient History, Cambridge
- IC** - Iran and the Caucasus, Leiden
- JANER** - Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden
- JAOS** - Journal of American Oriental Society, Michigan
- JAS** - Journal of Armenian Studies, Belmont
- JSAS** - Journal of the Society for Armenian Studies, Fresno
- MDOG** - Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- OrCh** - Oriens Christianus, Leipzig
- PO** - Patrologia Orientalis, Paris-Brepols
- REArm** - Revue des études arméniennes, Paris
- SMEA** - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma

*Հրապարակում է
Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիրխորհրդի երաշխաւորութեամբ եւ որոշմամբ*

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ազգային և Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հիմնարար գիտական գրադարանները ձեռնամուխ են եղել «Հայկական գիտատեղեկատվական հանգույցի» ձևավորման աշխատանքներին:

Այս հանգույցում ի մի են բերվում հայագետների և գիտության տարբեր բնագավառների ներկայացուցիչների հրատարակած հոդվածների, գրքերի ընտրանիները: Այս աշխատանքներին իրենց աջակցությունն են բերում հայաստանյան և Սփյուռքի հայագիտական կենտրոնները, հրատարակչությունները, գրադարանները:

Հանգույցը հասանելի է <http://www.flib.sci.am/arm/node/2> համացանցային հասցեով: Օգտվողներին բոլոր նյութերը հասանելի են ազատ դիտման ու ներբեռնման կարգավիճակով:

Ունեցե՛ք Ձեր ներդրումը համահայկական այս եզակի նախագծում՝ օգտվելով հանգույցից, տարածելով տեղեկատվություն դրա մասին, տրամադրելով թվայնացված նյութեր:

Հայաստանի ազգային գրադարան

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷՆ՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Ք. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин»
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review "Etchmiadzin"

Web կայքի հասցեն՝ www.etchmiadzine.am
Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com կամ etchmiadzinamsagir@gmail.com
Ամսագրի արխիւն ամբողջական կերպով՝ www.tert.nla.am

Հեռ. (+374-10) 517-296/174
Ստորագրուած է տպագրութեան՝ 06. 12. 2016 թ.

Չափսը՝ 70X100 1/16: Ծաւալը՝ 11 տպ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսէթ: Տպաքանակը՝ 400:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ